

9. МАЪРУЗА МАТНЛАРИ

1 Мавзу : Йилқичиликнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти.

Режа :

1. Йилқичиликнинг халқ ва қишлоқ хўжалигидаги аҳамияти. Фермер хўжаликларида отларнинг аҳамияти.
2. Йилқичиликнинг ривожланишида президентимиз ва ҳукуматимизнинг қонун, фармонлари ва қарорлари.
3. Ҳозирги кунда дунё миқёсида МДХ да Ўзбекистонда йилқичиликнинг ҳолати.
4. Йилқичиликнинг ривожлантириш истиқболлари.

Йилқичилик чорвачиликнинг муҳим соҳаси бўлиб, техниканинг ривожланишига қарамасдан ҳозирги кунда ҳам халқ хўжалигида ўз ўрнини йўқотган эмас.

Аҳолини ноёб таомлар (гўшт) сўт (қимиз) ҳамда енгил саноатни тери, сил касалликларни олдини олиш учун қонидан препаратлар ва бошқа хом-ашё билан таъминлайди. Онда юриш инсонга эстетик роҳат бағишлайди ва соғлигини мустаҳкамлайди.

Тарихдан маълумки, қишлоқнинг юксак маъданияти ва тараққиёт чўққиларига эришишда от инсонга ишончли йўлдош, кўмакдош бўлган

одамларнинг оғирини, мушкулларини осон қилишда отнинг алоҳида ўрни бор. Дунё пайдо бўлган вақтдан бери неча минг доноларимиз ўтган бўлса, ҳаммаси отга ўз баҳосини бериб кетганлар.

Урушда не-не асрларки, от энг муҳим яроқ ҳисобланиб келинган. Бекорга кинолар яратилмаган, китоблар ёзилмаган. Шу боисдан отларни меҳнатсеварлиги, инсонга вафодорлиги ва ҳамдардлиги ҳақида турли ҳил мақол ва маталлар тўқилган, ҳайкалтарошлик ишлари олиб борилган. Шундай қилиб, дунё халқлари ижоди отлар тасвири тушурилган қоя тошлардан бошланади. Ниҳоят адабиётда ҳамма ерда отнинг ўрни бор.

Фақат отга бағишланган бадий асарлар: Л.Н.Толстойнинг «Холстомер», «Изумруд» ва И.А.Куприннинг «Маллалар», «Тўриқлар»,

«Кўклар», «Қоралар» очерки, Л.В.Бранднинг «Браслет-2», П.Шеряевнинг «Внук тальони» (Тальон набираси), В.Бровикнинг «Петушок» (Хўрозча) мавжуддир.

Умуман от тўғрисида кўп китоблар ёзилган. А.Эртелянинг «Гарденени», Д.Голсуарси «У него была лошадь», Ф.Алдри «Призовая

лошадь», Э.Сетон-Томпсоннинг «Мустанг-иноходец», И.С.Тургеневнинг «Конец Чертопханова», Ф.Джамсоннинг «КРЭК и Дамки», Ч.Айтматовнинг «Прощай Гульсары», Д.Олдриджанинг «Удивительный Монгол», ва «Спортивные предложения», шунингдек, М.Шолоховнинг «Тихом доне» асарида Д.Н.Мамин-Сибирякнинг «Нашихане» очеркида, М.Горькийнинг «Болалик» ёшликда отни эркалатиб тарбиялашнинг хосияти тўғрисида. Тоғай Муроднинг «От кишнаган оқшом», Муҳаммад Юсуфнинг «Ок тулпор» шеъри ва бошқаларнинг ижоди энг муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистонда қадимдан ва ҳозир ҳам от шайдолари, билимдонлари ва ҳомийлари бўлган. Боболаримиз Амир Темур, Захириддин Муҳаммад Бобур дунё кезганда от билан ном қозонган. Қадимий солномаларда ёзилишича, у кишилар болаликда отни жуда яхши кўрганлиги ҳақида маълумотлар келтирилган. Умуман, ўтмишда ҳар бир халқ отни эъзозлаган, муқаддас билган. Ўзбекистон Республикасининг ҳукумати барча қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг мутахассислари ва раҳбарлари эътиборини йилқичиликни ривожлантиришга қаратиш зарурлигини уқтириш билан бирга Ўзбекистонда йилқичиликни ривожлантириш тадбирлари тўғрисида алоҳида эътибор қаратмоқда.

Бу маъсулиятли вазифа янгидан ташкил топган ихтисослашган йилқичилик хўжаликлари фаолиятини тубдан яхшилашни тақозо этади. Шу пайтга қадар қишлоқ хўжалик Олий ўқув юртлари учун йилқичиликдан ўзбек тилида маъруза бўйича дарслик йўқ эди.

Мана шуларни эътиборга олиб, муаллиф ўзининг йилқичилик соҳасидаги билим ва тажрибалар асосида мазкур ўқув дарслигининг бакалавр ва магистрлар учун ёзган. Йилқичилик курсини ўрганишдан мақсад соҳа бўйича юқори малакали кадрлар тайёрлашдир. Чунки, бўлажак мутахассислар назарий жиҳатдан ҳозирги замон талабларига тўла жавоб бера оладиган билимга эга бўлишлари зарур.

Йилқичиликнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти ва ривожланиши.

Отлар халқ хўжалигида турли мақсадлар ишлатиш, ишчи ва транспорт сифатида, спорт-классик ва миллий ўйинларда, от саёҳатларида, маҳсулоти олиш, шунингдек чет мамлакатларига экспорт қилиш учун етиштириб берилади.

Инсоният тарихий тараққиётига назар ташласак, отнинг одамларга кўрсатган хизмати беқиёс эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Асрлар давомида от инсоннинг садоқатли ёрдамчиси бўлган. От билан ер ҳайдашган, дон экиб йиғиб олишган, чўпонлар қўй боқишда, савдогарлар ўз мол-мулкини ташишда, элчилар элу-элатларга хушхабар етказишда, хуллас ўзундан-ўзоқ йўлларни ҳам отда босиб ўтган.

Фуқаролар уруши ва Улуғ Ватан уруши давридаги фронтда ва мамлакат ичқарисида отлар кишиларнинг садоқатли ёрдамчиси бўлди.

Иккинчи жаҳон урушида 262 отлиқ аскарлар қахрамон бўлган, юз минг киши орден ва медаллар билан тақдирланган. Илмий техник тараққиётининг ҳозирги даврида ҳам от ўзининг аҳамиятини йўқотгани йўқ.

От билан бажарилган ишлар ҳисобига ёқилғи ва бошқа энергия воситалари иқтисод қилиниши билан бирга от гўшти ва сут маҳсулотлари қўшимча манба бўлиши ҳисобига озиқ-овқат режасини амалга оширишда катта аҳамият касб этади. От минглаб йиллар давомида ҳамиша инсон мададкори бўлиб келди, меҳнатда ва жанговор жасоратларда кўмакдош, спорт беллашувларида фидоқорона хизмат қилди, халқ бахшиларига илхом бахш этди.

Шуниси қимматлики, отлар иқтисодий жиҳатдан бошқа транспорт воситалари, жумладан автомашина ва тракторларга нисбатан сезиларли устунликка эга. Бу афзалликлар қуйидагилардан иборат:

1. Отлар кўпайиш имкониятига эга бўлганлиги сабабли хўжаликларга қўшимча даромад бериши мумкин.

2. Отлар табиий озуқа манбалари яйловлардан кенг фойдаланиш туфайли, иқтисодий қимматроқ бўлган ёқилғи мойлаш воситалари билан ҳаракатланувчи транспорт воситаларидан муҳим афзалликларга эга.

3. Отлардан фойдаланилганда хўжаликларга қиммат эҳтиёж қисмлар сотиб олиш ҳаражатларидан қутилади.

4. Отлар йилнинг барча фаслларида, ҳар қандай рельефли шароитларда, қайсики трактор ва автомашиналар ишлаши жуда қийин бўлган жойларда ҳам бемалол ишлатилади.

5. Баъзи отларни гўштга топшириш ҳисобидан озиқ-овқат режасини бажаришга салмоқли улуш қўшиш мумкин.

6. Отлар кичик ер майдонлари, томорқаларда ишлов беришда жуда қулайдир.

7. Отларни жаҳон бозорида сотиш, хўжалик учунгина эмас, мамлакат учун ҳам валюта даражасида жамғариш имконини беради.

Механизация ривожланган бўлишига қарамай отлардан хўжалик ишларида, фермер хўжаликларида отнинг ўрни каттадир. Озуқаларни

йиғишда, фермаларда озуқаларни тарқатишда транспорт сифатида

фойдаланиш катта аҳамиятга эга. Кўпчилик хўжаликларга яқин масофаларга юк ташиш, кичик-кичик участкаларга ер ҳайдаш, шахсий томорқаларга ишлов бериш яйловларда мол боқиш, тоғликларда, ботқоқликларда, далачилик бригадалари ва ўрмон хўжаликларидаги ишларни от кучи билан бажариш машина билан бажаришга қараганда иқтисодий жиҳатдан анча арзонга тушади.

Халқ хўжалик талабларига мувофиқ соҳани қуйидаги асосий йўналишларда ривожлантириш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

1. Ҳозирги давр ишлаб чиқариш шароитларида хўжалик доирасида

юк ташишда улов сифатида, чорвачилик фермаларида хизмат кўрсатишда, томорқага ишлов беришда.

2. Маҳсулот олишда: от гўшти ва қимиз етиштириш. От гўштидан

ноёб таомлар (қази, қази суякли, карта) ва бошқа таомлар тайёрланади. Бия сутидан қимиз тайёрланади. Қимиз сил касаллигини даволашда табиат инъом этган энг яхши дори сифатида муваффақиятли қўлланиб келинмоқда.

3. От спорти МДХ.да, халқаро спартакиадаларда, олимпия ўйинларининг энг оммавий турларидан биридир. От спорти ўз кўринишига кўра классик ва миллий от ўйинларига бўлиниб, кишиларнинг хордиғини чиқаришда ва саломатлигини яхшилашда энг муҳимдир.

4. Биологик ва қўшимча маҳсулотлар саноат учун хом-ашё ҳозирлашда айрим туманларда маҳаллий саноат қорхоналари заминида от терисига ишлов бериш, ундан мўйна буюмлар тайёрлаш уюштирилаяпти.

Биологик ривожланиш муносабати билан қон зардобини берадиган донор

отларга бир талай препаратлар ҳозирланади. Отларнинг қонидан шунингдек медицина аҳамиятига эга бўлган шифобахш ва касалликлар (столбняк, гангрена, дифтерия, ботулизм ва бошқалар)нинг олдини олувчи препаратлар тайёрланади. Ветеринария ва медицина мақсадлари учун биофабрикаларда махсус аппаратлар ёрдамида отлардан ошқозон шираси олинади.

Йилқичиликнинг халқ хўжалигидаги тутган ўрнини ҳисобга олиб, Республика ҳукумати 1981 йил 13 майда йилқичиликни ривожлантириш тўғрисидаги 427 сонли қарори шунингдек 1992 йил 7 январь Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони яйлов чорвачилиги (қорақўлчилик, қўйчилик, уюр йилқичилиги ва туячилиги) ходимларини ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилишнинг қўшимча тадбирлари тўғрисида фармони ; Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил наслчилик тўғрисидаги қонуни; шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва молларини кўпайтиришни рағбатлантириш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 – 2008 йилларда чиқарган қарори муҳим аҳамиятга эгадир.

Дунё бўйича ФАО рўйхатли маълумотида қараганда отларнинг бош сони 70 млн.га яқин. Айниқса, Хитой мамлакатада 8,9 млн.га яқин, Бразилия мамлакатада 6,4 млн, МДХ.да 5,9 млн.дир. АҚШ мамлакатада кескин камайган 11 млн бошдан 6 млн бошга тушган.

Кейинги йилларда ташвишланарли ҳолга тушиб қолганлиги аён бўлади. Республикамиз ҳудудида 1914 йилда 597,5 минг бош от бўлган бўлса 1980 йилларда отларни энг кам сони қайд қилинади. Яъни 80,6 минг бош. 1985 йили 89,2 минг, 1995 йили 150 минг бош, 2000 йилга келиб 146,6 минг бош, 2009 йилда 175 минг бошни ташкил этган. Албатта ҳозирги халқ хўжалигини иқтисодий қайта қуриш даврида хўжалик ҳисоби шароитида

ўз-ўзидан маълумки, юқоридан кўрсатма асосида ташкил этиш фойда келтириши гумон. Хўжаликка оқилона бошқариш фермер ва оила пудратини кенг жорий этиш шубҳасиз одамларни иқтисодий фикрлашга шу жумладан йилқичиликни тараққий эттиришга ҳам бошқача муносабатда бўлишга ундамоқда.

Хўжаликнинг иқтисодий манфаатдорлигини ошириш мақсадида

йилқичиликни ҳар тарафлама ривожлантириш, бу соҳани иқтисодий самара бериш йўллари аниқлаш муҳимдир. Хўжаликни аниқ шароитдан келиб чиққан ҳолда айрим ҳолларда машина-трактор парклари деҳқончилик ишлари ўрнига йилқичиликдан тўғри фойдаланиш, ёқилғи ва материалларни иқтисод қилиш имконини яратади. Албатта хўжаликда ҳар бир отдан қулун олиш, гўшт бериш ёки қимиз ишлаб чиқариш ҳисобига маълум даромад келтириш лозим. Айрим ҳолларда бу тармоқни тўғри ташкил этмаслик иқтисодий жиҳатдан самарасиз бўлиши мумкин. Бу эса қайта қуриш шароитида умумий манфаатга мос келмайди.

Ҳар бир хўжаликда йилқичилик иқтисодий жиҳатдан фойдали бўлиб, хўжалик умумий даромадига ҳисса қўшиши лозим. Бу фақат отларнинг сонигагина боғлиқ бўлмай, уларнинг ёши, жинси, биологик хусусиятларига ва зотларига боғлиқ. Маълумки, хўжаликда отлардан самарали фойдаланиш отлар иш бажарадиган аравалар, чаналар, тақалар ҳар хил эгар жабдуқ воситаларнинг бўлишлигини ҳам талаб қилади. Бу борада ҳали бир қатор бартараф этиш зарур бўлган камчиликлар ҳам мавжуд. Бу муаммоларни марказлашган ҳолда ҳал қилиш керак. Бу масалаларни ҳал қилишда хўжаликлар имкониятларидан кенг фойдаланиш зарур. Кейинги вақтларда от спорти, от саёхати йилқичиликни ривожлантиришда бошқача муносабатда бўлишни тақозо этмоқда. Бунинг учун ходимлар тайёрлаш ишини яхшилаш малакали мутахассисларни шу соҳага жалб этилиши яхши натижа беради.

Хатто ривожланган мамлакатларда масалан Америка кўшма штатлари

ва бошқа чет элларда йилқичиликни ривожлантиришга шу соҳада ишловчи мўтахассислар тайёрлашга жиддий эътибор берилмоқда. Йилқичиликни ривожлантиришда энг қийин ва ҳозирча ҳал қилинмаган масалалардан бири бу озуқа базасини вужудга келтиришдир. Ишнинг муваффақияти яйловнинг ҳолатига ва ишни ташкил қилишга боғлиқдир.

Йилқичиликнинг самарадорлигини оширишнинг катта имкониятларидан бири – бу фан ва илғор тажриба ютуқларини ҳисобга олган ҳолда наслчилик ишини тўғри ташкил қилиш. Республикада селекцияни қимматли генетик фонди бўлган Қорабайир зотининг наслий сифатларидан фойдаланиш асосида оқилона иш олиб бориш муҳим аҳамият касб этади. Хўжаликларни тегишли аравалар ва эгар жабдуқлар билан отларни зарур жиҳозлар билан таъминланиши зарур.

Бу ҳақда ҳар бир вилоят раҳбарлари ва мўтахассислари ўйлаши керак.

Янгича шароитда йилқичиликни барқарор ривожлантиришга қодир бўлган фидоий малакали кадрлар тайёрлаш зарур.

<i>Иш босқичлари ва вақти</i>	<i>Фаолият мазмуни</i>
-------------------------------	------------------------

2-Мавзу: Ўқув машғулотининг технологик харитаси

	<i>Таълим берувчи</i>	<i>Таълим олувчилар</i>
1- босқич Ўқув машғулотига кириш (10 дақиқа)	1. Экстерьер тўғрисида тушунча. 2. Экстерьерга баҳо бериш усуллари. 3. Ҳар хил типдаги от зотларини экстерьер тузилиши бўйича фарқи. 4. Отларнинг интерьер тузилиши. 5. Отларнинг конституция типлари. 6. Отларнинг юриш усуллари.	Тинглайдилар, ёзиб оладилар Аниқлашадилар, саволлар берадилар.
2 - босқич Асосий (60 дақиқа)	Маъруза бўйича Б.Бх,Б. усулида савол жавоб орқали билимларини фаоллаштирадилар.	Жавоб берадилар, ёзадилар. Тинглайдилар.
3 - босқич Яқуний (10 дақиқа)	3.1. Мавзу бўйича яқун ясайди. Қилинган ишларни келгусида касбий фаолиятида аҳамиятга эга эканлиги муҳимлигига талабалар эътиборини қаратади. 3.2. Мустақил иш учун топшириқ беради ва унинг баҳолаш мезонлари билан таништиради.	Саволлар берадилар. Топшириқларни бажарадилар. Ўз-ўзини баҳолаш ўтказадилар.

Мавзу -2. “Отларнинг экстерьери, интерьери ва конституцияси. ” маърузасидаги таълим технологияси модели

Вақт: 2 соат	Талабалар сони: - 120-130та
Ўқув машғулотининг шакли ва тури	Маъруза, маълумотли
Ўқув машғулотининг тузилиши (маъруза режаси)	1. Экстерьер тўғрисида тушунча. 2. Экстерьерга баҳо бериш усуллари. 3. Ҳар хил типдаги от зотларини экстерьер тузилиши бўйича фарқи. 4. Отларнинг интерьер тузилиши. 5. Отларнинг конституция типлари. 6. Отларнинг юриш усуллари.
Ўқув машғулоти мақсади: Отларнинг экстерьери, интерьери ва конституцияси бўйича тушунчаларни бериш.	
Педагогик вазифалар: 1 Экстерьер тўғрисида тушунча. 2. Экстерьерга баҳо бериш усуллари. 3. Ҳар хил типдаги от зотларини экстерьер тузилиши бўйича фарқи. 4. Отларнинг интерьер тузилиши.	Ўқув фаолияти натижалари:

5. Отларнинг конституция типлари.	
6. Отларнинг юриш усуллари.	
Таълим усуллари	Баён қилиш, тушунтириш, намоиш, мунозара, муҳокама, ақлий ҳужум
Таълим шакли	Оммавий
Таълим воситалари	Презентация маълумотлари, жадваллар, видеоматериал, маъруза матни, техник воситалар
Таълим бериш шароити	Оддий аудитория шароитида
Мониторинг ва баҳолаш	Блиц - сўров

2 мавзу: Отларнинг экстеръери, интерьери ва конституцияси

РЕЖА

1. Экстеръер тўғрисида тушунча.
2. Экстеръерга баҳо бериш усуллари.
3. Ҳар хил типдаги от зотларини экстеръер тузилиши бўйича фарқи.
4. Отларнинг интерьер тузилиши.
5. Отларнинг конституция типлари.
6. Отларнинг юриш усуллари.

Экстеръер – бу организмнинг ташқи тўзилиши бўлиб, у ҳайвоннинг маҳсулдорлиги, иш қобилияти ҳамда наслдорлик қимматини характерлайди. Отларда экстеръер умумий тана тузилиши ва иш қобилияти, скелет ва мускулларининг тузилишига боғлиқ. Наслли отларни баҳолашда тана қисмларининг номланишини, ўлчамларини билмасдан бонитировка қилиб бўлмайди. Жуда қадимдан қишилар отларнинг ташқи тўзилишига қараб, унинг маълум кўрсаткичларини ҳисобга олиб борган. Шунинг учун ҳам отларнинг экстеръерига алоҳида эътибор бериб келинди. Агар қадимги грек ва рим авторларини ҳисобга олмаганимизда XIV асрнинг бошларида араб

ветврачи Абу – Бакрнинг ва XI, XVI асрлардаги рассомлардан Леон Батитс, Паоло Лама, Леонардо до Винчилар биринчи бўлиб отларнинг тана ўлчамлари, тана тўзилишининг бир-бирига мутаносиблиги тўғрисида қизиққандир. Отларнинг экстеръери тўғрисидаги биринчи китобни 1717 йили Григорий Федорович Долгоруков томонидан ёзилган. Француз олими Клоу Буржел 1774 йили экстерер тўғрисида китоб ёзади. Россияда биринчи дарсликни экстерер тўғрисида 1832 йили В.И.Всеволодов томонидан ёзилган. 1926 йили профессор Н.Н.Кулешов томонидан «Выбор лошадей, скота и овец по экстереру» деган китобни ёзиб қишлоқ хўжалик ҳайвонларнинг аҳамиятини турлича тушунтириб берди. Италиян автори Гриссон XVII асрда «Искусство верховой езды» китобида отлар экстерери ва унинг чиройлилиги тўғрисида ёзади. Экстерер ҳақидаги тўғри тушунча зоотехника фанининг классиклари П.Н.Кулешов, Н.П.Чирвинский томонидан ёзилган кейинчалик уларнинг талимотини, М.И.Придорогин, Е.А.Багданов, М.Ф.Иванов ва бошқалар томонидан давом эттирганлар.

1868 йилда немис зоотехниги Зеттегаст барча қишлоқ хўжалик ҳайвонлари учун экстерернинг қуйидаги идеал шаклини таклиф қилади. Бунда ҳайвонларнинг гавда узунлиги 3 қисмга бўлиниб, биринчи қисмга бошидан то кўкрагининг четидаги вертикал чизикқача, иккинчи қисмга шу вертикал чизикдан то куймичнинг олдинги четидаги вертикал чизикқа ва учинчи қисмга шу вертикал чизикдан кейинги қисм охиригача киради. Учинчи қисм ўз навбатида яна 8 тадан тенг бўлакка, тананинг узунлиги эса 24 та тенг бўлақларга бўлинади. 1\24 узунлик қисми гавданинг бўлиниши масштаби ҳисобланади. Масалан, отларни кўкрак кенглиги, чаноқ кенглиги 8 та қисмга тенг бўлиши керак. Шу шаклга мос келувчи ҳайвонларгина идеал ҳисобланган.

Шунингдек, Вилькенс ва Ролофларнинг «Олтин кесишмалар» назарияси ҳам Зеттегаст назариясига бирмунча ўхшашдир. Бу назария бўйича ҳайвон танасининг узунлиги 2,6 га бўлинади ва олинган натижа кичик кесим «минор» деб аталади. Умумий тана узунлигидан «минор»ни ажратиб ташланса, қолган қолдиқ катта кесим «майор» деб аталади. Ўртасидаги нуқта эса, «олтин кесишма» ҳисобланиб, отнинг юк кўтариш маркази шу нуқтада жойлашганлигини билдиради. «Минор» нинг узунлиги бош ва бўйиннинг узунлигига тенг бўлиши керак. Лекин шуни айтиш керакки, ҳайвонларнинг экстерерига қараб уларнинг биологик хусусиятларига аниқ баҳо беришнинг объектив усули йўқ деса бўлади. Масалан, отларнинг ташқи тўзилишига қараб

уларнинг кучлилигини, юриш ва чопиш тезлигини, иш қобилятини белгилаш анча қийин. Бу хусусиятларни аниқ билиш учун уларни махсус синаб кўриш ёки хўжалик ишларида ўзоқ вақт кўзатиб юриш керак. Шунингдек, уларнинг экстерьерига қараб, насл қолдириш хусусиятига тўлиқ баҳо бериш ҳам қийин.

Йилқичиликни ўрганиш борасидаги тажрибалар шуни кўрсатадики, экстерерга тўлиқ баҳо бермаслик ёки баҳолашда экстерерни умуман ҳисобга олмаслик отларнинг конституциясини бўшашиб кетишига, экстерерида баъзи нуқсонларнинг ҳосил бўлиши ва иш қобилятининг сусайиб кетишига олиб келади. Шунинг учун наслчилик ва товар хўжаликларида отлар экстерерига қараб баҳоланиши шарт. Уларнинг экстерерини баҳолашда олдин инвертар номерлари, зоти, лақаби, жинси аниқланади. Бияларнинг экстерерларини баҳолашда эса, булардан ташқари, қочирилган вақти ва охирги қулунлаган вақти ҳам аниқланиши керак. Шундан сўнг отлар текис майдонгача олиб чиқиб, уларнинг соғлигига,

хўжалик типига ва гавдасининг умумий тўзилишига, юриш тезлигига, оёқларини тўғри ташлашга, нафас олиши ва гавдасининг тебранишига алоҳида эътибор берилади, шундан кейин

танасининг алоҳида–алоҳида қисмларини баҳолашга киришади. Баҳолаш отнинг бош қисмидан бошланиб, оёқлари билан якунланади.

Тана қисмларининг тўзилиши. Тана – экстерернинг бир бўлаги бўлиб, махсус функциялар бажаради. Ҳар бир орган организмда муайян жойда туради ва ҳар қайси системага кирувчи органлар функцияси жиҳатидан бир – бирига боғланиб, умумий бир функцияни бажаради. Тана қисмларининг аталишини, анатомик тузилишини яхши билиб олгандан кейин тана қисми ўлчамларининг ўзаро муносабатда бўлиши, ўзига хос хусусиятларини ривожлантириши, шакл ва функциясини, шунингдек уларда учрайдиган нуқсон ва камчиликларни ҳар хил зотга мансуб бўлган отлардан аниқлаш мумкин.

Отларнинг экстерьерига қараб баҳолашнинг бир неча хил усуллари мавжуд:

- 1) кўз билан баҳолаш;
- 2) ушлаб кўриш;
- 3) ўлчаш йўли билан ундан ташқари;
- 4) тана индексларини ҳисоблаб чиқариш;
- 5) график усули;
- 6) энг яхши отларни расмга олиш йўллари билан аниқланади.

Отларни кўз билан баҳолашда тана қисмларининг аталишини, анатомик тўзилишни яхши билиб олгандан кейин, ҳайвоннинг маҳсудорлигига, иш қобилиятига, баҳо бериш мумкин. Ташқи тўзилиши бўйича қадди-қомати бўйича уч гуруҳга ажратилиб 10 балли система асосида олиб борилади. Отлар бир хил йўналишда бўлмайди, шунинг учун энг аввало қайси йўналишда эканлигини билмоқ энг муҳимдир. Ушлаб кўриш билан ҳайвоннинг ориқ-семизлигини зот хусусиятларини яхши ифодаланганлигини, шунингдек уларда учрайдиган нуқсон ва камчиликларни билиш мумкин. Ҳайвонларнинг экстерерини кўз билан чамалаб баҳолашда аниқ кўрсаткичларга эга бўлиш қийин. Бинобарин ҳайвон тана қисмлари ўлчов йўли билан тана қисми ўлчамларининг ўзаро

мутаносибликда бўлиши, ўзига хос хусусиятларни ривожлантириши, шакл функцияси, шунингдек уларда

учрайдиган нуқсон ва камчиликларни аниқлаш мумкин. Отларнинг катта-кичиклиги, кучлилиги, юк кўтариш ва тортиш қобилияти индекс

кўрсаткичларига асосан аниқланади. От танаси бир ўлчовининг иккинчи ўлчовга анатомик боғланишининг бир-бирига фоиз ҳисобидаги ифодаланиши индекс дейилади.

Ҳар хил типдаги от зотларининг экстерьер тузилиши бўйича фарқи.

Боши. Отнинг боши катта-кичиклиги, суякдорлиги конституциясига

боғлиқ. Бошнинг танага нисбатан меъёрга бўлиши мақсадга мувофиқдир. От бошлари тўзилишига қараб катта, мутаносиб кичик бўлади. Тез юрадиган ва салт миниладиган отларнинг боши унча катта эмас, кам гўшт, куруқ ва ҳаракатчан бўлади. Ривожланишига қараб енгил, ўрта ва қўпол, пешона ва юз қисмларининг нисбатига қараб кенг пешонали, тор пешонали, бурнининг шаклига қараб тўғри ботиқ ва дўнг бурунли бўлиши мумкин. Арава қўшиладиган ва оғир юк тортувчи одимлаб юрадиган отларнинг боши тўғри шаклли бўлади. Соф қонли салт минилувчи, Араб, Ахалтака зотларда ботиқ шаклли бошлар кўпроқ учрайди. Дўнг бурунли бошлар оғир юк тортувчи одимлаб юрадиган зотларга хосдир. Салт миниладиган ва йўртоқи зотларнинг боши кенг пешонали, оғир юк тортувчи одимлаб от зотларининг боши эса тор пешонали бўлади. Бош тўзилишига қараб аҳволи, мижози, феъл атворида баҳо бериш мумкин.

Кўзи – кўзларининг катта-кичиклиги ҳамма зотга мансуб отларда бир

хил эмас. Салт миниладиган отларнинг кўзлари нисбатан катта эмас,

қовоқлари тушган бўлади.

Қулоқлари – салт миниладиган ва тез юрадиган отларнинг қулоқлари

оғир юк тортувчи от зотларига нисбатан юпқа, ўзун, ҳаракатчан ва бир-бирига мутаносиб бўлади.

Бурун тешиглари – тез юрадиган ва салт миниладиган от зотларининг

бурун тешиглари жуда ҳаракатчан, бу эса тоғай кемирчагининг ҳаракатчанлигидир. Бурун тешиклари катта ва тоза бўлиши керак. Бурундан ажратиладиган суюқлик тиниқ ва ҳидсиз бўлиши керак. *Пастки*

жағнинг орқа бурчаклари (ганаши) – ганаши кенг бўлиши мақсадга мувофиқдир. Нафас олишда асосий роль ўйнайди. Бу эса салт

минилувчи отларга хосдир. Пастки жағнинг орқа бурчаклар ораси 8-9 см бўлиши керак. Ўз кўринишига кўра, ўрта тор бўлади. *Энсаси* – энса суяги ва бўйин умуртқасида тамом бўлади, энса кенг ўзун бўлади. Энсаси катта отлар тез югура олмайди. Салт минилувчи отларининг энсаси ўзун бўлади. *Бўйни* – еттита бўйин умуртқасидан ташкил топиб, отларни ҳаракатланишида асосий роль ўйнайди. Бўйиннинг биринчи умуртқаси – атлант отнинг бошини ҳаракатланиши учун хизмат қилади. У халқа шаклида бўлиб, ён томонларида қанот сифат ўсимтаси бор. Иккинчи – умуртқаси эпистрофил ўтишсимон ўсимтасининг ривожланганлиги билан фарқ қилади. Бўйиннинг еттинчи умуртқаси бошқаларидан танасининг катталиги, орқа томонида биринчи қовурға учун майдончасининг бўлиши билан фарқ қилади. От бошини пастга энгаштирганда марказий оғирлик олдинги оёққа, кўтарганда эса марказий оғирлик кейинги оёққа, чапга бурганда чап оёққа, ўнгга бўрганда эса ўнг оёққа тушади. Жойлашишига қараб ўзун ўрта, тор

бўйинли, гавдага нисбатан жойлашишига қараб баланд ва паст бўйинли

бўлади. Отларнинг боши бўйнига нисбатан 450 бурчак ҳосил қилиб жойлашса меъёрли ҳисобланади, бундай отлар ўзоқ масофадаги нарсаларни ҳам яхши кўради, олдинги оёқлари енгил ҳаракатланади ва яхши югуради. Бош вертикал жойлашганда эса, юк кўпроқ орқа оёққа тушади ва анча сустланади. Чунки, отларнинг бўйни бошқа қишлоқ хўжалик ҳайвонларининг бўйнига нисбатан ҳаракатчан ва ўзундир. Одатда отларнинг бўйни тўғри, оққуш ва кийик бўйин номлари билан аталади. Тўғри бўйин соф қонли салт минилувчи, рус йўртоқи отларда, оққуш бўйин Орлов йўртоқи отларда ва кийик бўйин маҳаллий дон ва қирғиз отларда кўзатилган. Бўйинлар гавдага нисбатан жойлашиши жихатидан меъёрл, баланд ва паст бўлиши мумкин. Гавдага нисбатан 45–500 бурчак ҳосил қилиб жойлашган бўйинлар ҳамма типдаги отлар учун ҳам меъёрл ҳисобланади. Отларнинг интерьерлари уларнинг экстерери, маҳсулдорлиги ва конституцияси билан чамбарчас боғланган. Интерьер сўзи французча бўлиб, (*interier*) – ички тўзилишини беради. Бундан келиб чиққан ҳолда ҳайвонларининг ички тўзилиши ва хусусиятларини ўргатади. Организмнинг ички физиологик, анатомик, гистологик, биохимиявий хусусиятлари йиғиндиси унинг конституцияси билан маҳсулдорлик йўналиши боғлиқлиги интерьерлари дейилади.

Морфологик, физиологик хусусиятларини ўрганиш ички органларнинг

структурасини билиб олишга, орган ва тўқималарнинг бир-бирига мутаносиб ривожланиши тартибини аниқлашда муҳим аҳамиятга эгадир. Ҳайвонларни жумладан отларни ички тўзилиши ўрганиш қуйидаги ҳар хил усуллардан фойдаланилади. Физиология, гистология, цитобиохимиявий, биопсия, рентгеноскопик (рентген нурлари ёрдами билан қуришга, текширишга оид), микросуратга олиш. Шундай қилиб, интерерни ўрганиш объектлари бўлиб, қон, сут безлари, тери қоплами, ички органлари (ўпка, юрак, қон) ва бошқа айрим аъзолар ва тўқималарининг клиник ва физиологик (тана ҳарорати нафас олиши ва юрак уриши) ҳамда таркибий тузилиши кўрсаткичлари ҳисобланади.

Скелет – организмда таянч вазифасини бажаради. Суяклар устида мускуллар ички қисмида ички органлар жойлашган. Унинг суяклари пассив, таянч ва ҳаракат органи бўлиб, мураккаб тўзилишга эга отларнинг экстерерига қараб, уларнинг иш қобилияти, маҳсулдорлиги, конституция типи, суягининг мустаҳкамлиги, мускулларнинг қай даражада ривожланганлигини наслдорлик қийматини билиш мумкин. Шунинг учун зоотехник от скелетини ва тана қисмлари номларини рентген экранда кўриб тургандек ҳаёлга кетириб фикрлаш ва билиш зарур.

Бошқа қишлоқ хўжалик ҳайвонлари сингари қулун туғилганда тана вазнига нисбатан суяклари оғир вазнда бўлиб, 23-25 фоизни ташкил қилади. Отларнинг ўсиш ва ривожланиши 5 ёшгача давом этади. Семизлик даражасига қараб тирик вазнга нисбатан 5-7 фоизни ташкил қилади. Бошқа қишлоқ хўжалик ҳайвонларига нисбатан жуда ҳаракатчан, чаққон бўлиши суяклар тўзилишининг натижасидир. Суякларнинг мустаҳкам ўзун пайлари, бириктирувчи тўқималари яхши ривожланганлиги билан характерланади. Чопқир отларнинг суяклари ўзун, ингичкалиги билан ифодаланади. Пайларининг алоқадорлиги яхши ривожланган.

Отларнинг тери қоплами. Тери организмда бир қатор функцияларни бажаради. Энг аввало ҳайвон от – танасини ташқаридан қоплаб олган бўлиб, организмни ташқи муҳитнинг турли таъсиридан ҳимоя қилади. Турли омиллар таъсирида терининг асаб тўзилмалари қўзғалиш ҳолатига киради. Қўзғалиш импульслари марказга интилувчи нервлар орқали бош мияга ўзатилиб ҳис қилиш пайдо бўлади. Терида ҳаракат, сезги, босим, рецепторлари бор. Улар терининг эпидермис қаватида жойлашган. Соғлом теридан микроорганизмлар ва касалликка сабаб бўладиган бошқа

антителалар ўта олмайди. Тери тана ҳароратининг асосий бошқарувчиларидан бири бўлиб хизмат қилади. Шу билан бирга тери ажралувчи орган сифатида муҳим рол бажаради. Организмда ҳосил бўладиган чиқинди моддаларининг (карбон кислота, сув буғлари) бир қисми тери орқали чиқади.

Тери қон томирлари билан яхши таъминланган. Шунинг учун организмнинг қон деполаридан бири бўлиб хизмат қилади. Организмдаги қоннинг 10% терида йиғилган бўлади. Тери организмда муҳим сезги органи бўлиб, организмда модда алмашинувида қатнашади. Умуман, тери зич ва эластик бўлади. Терининг қалинлиги ва унинг вазни от зотиға, ёшиға, озукланишиға, парвариш қилинишиға ва маҳсулдорлиғиға боғлиқ.

Тез юрадиган отларнинг териси юпқа, оғир юк тортувчи отларники эса

қалинроқдир. Отлар қанча чакқон бўлса, териси шунча юпқа бўлади. От зотлари ичида энг юпқа тери Ахалтака ва Соф қонли Англия зоти

ҳисобланади. От териси қорамол, чўчқаниқига нисбатан юпқа, кўйникидан қалинроқ. Бошқа қишлоқ хўжалик ҳайвонларига нисбатан тер безлари сони кўп бўлиб, ўзида эса кўпроқ сувни 80-85% тери орқали буғлантириш йўли билан ажралади.

Отларда терлаш аввало човида, бўйнида ва ёнбошида, елкаси ва сағрисиға ўтади. Ҳеч бир ҳайвон тез чопадиган отдай бутун тана бўйлаб терламайди. Тер серсув солиштира оғирлиғи 1,005-1,021 тенг бўлади. Тер суюқлигининг таркибида ош тўзи бўлганлиғи сабаблиғи у шуртобдир. Унинг таркибида оз миқдорда фосфат, сульфат, хлоридлар мавжуд. Терининг органик моддалари таркибига оксиллар, сийдик, сийдик кислотаси, креатинин, аммиак, учувчи ёғ кислоталари пигментлар киради. Отнинг тер суюқлиғи қизғиш сариқ рангли, таркибида кўп альбумин, глобулин ва сийдик бўлади. Тер ёғи секрецияси – одатда ёғ безлари жуннинг ёнида бўлиб, уларнинг йўллари жун халтачаларида очилади. Ёғ безларнинг девори кўп қаватли эпителийдан иборат. Бу эпителий ўсган сари ҳужайралар без йўлиға яқинлашиб, ёғға айланади ва сўнгра ташқарига тери ёғи сифатида чиқарилади. Ажралган тери ёғи аввал суюқ бўлиб, кейин қуюқлашади. Бу ёғ тўйинмаган глицерин ва холестериннинг ёғ кислоталари билан ҳосил қилган мураккаб эфирлардан ташкил топган. Тер ёғи тер суюқлиғидаги кислоталар таъсирида парчаланади. Натижада ўзиға хос ҳидли, учувчи ёғ кислоталари ҳосил бўлади.

Отларнинг жун қоплами. Жун, тери маҳсули бўлиб, ҳайвон танасининг юзасида жойлашган. Олинган маълумотлар бўйича 1 см³ тери юзасида отларда ўртача 700 та жун толалари жойлашган. Жун ва қилнинг узунлиги ҳайвоннинг зотига, яшаш шароитига боғлиқ. Отларнинг думи билан ёли баҳор ва кўзда алмашилиб туради.

ОТЛАРНИНГ МУСКУЛЛАРИ. Отларнинг ҳаракатланиши, тана қисмларининг бир-бирига нисбатан жойини ўзгартириши, ички органларнинг иши, нафас олиш қисмлари, қон айланиш, озуқа ҳазм қилиш, ажратиш жараёнлари, мускулларнинг турли гуруҳлари фаолияти натижасида содир бўлади. Юқори табақали ҳайвонларда уч турдаги мускуллар фарқ қилинади: 1-кўндаланг тарғил скелет мускуллари (ихтиёрий), 2-кўндаланг тарғил юрак мускуллари (ихтиёрсиз ёки ғайри-ихтиёрий), 3-ички органлар, томирлар ва терининг силлиқ мускуллари (ғайри– ихтиёрий). Скелет билан боғлиқ бўлган мускуллар скелет мускуллари деб айтилади.

Скелет мускуллар табиий шароитларда марказий нерв системасидан

кечадиган нерв импульслари таъсири остида қўзғалади. Оғир юк тортувчи ва гўшт йўналишидаги отларнинг мускуллари бўш ва ҳажмли мускул толалари калта бўлиши, салт минилувчи отларга нисбатан кам қисқарувчанлиги хусусиятига эга. Катта тортиш кучи талаб қиладиган ишларни бемалол бажариш имконини беради. Тез югурувчи салт минилувчи отларнинг мускуллари ўзун ва зич толалардан тўзилган бўлиб, тез қисқарувчанлик хусусиятига эга. Мускуллар кўтарган юкнинг уларнинг катталаниш катталигига кўпайтмаси мускул иши деб ҳисобланади.

Скелет мускулларига юк аста – секин ошириб борилганида битта таъсиротнинг ўзида мускулнинг калталаниши олдиниға ортиб боради, кейин эса камайиб қолади. Ҳар бир мускул ўртача юк кўтарганида катта иш бажаради. Бу ўртача юклар қонуни деб аталади.

Нафас олиш органлари. Нафас олиш бу бир қанча жараёнларнинг йиғиндисидир. Бунда организмнинг кислородга бўлган талаби қондирилади ва ҳосил бўлган карбонат ангидрид атмосферага чиқарилади. Нафас олиш асосида тўқималарда кўзатиладиган оксидланиш ва қайтарилиш жараёнлари намоён бўлади. Бу жараёнлар организмдаги энергия алмашинувини таъминлайди. Отларнинг ўпкаси – ўпкаси ўрта ҳисобда 4,5-6,5 кг келади. Отларни ўпкасини оғирлиги ҳамма зотли отларда ҳам бир хил эмас. Отни зоти муҳим рол ўйнайди. Салт минилувчи отларни ўпкаси

оғирлиги, оғир юк тортувчи от зотларига нисбатан 100 кг тирик вазнда оғир юк тортувчи отларга нисбатан зиёд. Отларни ўпкаси ривожланган, ўпкасини ҳажми 40-45 л келади. Отлар тинч турганда 1 минутда 8-16 марта нафас олади. Ишлаш даврида ўпкасининг ҳажми 2-3, нафас олиш тезлиги 4-7 ўпка вентилляцияси 9-12 марта ошади.

Отларнинг юраги - кўкрак қафасининг учинчи ва олтинчи қовурғалар ва икки ўпка бўлинмаси оралиғида жойлашган. Юрак – мускуллардан тўзилган, ичи ковак яхлит орган бўлиб, тўртта камерадан ташкил топган. Иккита бўлмача ва иккита қоринча, юракнинг чап ва ўнг қисмлари бири-биридан тўташ тўсиқлар билан ажралган. Юрагининг оғирлиги от зотиغا, тирик вазнига, ёшига боғлиқ бўлади. Ўртача тирик вазни 3,5-4,5 кг ни ташкил қилади. Тана вазнининг ўртача 0,6-1% дир. Сакраб чопадиган, тоза соф қонли отларнинг юрак оғирлиги 8 кг гача бўлади.

Тез чопадиган отларнинг юраги, оғир юк тортувчи отларнинг юрагидан, оғирлиги бўйича кичик бўлсада, 100 кг тирик вазнига солиштирганда оғир юк тортувчилардан оғир эканлиги аниқланган. Фанга конституция тушунчаси биринчи марта эрамыздан аввали 377-400 йилларда яшаб ўтган буюк олим, серқирра таълимот эгаси Гиппократ киритган.

Аввало биз конституцияси бўйича тўхталиб ўтайлик. От организмнинг анатомик, морфологик, физиологик тўзилиши унинг ўзига хос хусусиятлари умумий йиғиндисининг ўзаро боғлиқлиги, ирсий хусусиятларнинг наслдан-наслга берилиши, ўзаро боғлиқлик ривожланишининг ташқи муҳит таъсирига жавоб берилишига конституция деб айтилади.

Отларнинг конституциясини ўрганишда ҳайвон организмини бўтун система деб қарамоқлари унинг кенг кўламда ўрганиш дастлаб медицинада ва кейинчалик зоотехнияда ўз ифодасини топа бошлади.

Ч.Дарвин, Е.Н.Богданов ва академик М.Ф.Ивановлар зоотехния фанига 5 хил классификацияни киритганлар.

1. Қўпол зич (курик) – чўл ва ўрмон зотларига хос бўлиб, териси қалин зич, суяклари оғир, мускуллари ривожланган, ёли думи ўсиқ.
2. Қўпол хом (буш) конституцияли. Гавдаси катта оғир вазни суяклари йўғон, зичлиги мустаҳкам конституцияли типга нисбатан бўш

териси, қалин, тери ости бириктирувчи тўқималар яхши ривожланган, мускуллар бўш ва ҳажмли тез семиришга мойил, бўғимлари яққол кўзга ташланиб турмайди. Оғир юк ташувчи от зотлар ва уларнинг дурагайлари.

3. Нозик курик конституцияли – бошнинг кичикли бўйни ўзунроқ, суякларнинг ингичкалиги, териси юпқа тери ости бириктирувчи тўқималарнинг суст ривожланганлиги билан характерланади. (Араб ва Ахалтака от зотлари.)

4. Нозик бўш конституцияли. Териси юпқа ингичка ва мускуллари бўш, бўғим ва пайлари яхши сезилиб турмайди.

5. Мустаҳкам конституцияли – академик М.Ф.Иванов

конституциянинг мустаҳкам тушунчасини зоотехния фанига киритди.

Конституцияси мустаҳкам отларда суяклари мустаҳкам мускуллари

зич ривожланган тери ости бириктирувчи тўқималарининг унчалик яхши ривожланмаган. Нозиклик, бушлик, кўполлик аломатлари сезилмайди.

Отлар зотини яхшилаш билан конституцияни мақсадга мувофиқ томонга йўналтиришда ёш отларни меъёрл шарт-шароитларда парвариш қилиш, машқ қилдириш, танлаш ва жуфтлаш ишларининг роли каттадир. Ҳайвоннинг хулқи темпераменти конституция типининг энг асосий белгиларидан бири ҳисобланади. Хулқ ва темперамент ҳайвоннинг асаб системаси фаолиятига узвий боғлиқдир.

Академик И.П.Павловнинг таълимоти бўйича отларда асаб системаси

фаолиятининг учта типи мавжудлиги аниқланган.

1. Холерик тип. Бу типга мансуб ҳайвонларда кўзғалиш жараёни тормозланиш жараёнидан кучли бўлиб, жуда асов (чарс)дир. Бу типга салт минилувчи от зотлари киради.

2. Сангвиник тип. Бу типга кирган ҳайвонларда кўзғалиш ва тормозланиш жараёнлари кучли ҳамда баробар ривожланган. Бу типга араб отлари киради.

3. Флегматик (кучсиз) тип. Бу типдаги ҳайвонларда кўзғалиш ва тормозланиш жараёнлари суст ривожланган. Улар шароитга қийин

мослашади. Хуркак ва касалликка тез чалинувчи бўлади. Оғир юк тортувчи от зотлари шу типга мансубдир. Отнинг асов, ўжар бўлиши кўпинча уларнинг нотўғри тарбиялашга боғлиқ. Шунинг учун дастлаб ишга, спортга ўргата бошлаганда қўполлик қилмасдан аста-секинлик

билан ҳаракат қилиш керак. Темперамент деганда одатда, отнинг ташқи муҳит таъсирига жавоб бериш характери тушунилади. Темперамент жонли (чопқир отларга хос) ва ювиш (одимлаб юрувчи ишчи отларга хос) бўлиши мумкин бўлган одатни темперамент билан алмаштирмаслик керак. Одат асосан отларни парвариш қилиш ва тарбиялашга боғлиқ. Отлар одати бўйича хўжалик типлари. Отлар салмоқлиги бўйича оғир ва енгил, юриш усуллари аллюрлари бўйича одимлаб юриш ва тез йўртиб юриш, хўжалик фойдаланиш усуллари бўйича отлар қуйидагича хўжалик типларига: салт минилувчи, оғир юк тортувчи, енгил арава тортувчи, арава тортувчи отлар, юкчи отлар, салт минилиб енгил юк тортувчи отлар, енгил юк тортувчи отларга бўлинади.

Тез йўртиб юрадиган салт минилувчи отлар конституцияси нафас олувчи типлиги билан, қон айланиш системаси ривожланганлиги ва иссиқлик регуляцияси яхши тараққий этганлиги, жонли ҳаракатчанлиги ва тана тўзилишининг юқори даражада куруқлиги билан характерланади. Салт минилувчи отларнинг тирик вазни (400-500 кг) оёқлари ўзун, боши унча катта эмас, жағ оралиғлари кенг, сағриси ўзун, бўйни ўзун, қарчиғайи баланд. Бўйни ўзун, суякдорлиги бўйича ўртача, кураги ўзун ва қия, бақайи ўзун ва қия, туёқлари ўртача катталиқда мустаҳкам, териси юпка ва калта жун билан қопланган, конституцияси куруқ, қия кафт айланаси 18-19см, араби ва ахалтака зотлари. Оғир юк тортувчи отларнинг тирик вазни (700-900 кг) танасининг кенглиги, гавдасининг узунлиги, оёқларининг калта ва кенг қўйилиши билан характерланади. Уларнинг боши катта, бўйни қисқа,

ёли кам, орқаси бўшроқ, сағриси кенг ва гўштдор, кўпинча қаватма-қават, оёқлари йўғон (кафт айланаси 23-25 см) оёқлари суякдор калта, бақайи калта, туёқлари катта ва кенг, териси қалин, жунлари ўсиқ, конституцияси пишиқ, баъзан хом, бўш ҳам бўлиши мумкин. Ҳаракатчанлиги секин. Бириктирувчи тўқималар яхши ривожланган. Териси остида тўпланган ёғ қатлами отнинг умумий вазнини оширади ва мускуллари аравага қўшиб фойдаланишда йирингланишдан эҳтиёт қилади. Шу билан бир қаторда териси остида тўпланган запас ҳолатдаги ёғ қатлами оғир ишларда ишлатиладиган ҳолларда танасини запас ҳолда тўпланган озук моддалар билан таъминлаш имконини беради. Шунга кўра оғир юк тортувчи отлар

конституцияси овқат ҳазм қилиш типдагилардан фарқ қилади. Ҳаракатчанлиги секин, бу эса салт юриб бажариладиган ишларни қадамларини бир меъёрда босиш имконини беради.

Аравага қўшилган от олдига қараб юришда ўзига тушадиган оғирликни ўзининг орқа оёқларига таянган ҳолда гавдасини олдинга қараб итариш ҳисобига ҳаракатланувчи нарсаларга нисбатан кўрсатиладиган қаршиликни енгил ҳолда ҳаракатланади. Оғирлик тушадиган марказни

олдинга қараб амалга ошириш ва у бўйичага қанчалик яқин бўлса, шунчалик осон кечади. Бу типга оғир юк тортувчи от зотлари киради.

Енгил юк тортувчи йўртоқи от зотларининг тирик вазни, гавдасининг

узунлиги, суякдорлиги бўйича ўртача бўлиши, тана тўзилиши ўрта миёна куруқлиги ва ҳаракатчанлиги яхшилиги билан характерланади. Ўз хусусиятлари билан салт минилувчи ва оғир юк тортувчи от зотлари

ўртасидаги оралик тип ҳисобланади.

Енгил юк тортувчи, йўртоқи от зотларининг тирик вазни 400-500 кг ни

ташқил қилади, бўйни ўзун, қарчиғайи баланд ва сағриси кенг, оёқлари куруқ ва кафт айланаси 19-20 см бўлиши билан характерланади. Орлов ва рус йўртоқилари киради.

Арава тортувчи отлар – қишлоқ хўжалигида фойдаланишга мўлжалланган бўлиб, ишга энг яхши қобилиятчанлиги билан бошқа от

зотларидан ажралиб туради. Уларда гавда тўзилиши бирмунча чўзиқ, танаси ўзига хос, мустаҳкам конституцияли, оёқлари ҳам ўртача йўғонликдадир, кафт айланаси 21-22 см бўлиши билан характерланади. Тирик вазни 450-600 кг кечади. Тори, жмуд, лавия, арава тортувчи зотлар мисол бўла олади.

Салт минилувчи юк отлар ўртача оғирликда (350-450 кг) ўртача баландликда (қарчиғай баландлиги 150-155 см ва оёқларининг куруқ бўлиши) кафт айланаси 18-20 см бўлиши билан характерланади. Бу типга асосан тоғ отлари киради.

Салт минилиб арава тортувчи отлар ўз хусусиятлари билан салт минилувчи ва арава тортувчи от зотлари ўртасидаги оралик типдир. Олдинги чап оёғи билан орқа чап оёғи унғ оёғи билан орқа унғ оёғи баравар кўтарилиб

босилади. Салт миниладиган энгил отлар учун йўрға юриш энг қимматли хусусиятлардан биридир. 31- расм. 1609 м ни, 1,52 минутда йўрғалаб босиш жаҳон рекорди ҳисобланади.

4.Отларнинг (аллюр) юриш усуллари. Отларнинг юриш усуллари аллюр деб аталади. Отларнин юриш усуллари табиий ва сунийга бўлинади. Табиий усулларга одимлаб юриш, йўртиб юриш, йўрғалаш ва чопишга бўлинади. Отларнин суний юришига пируэт, полипируэт, пиаффе, пассаж тез чопа туриб оёқларини алмаштириш, тсарлаш (ёнбошига ва орқасига).

Одимлаб юриш отнинг энг секин юриши ҳисобланади. Бу оғир юк тортувчи отларга хос типик хусусиятлардан биридир. Одимлаб юрганда оёқларнинг кўтарилиши ва тушиши ҳар хил бўлади. Олдинги оёқ кўтарилгач, сўнг орқа гал оёқ кейин олдинги чап оёқ ва орқа унг оёқ кўтарилади ва хоказо. Бундай юришда от бир оёғини кўтарганда 3 таси албатта ерда бўлади.

Одимлаб юриш 2 хил: секин одимлаб юриш ва тез одимлаб юриш. Тез

одимлаб юришда қадам ўзун бўлади ва орқа оёқ олдинги оёқ изидан ўтиб тушади. Бундай юришда от иккала оёғига паралел таяниб иккаласини ҳам қарийб баравар кўтариб ташлайди, бу жиҳатдан уларнинг юриши кўпроқ йўрға юришга ўхшаб кетади. Отлар секин одимлаб юрганда соатига 4-5 км, одимлаб юрганда 7 км йўл босади.

Йўрғалаш- Бунда от олдинги ва орқа оёқларини параллел равишда бир

тарафлама кўтариб ташлайди. Олдинги чап оёғи билан орқа чап оёғи олдинги ўнг оёғи билан орқа ўнг оёғини баравар кўтариб босади. Салт миниладиган энгил отлар учун йўрға юриш энг қимматли хусусиятлардан биридир. 1609 метрни 1.52 минутда йўрғалаб босиш жаҳон рекорди ҳисобланади.

Чопиш (галоп) – бу отнинг тез юриши ёки алоҳида – алоҳида сакраши

ҳисобланади, сакраш орқа оёқларининг биридан бошланади: олдинги икки оёғи биргаликда кўтарилади. Қисқа вақт турт оёғи ҳам ерга тегмай ҳавода қолади ва сакраш яна орқа оёғидан бошланади. Махсус пойгаларда соф қонли чопқир отлари минутига 1 км йўл босади. Энг қаттиқ чопишни карер деб ҳам юритилади (секундига 17-20 м йўл босади), 1 км ни 53 секундда голопда чопиб ўтиш жаҳон рекорди ҳисобланади.

<i>Иш босқичлари ва вақти</i>	<i>Фаолият мазмуни</i>
-------------------------------	------------------------

3-Мавзу: Ўқув машғулотининг технологик харитаси

	<i>Таълим берувчи</i>	<i>Таълим олувчилар</i>
1- босқич Ўқув машғулотига кириш (10 дақиқа)	1. Такрор ишлаб чиқаришнинг асосий мақсади ва бияларнинг ўзига хос биологик хусусиятлари. 2. Отларнинг жинсий етилиши ва қочириш ёши. 3. Айғирларнинг ишлаб чиқариш қобилиятчанлиги. 4. Йилқичиликда қочириш усуллари ва бир айғирга тўғри келадиган биялар сони. 5. Наслли айғирларни озиклантириш ва сақлаш. 6. Бияларнинг буғозлик даври ва туғиши. 7. Ёш отларнинг ўсиш ва ривожланиш қонуниятлари, қулунларни сут даврида боқиш ва асраш.	Тинглайдилар, ёзиб оладилар Аниқлашадилар, саволлар берадилар.
2 - босқич Асосий (60 дақиқа)	Маъруза бўйича Б.Бх,Б. усулида савол жавоб орқали билимларини фаоллаштирадилар.	Жавоб берадилар, ёзадилар. Тинглайдилар.

3 - босқич Яқуний (10 дақиқа)	3.1. Мавзу бўйича яқун ясайди. Қилинган ишларни келгусида касбий фаолиятида аҳамиятга эга эканлиги муҳимлигига талабалар эътиборини қаратади. 3.2. Мустақил иш учун топшириқ беради ва унинг баҳолаш мезонлари билан таништиради.	Саволлар берадилар. Топшириқларни бажарадилар. Ўз-ўзини баҳолаш ўтказадилар.
---	---	--

**Мавзу -3. “Йилқичиликда такрор ишлаб чиқариш. Ёш отларни ўстириш. ”
маърузасидаги таълим технологияси модели**

Вақт: 2 соат	Талабалар сони: - 120-130та
Ўқув машғулотининг шакли ва тури	Маъруза, маълумотли
Ўқув машғулотининг тузилиши (маъруза режаси)	1. Такрор ишлаб чиқаришнинг асосий мақсади ва бияларнинг ўзига хос биологик хусусиятлари. 2. Отларнинг жинсий етилиши ва қочириш ёши. 3. Айғирларнинг ишлаб чиқариш қобилиятчанлиги. 4. Йилқичиликда қочириш усуллари ва бир айғирга тўғри келадиган биялар сони. 5. Наслли айғирларни озиқлантириш ва сақлаш. 6. Бияларнинг буғозлик даври ва туғиши. 7. Ёш отларнинг ўсиш ва ривожланиш қонуниятлари, қулунларни сут даврида боқиш ва асраш.
Ўқув машғулоти мақсади: Отларнинг экстеръери, интерьери ва конституцияси бўйича тушунчаларни бериш.	

Педагогик вазифалар: 1 Такрор ишлаб чиқаришнинг асосий мақсади ва бияларнинг ўзига хос биологик хусусиятлари. 2. Отларнинг жинсий етилиши ва қочириш ёши. 3. Айғирларнинг ишлаб чиқариш қобилятчанлиги. 4. Йилқичиликда қочириш усуллари ва бир айғирга тўғри келадиган биялар сони. 5. Насли айғирларни озиқлантириш ва сақлаш. 6. Бияларнинг бўғозлик даври ва туғиши. 7. Ёш отларнинг ўсиш ва ривожланиш қонуниятлари, кулунларни сут даврида боқиш ва асраш.	Ўқув фаолияти натижалари:
Таълим усуллари	Баён қилиш, тушунтириш, намоиш, мунозара, муҳокама, ақлий ҳужум
Таълим шакли	Оммавий
Таълим воситалари	Презентация маълумотлари, жадваллар, видеоматериал, маъруза матни, техник воситалар
Таълим бериш шароити	Оддий аудитория шароитида
Мониторинг ва баҳолаш	Блиц - сўров

3 мавзу: Йилқичиликда такрор ишлаб чиқариш. Ёш отларни ўстириш.

Р Е Ж А

1. Такрор ишлаб чиқаришнинг асосий мақсади ва бияларнинг ўзига хос биологик хусусиятлари.
2. Отларнинг жинсий етилиши ва қочириш ёши.
3. Айғирларнинг ишлаб чиқариш қобилиятчанлиги.
4. Йилқичиликда қочириш усуллари ва бир айғирга тўғри келадиган биялар сони.
5. Наслли айғирларни озиқлантириш ва сақлаш.
6. Бияларнинг бўғозлик даври ва туғиши.
7. Ёш отларнинг ўсиш ва ривожланиш қонуниятлари, қулунларни сут даврида боқиш ва асраш.

Такрор ишлаб чиқаришнинг асосий мақсади отларнинг бош сонини кўпайтириш билан бир қаторда сифат жиҳатидан яхшилашни ҳам ўз ичига олади. Олинган авлодларнинг сифати мавжуд бўлган айғир ва бияларнинг зотига боғлиқ. Уларни танлашда айниқса айғирларнинг юқори сифатли бўлишига кўпроқ эътибор бериш лозим. Чунки мавсумда ҳар бир айғир билан кўплаб бияларни оталантириш мумкин.

Бияларнинг ўзига хос биологик хусусиятлари. Ҳар бир бия зооветеринария қоидаси асосида озуқлантирилса, ҳар йили биттадан қулун бериш мумкин. Такрор ишлаб чиқариш ёки бияларни ўзига хос биологияси деганда у 4 даврни ўз ичига олади.

1. Бияларни оталантириш;
2. Бўғоз бияларни яхши тарбиялаш;
3. Бўғоз бияларни туғдириш;
4. Қулунларни парваришлаш;

Бияларни ўзига хос биологик хусусиятлари (куюкиш, жинсий цикл ва

унинг қонуниятлари). Бияларнинг ўзига хос хусусиятларини билиш уларни ўз вақтида оталантириш, бўғозлик ва туғиш даврида бўтун имкониятлар яратишни ўз ичига олади.

Бияларни оталантириш жинсий алоқа воситаси билан амалга оширилади. Бияларнинг оталаниши учун айғирнинг жинсий уруғи биянинг жинсий органига бориб тушиши ,яъни биянинг тухум хужайралари билан кушилиши керак.

Бу ҳолатда зигота наслнинг «бошланғич» кисми деб аталади, зиготадан кейинчалик хомила ривожланади. Табиий уруғланишнинг бачадон типи отларни урчитишнинг характерли биологик хусусияти хисобланади.

Алоқа даврда айғир уруғи бевосита бачадонга, сунгра бачадон ва тухум йули мускулларининг кискариши ва сперматозоиднинг актив ҳаракати натижасида тухум йулига тушади. Тухум хужайрасининг оталаниши вужудга келади. Куюкиш биянинг тухумдонида урғочи жинсий хужайралар етилган пайтдан бошланади.

Етилган тухум хужайраси тухумдон пуфакчасидан чикиб тухум йуллари оркали бачадон шохларига киради. Тухум хужайраси тухум дондан чиккандан кейин бия кочирилган кочирилмаганидан катъий назар куюкиш тухтайди.

Куюкиш (жинсий мойиллик) - деб биянинг шундай физиологик ҳолатига айтиладики, бия узига айғирни якинлаштиради, уни узига ирғишга хохишлик билдиради. Бия тухумдон гармонларининг таъсирида куюкади, натижада жинсий органлар кизаради.

Бачадоннинг шилимшик пардаси эпителиал хужайралар ушиб етилади, ундаги без шохлари ривожланади. Без секрециялари кучаяди. Бачадон буйни канали озрок очилади. Каналдаги секретор эпителийсининг иш фаолияти ошади, бачадон буйни каналига келиб тушган шилимшик модда суюлади ва у кинга тушади.

Грааф пуфакчаларидан тухум хужайраларининг ажралиб чиқиш жараёни овуляция дейилади. Тухум хужайраларининг ажралиб чиқишига асосан нерв системаси билан бошқариладиган гипофизнинг ички секрецияси сабаб булади. Грааф пуфакчалари ёрилгандан сунг тухум хужайралари ажралиб чикмагунча биялар уруғланмайди. Меъёр куюкиш 5-7 кун давом этади. Агар у оталанмаган булса, 10-16 кундан кейин яна куюкади. Шундай қилиб 21-22 кун давом этади.

Биянинг жинсий органига тушган сперматозоидлар тухум хужайрасини 24-36 соат мобайнида уруғлаш қобилиятига эга, тухумдондан чиккан тухум хужайраси эса овуляциядан сунг 5-6 соат давомида уруғланади. Агар бия

куюкишга келиши биланок кочирилса, овуляция содир булмасдан бурунрок сперматозоидлар халок булиши, борди-ю кечикиб кочирилса, тухумдондан чиккан хужайра бия кочирилмасдан аввалрок нобуд булиши мумкин. Бияни куйика бошлаши иккинчи, туртинчи ва олтинчи кунларида кочириш тавсия этилади.

Янги туккан бияларнинг куюкиш муддати айникса киш даврида рационда каротин етишмаганда жуда чузилиб кетади ва узок вақтгача овуляция содир булмайди. Бундай биялар ерда кук ут ушиб чиккунча кочирмай туриш керак.

Бияларнинг куюкканлиги синовчи айғирлар ёрдамида аникланади. Кисир ва биринчи кочириладиган биячалар кунора айғирни ёнига олиб борилади ва унинг киликларига караб куюккан-куюкмаганлиги аникланади. Туккан биялар 5 кундан кейин кочирилиши мумкин.

Агар уруғланган биялар кайтариб куюкмаса, 30-40 кундан сунг уларнинг буғлиги ректал (туғри ичакдан кул солиб) усулида аникланади. Кисир деб топилганлари яна кайтадан айғирга куйилади.

Бияларнинг буғлигини аниклашда баъзан гармонлар усулидан фойдаланиш хам мумкин. Бу усул буғликни 45- кундан 90-кунига кадар биянинг кон зардобиди жинсий безлар булишига асосланади.

Жинсий цикл.

Бир куюкиш билан иккинчи куюкиш орасидаги муддат жинсий цикл дейилади. Куюкиш бияларда бошка кишлок хужалик хайвонларига нисбатан бир мунча куп 144 соат, она чучкалар 48 соат, сигирларда 18-20 соат, куйларда то 20 соатгача куюкиш давомийлиги ва унинг даражаси биянинг алохида хусусиятига, физиологик ҳолатига, соғломлигига, ёшига ва боқиш шароитига ва об-хавонинг хароратига боғлиқ.

Г.Ф.Р.дан В.Уппенборнинг таъкидлашича соф конли Англия биялари феврал, март ойларида куюкиш (камрок булиб) давомийлиги 7-15 кун, апрел-май ойларида 5 кун давом этади. Бияларда куюкишнинг куйидаги даражалари мавжуд: 1 - даражали куюкиш - (K^1) куюкишнинг дастлабки даври булиб, айғир якинлашганда бия жим туради. 2 - даражали куюкиш - (K^2) айғирни бия узига якинлаштиради, думини кутаради, жинсий органларини ташки мускули кискаради. 3 - даражали куюкиш - (K^3) айғир якинлашганда оёқлари кенг куйилади ва сияди. 4 - даражали куюкиш (K^4) айғир якинлашганда бия энгашади ва ирғиганда тускинлик килмайди.

Агар айғир якинлашганда тепса, бир кун куюкишнинг утганлигини билдиради. Бияларда 3-4 даражали куюкиш пайтида кочириш яхши натижа беради. Жинсий цикл 3 даврга булинади: кузгалиш, тормозланиш, тенглашиш.

Кузғалишда жинсий аъзоларда борган сари узгариш кучаяди, фоликулалар етилади. Бачадон ва киндаги шилимшик пардалар усади, барча жинсий аъзолар кизаради. Бачадон буйни канали очилади. Бачадон безлари куплаб шилимшик модда ишлаб чикаради. Натижада туртта асосий рефлекс, яъни умумий уйғониш, шиллик окими, жинсий мойиллик ва овуляция юзага келади.

Тормозланиш даврида ёрилган фолекулалар урнида сарик таналарнинг ривожланиши, барча жинсий аъзоларнинг кизариши ва бачадон безларининг суниси, жинсий кузғалиш тухташи билан биялар айғирларни узига йулатмайди.

Тенглашиш даври - янги фолекулалар етилишининг бошланиши, сарик таналар усиб етилиши билан шимилиб кетиши, жинсий мойил ва куюкишнинг тухташи билан характерланади.

Бияларни отхоналарда боғлаб бокишда кочириш 15 февралдан 15 июлгача уюрларда бокишда 15 апрелдан 1 августгача утказилади. Лекин бу муддат иклим шароитларига караб узгариши мумкин.

Йилкичиликда меъёрл куюкиш 5-7 кун давом этади. Куюкишнинг давомийлиги ва унинг даражаси бияларда узгариб туриб у биянинг физиологик холатига, соғлигига, бокиш шароитига ва асрашга боғлиқдир.

- Отбой - бия айғирни узига якинлаштирмайди, кулокларини диккайтириб туради ва орка оёклари билан тепади.

Бияларни синаш. Хали кулунламаган ҳамда ёш бияларни, биринчи марта кочиришга куйишда, кочириш мавсуми бошлангунга кадар кунора, кулунлаганларини эса кулунлагандан кейин бешинчи кундан бошлаб куюкишигача хар куни синалади.

Бияларни кочиришга ёки сунъий уруғлантиришга ташки белгилари учинчи ва туртинчи даража куюкишга етганда куйилади, бу хилдаги кочириш биялар тиним холатига келгунга кадар ташки белгилари буйича хар 24-28 соатда такрорланиб туради.

Мойиллик тугагандан кейин 9-10 куни кочирилган ва сунъий усулда уруғлантирилган биялар кайта синалиб курилади. Бу холдаги синаш бияларнинг буғозлиги тулик белгилангунга кадар эттирилади. Агар бия кайта куюкадиган булса, одатдаги тартибда кочирилади.

Отларнинг жинсий етилиши ва цочириш ёши

Тойларда жинсий етилиш 1,5 - 2 ёшларида содир булади. Отларнинг умумий ривожланиши 3 ва 5 ёшгача давом этади. Бу от зотига боғлиқ. Отларнинг зотига караб уларнинг камида 3 ва 5 ёшга етганда кочиришга куйилади. Илгор зоотехния Фани барча йилкичилик хужаликларига бия ва

айғирни физиологик етишгандан кейин куйидаги ёшларда: огир юк тортувчи зот отларнинг айгирларини 3-4 ёшда, бияларни 3 ёшда, йуртоки ва салт минулувчи зот отларининг айгирларини 4-5 ёшда, бияларини 3-4 ёшда кочиришга куйилиши тавсия этилади. Жинсий жихатдан энг кеч етиладиган отлар уюр холда бокиладиган махаллий зотлар хисобланади, энг тез етиладиган огир юк тортувчи хамда миниладиган зотлардир. Одатда жинсий жихатдан тез етиладиган отлар тез ривожланади ва барвакт карийди. Айгирлар эса бияларга караганда анча узокка чузилади. Наслли отлардан фойдаланиш хамма зотларда бир хил эмас. Йуртоки салт минувчи ва салт минилиб энгил юк тортувчи зотларда 18-20 ёшгача, огир юк тортувчи зотларда 16 ёшгача.

От завогларида энг яхши айгирлардан сифатли сперма бергунча то 25 ёшгача фойдаланилади.

Кимматли наслли биялардан бола олиш кобилиятигача яний 18-20 ёшгача фойдаланиш мумкин.

4.3. Йилкичиликда кочириш усуллари ва бир айғирга туғри келадиган биялар сони. Йилкичиликда кочиришнинг куйидаги усуллари кулланилади: кулда, тусик ичида, эркин кочириш, уюлда кочириш, сунъий кочириш.

Кулда кочирилганда айгир ёрдамида ёки синовчи айгирлар томонидан аникланади. Кулда кочирилганда кочирилган вакти, хисоб-китоб килинади. Бу усулдан отхоналарда бокилганда фойдаланилади. Куюккан бия махсус ёпик бинода ёки отхонанинг ташкарасидаги текис жойда кочирилади. Кочиришдан олдин айғирни тепиб юбормаслиги учун бияга хавфсизлик тасмаси кийгизилади. Айғир ирғиётган пайтда бияларни кочириш жойининг атрофи уралган булиши махсадга мувофикдир. Ана шу тартиб коидаларга амал килинмаса, айғирларни содир булган шовкинга чалғитиб куйиш ва ана шу уни куркитиб юбориш ва биянинг кочиришга мойиллигини йукотиб куйишга сабаб булади.

Кочириш учун олиб келинган бияни думини кочириш пайтида айғир жинсий аъзосини киллар билан зарарланмаслиги учун биянинг дум асоси бинт билан ураб куйилади. Бия жинсий органининг ташки кисми илик сув билан яхшилаб ювилади. Бунинг учун тоза кул ранг ёки ок пахтадан фойдаланиб, у факат битта жинсий аъзогагина ишлатилади. Бияни кочириш пайтида унинг эмадиган кулунига кочириш пайтида айғир тегиб кетмаслиги учун ва бия куриб туриши учун онаси олдида ушлаб турилади.

Оталаниш яхши булиши учун биянинг олд томонини пастрок булиши ва бошини кутариб туришига эътибор бериш керак. Агар биринчи ^{^FrnT^}. жинсий алока содир булмаса, айғирни 15-20 минут етаклаб юргизилади ва тулик эрекциядан сунг кайта ирғитилади. Куюккан биялар кочириладиган

куни ва кочирилгандан кейинги кунларда Оғир ишларда ишлатмаслиги, тез чоптирмаслик керак. Жинсий алоқа даврида бия тинч турмаса у бачадон буйинчасининг тулик очилмаганлигидан, куюкишни бошланмаганлиги ёки тугалланмаганлигидан дарак беради. Кочириш ана шу усулда олиб борилганда ҳар бир наслдор айғирга 25-30 бош бия биркитилиб қуйилади. (712 ёшли айғирга) 3-4 ёшли айғир бўлса 12-15 бия ва худди шундай қари ёшли 14 дан катта бўлган айғирлар учун ҳам 12-15 бош бия беркитилади..

Тусик ичида эркин кочириш. Бундай кочиришда хилланган махсус девор ёки тахта билан уралган ғов ичига киритилади ва айғир қуюккан бияларни узи излаб топади. Бир-икки марта ирғигандан кейин ушлаб боғланади. Агар айғир фақат бир бияга чопавериб қуюккан бошқа бияларга қарамаса, биринчи куни кочирилган бия икинчи куни ғов ичига киритилмайди. Бир айғирни қунига икки марта эрталаб ва кечқурун бияга қуйиб олиш мумкин.

Ғов ичига бир йула 15-20 бия камалади. Бу усул билан уларда юрган бияларни тулик оталантириш ва наслдор айғирлардан максимал фойдаланиш имконини беради. Энг муҳими кочиришда, аниқ ҳисоб-китоб ишлари олиб борилади. Мавсумда бир йула ёш айғирларга 25-35 бош ва қари айғирларга 15-20 бош бияни беркитиб қуядилар.

Уюрда кочириш. Бу усул билан бир урта ёшли айғирга 25 бия, бир қушиладиган ва қари айғирга эса 12-15 бош бия беркитилади. Айғир биялар билан бирга утлаб юриши билан ва биялар кишилар ёрдамисиз шу айғирдан кочирилади. Мавсум давомида бошқа айғир қуйилмайди. Агар бошқа айғир қушилиб қолса, бир-бирини яродор қилади. Зурлик қилгани шу уюрни эгаллайди. Бунда кам меҳнат сарфланади, биялар қупрок қочади, меъёрл отланади. Кочиришнинг бу усули катта яйлов майдонларига эга бўлган

хужаликларда қупрок қулланилади.

Наслчилик ишларини тугри олиб бориш учун уюрларни бияларнинг ёшига, зотига, экстерерига ва классик даражасига қараб ташкил қилиш, бияларга юқори класли айғирларни қуйиш ва айғирларни қарчаб қилишидан асраш керак.

Бияларни қочираётган вақтда ақир бияларга нисбаттан бир класс юқори бўлиши керак.

Сунъий кочириш. Бу усул нисбатан прогрессив ҳисобланиб, бир айғирнинг уруги билан жуда қуп бияни (150-350) уруглантириш мумкин. Айғир бир ирғишда 60-120 мл уруг беради. Бияни оталантириш учун эса 2040 мл уруг етади. Демак, айғирнинг бир ирғиши давомида берган уруги билан уни суюлтирмасдан 3-4 бияни, суюлтирганда 15-20 бияни кочириш мумкин. Шунга қура бу усул қуйидаги мақсадларда қулланилади, яхши самара беради: наслдор элита классли айғирларда максимал

фойдаланишда, айгирлар сонини меъёрл тутиб туришда, хар хил юкумли касалликларни олдини олишда, жинсий органлари касалланган такдирда хам уларни оталантиришда уларни классли уруги билан узокдаги бияларни оталантиришда, наслчилик ишларини тугри олиб боришда катта ахамиятга эгадир.

Бияларнинг оталаниш жараёни кочириш компаниясининг энг мухим факторларидан биридир. Бу курсатгичнинг юкори даражада булиши, бияларнинг серпуштлигига, айгирларнинг жинсий активлигига боглик.

Режани тузишда, кулун компаниясини тугри ташкил этишда мутахассисларининг ташкилотчилигига боглик.

Бияларни кочиришдан мақсадида фойдаланилган насли айгирларда камчилик ва нуксонлардан холи булиши лозим. Кочириш компанияси бошланишидан бир ой олдин айгир ва биялар зооветеринария куригидан утказилади.

Наслдор ва синовчи айгирларни кочириш компанияси бошланишига

1, 5 ой вақт колганда сифатли концентрат озукалар билан бокишга киришилади. Бияларни кочириш усули 1 жадвалда берилган.

Йилкичиликда кочириш усуллари ва бир айгирга туғри келадиган
биялар сони.

1-жадвал

Кочириш усуллари	Айгирларнинг ёши	Бияларнинг сони	Кунда	Мавсумда
Кул ёрдамида кочириш	Тулик ёши (7-12) , Ёш ва кари айгирлар	25-30 12-15	1-2 1	175 75
Тусик ичида кочириш	Тулик ёшли Ёш ва кари айгирлар	25-35 15-20	1-2 1	175 75
Уурда	Тулик ёшли	20-25	-	-
кочириш	Ёш ва кари айгирлар	12-15	-	-
Сунъий кочириш		150	1	-

Бияларни кочириш мавсумида кочириш усуллари, айгирларнинг ёши катта тасир килади. Кочиришнинг ҳамма турларида тулик ёшли айгирлар, ёш ва қари айгирларга нисбатан қуп бияларни кочиради. Сунъий кочиришда айгирларнинг ёши эмас, аммо айгирдан олинган сперманинг микдори, сифати муҳим рол уйнайди.

Айгирларни ишлаб чиқаришдаги қобилятчанлиги.

Айгирларнинг қобилятчанлиги унинг спермасининг сифатига, активлигига, ҳайвоннинг соғломлигига боғлиқ. Айгирларнинг ишлаб чиқаришдаги қобилятчанлиги унинг утган йилдаги амалий наслчиликдаги фойдаланиш ҳисоб натижаларининг амалий натижаси билан белгиланди. Шунингдек айгирларнинг клиник қуригидан утказиб, унинг жинсий органлари текширилади.

Сперма сифати.

Айгирларнинг спермасини баҳолашда сперматозоидларни активлик ҳаракатидаги ҳаётчанлиги ундан ташқари сперманинг озқуплиги, ранги ва ҳиди бўйича баҳоланади. Қочириш компанияси олдиндан қунига бир марта уч қун давомида (қунига) қочириш компанияси давомида қамида ойига бир марта текширилади. Айгирнинг эякулят ҳажми ҳар бир эякулят баҳоланади. Эякулят ҳажми 15 мл.дан то 120 мл.гача. Олдин ранги, ҳиди ва ҳажми аниқланади. Айгирнинг меъёрл ҳолатдаги спермаси қул рангсимон оқ тусда, ҳидсиз бўлади, спермада йиринг, қон ва бошқа аралашмаларга эътибор берилади. Концентрацияга, ҳаракатчанлигига ва сперманинг қанчалик ҳаётчанлигига қараб баҳо берилади. Сперманинг ҳажми (мл ҳисобида) даражаларга бўлинган цилиндр ёки стаканда, унинг концентрацияси стандарт бўйича, ҳаракатчанлиги қузда қамалаб аниқланади. Сперманинг уртача қурсатгичини қуюқлиги бўйича сперма қуюқ 1млн.дан 300 млн. ва зиёд дона, уртача 150-250 млн. ва сийрак бўлганда 150 млн. донадан қам сперма бўлади. Сийрак сперма яроксиз ҳисобланади. Сперматозоидларнинг ҳаракатини қузаутиш учун сперма 39-40⁰С ҳароратда микроскоп остида олға интилувчи актив сперма қузатилади. Сперма ҳажми градус даражаланган мензурқада қузатилади. Сперматозоидларнинг ҳаракати эса микроскопда 10 балли системада аниқланади.

Сперматозоидларнинг ҳаммаси (100%) тугри қизикли илгариланма ҳаракатга эга бўлса, сперма 10 баллдан юқори баҳо олади, 9 балли сперматозоидларнинг 90% тугри қизикли ҳаракат қилганда берилади ва ҳоказо. Ҳаракатчанлигига қура 5 баллдан қам баҳо олган сперма физиологик жихатдан меъёрл сперма ҳисобланади.

Наслли айгирларни озуклантириш ва саклаш.

Наслдор айгирларни ва синовчан айгирларни оддий денникларда

такасиз боғланмасдан эркин холда бокилади. Денниклар узунлиги 320 см, кенглиги 320 см, баландлиги 350 см холатда булиши керак. Отхонани ёруғ ва тоза булиши отлар соғлиги учун фойдаси каттадир. Ёруғликда отлар организмида модда алмашинув процесси тезлашади. Отхона курук ва шамол эсмайдиган булиши зарур. Деразалар полдан 1-1,5 м баландликда курилади. Наслдор отлар турадиган отхоналарда 8-10⁰С булиши керак.

Наслдор айгирларни озуклантиришни туғри ташкил килиш кочириш компаниясини муваффакиятли якунланишининг гаровидир. Чунки айгир спермасининг сифати бериладиган озуканинг микдори, сифатига боғлиқ. Айгирларни зооветеринария коидаси асосида озуклантириш ишни намунали ташкил этиш, жинсий активликни ошириб боришга олиб келади. Наслдор айгирларни рационда яхши бошокли ва дуккакли пичанлар, арпа ёрмаси, сабзи, беда уни, гушт-суяк уни, кон уни, тухум ва бошка оксил, витаминлар хамда минерал моддаларга бой булган озукалар булиши керак. Хаддан ташкари семириб кетишига йул куймаслик керак. Охурларда доимо Лизун тузи булиши керак. Айгирларнинг 100 кг тирик вазни хисобига суткасига 2 кг озука бирлиги, (хар озука бирлигида 110-130 гр хазм булувчи перотеин, 6 гр Са, 5гр Р, ва 5 мг каротин) туғри келиши керак.

Айгирларнинг жинсий имкониятларини купайтирувчи стимуллардан бири куёш нури, тоза хаво, доимий ҳаракат ва чумилтиришдир. Хавонинг иссик ва совук кунлари айгирларни яйратишга чиқариш таклиф қилинмайди. Ёз ойлари айгирларни 10-12 минут 14-15⁰С иссикликдан паст булмаган сувда чумилтириш фойдалидир. Хар куни тозалаш ва бир ойда бир марта туёқларини куриб усган булса, кесиб тозалаш зарур. Бир кунда 1-2 марта бияларга куйиб олиш мумкин. Бир ҳафтада бир кун дам берилади.

Буғлик даври дейилганда тухум хужайралари оталанган вақтдан бошлаб то туккан вақтгача утган давр тушунилади. Бияларнинг буғлик даври уртача 335 кунни, айрим ҳолларда тебраниши 315-350 кунни ташкил этади. Бу буғ бияларни овкатлантириш даражасига, туғиладиган кулуннинг жинсига, айгир ва биянинг зоти хамда уларнинг индивидуал хусусиятига боғлиқдир. Биринчи марта туғадиган ёш биялар боласини купрок кутаради. Эркак кулунлар урғочи кулунларга нисбатан 1-2 кун кейин туғилади. Шунини айтиш зарурки, агар бия боласини жуда оз кутарса, бу унинг касаллигини билдиради. Буғлигининг 7-8 ойида биянинг корни осилади, елини катталашади, тез-тез сияди, терлайди ва баъзан чарчаб қолади. Туғишига 2 ой колганида биялар барча ишлардан озод қилинади, 15-20 кун колганида отхонада сакланса, тагига тушама солинган доимий оғилхоналарга кучирилиши керак. Кулунлашга 1-2 кун колганда биянинг елини купчиб, елин сурғичларидан елинга ухшаш суюқлик кела бошлайди. Бия туғиш олдидан безовталанади.

Озука емай куяди, кулунлаш 20-40 минут давом этади. Тулғок 2-3 минутда кайталанади. Кулун туғилганидан кейин кулуннинг киндиги корнидан 5-6 см пастрокдан тоза ип билан боғланиб кайчида киркилади. Киркилган жойга суркаб куйилади. Агар биянинг йулдоши 12 соат ичида тушмаса, ветеринария врачига мурожаат этилади.

Янги туғилган кулунни биянинг узи ялаб куритади, ялаш жараёни давомида кулуннинг териси массаж килинади, нафас олиш ва кон айланиш функцияси органлари кучаяди, йулдош тез ажралади, жинсий органлар холати меъёрлашади.

Янги кулун то оёкка тургунча биянинг елин сургичларини кидира бошлайди. Бундай пайтда унга отбокар ёрдам бериши, биянинг елини 1%ли бор кислотаси билан ювиб ташлаш, сургичларни сочик билан артиб куйиши ва дастлабки сут кисмини соғиб ташлаши керак.

Кулунлаштиришнинг илмий жихатдан асосланган ва таркибида исботланган юкоридаги усуллардан окилона фойдаланган хар бир чорвачилик хужалиги кулунлаутиш компаниясини муваффакиятли, ортикча сарф харажатларсиз якунлаш мумкин.

Ёш отларни усиш ва ривожланиш конуниятлари

Хдйвонларни усиш ва ривожланиши она корнида яъни тухум хужайраси сперматозоид билан кушилиб уругланишдан бошланади ва тугилганидан сунг давом этади. Усиш -деганда тирик вазнининг организмга кушилиши тананинг узунлиги, энига, кенглигига ортишидир. Организм функция ва структурасининг мураккаблашиб такомиллашувига ривожланиш дейилади.

Усиш ва ривожланиш икки даврга булинади:

А) она корнида;

Б) туғилгандан сунг.

Тугилганда кулунларнинг тирик вазни уз онаси вазнининг 10%ни ташкил килади, 7-8 кунга кадар янги тугилган даври дейилади. Тугилгандан 1-2 соат утар-утмасдан у мустакил харакат килади.

Ёш отлар танасининг тузилиши билан катта ёшдаги отлардан кескин фарк килади. Оёклари узун, гавдаси тор ва катта, кукраги чукур эмас. Агар бугоз биялар ёмон озуклантирилса, хомиланинг усиши сустлашади, трубкасимон суяклар усишдан тухтайди, натижада кулунлар оёклари катта булиб тугилади ва хаётини охиригача бу нуксон сакланиб колади (эмбрионализм).

Кулун тугилгандан сунг организм дастлабки 2-3 кун мобайнида кайта

тиклана бошлайди. Бу даврда кулун кенгликка, узунликка ва баландликка уса бошлайди. Бу даврда калорияли озукалар билан озуклантирилмаса, уларнинг скелети яхши усмайди, ривожланмайди, улар катталашганда оёқлари баланд, оркаси тор, гавдаси катта, кукраги тор булиб шаклланади. Тана тузилиши ёш отларни эслатади (инфантилизм) дейилади.

Тугилган кулунларда тана харорати юрак режимларининг кискариши ва нафас олиши юкори булади. 2-3 ойлигидан бошлаб юкоридаги айтилган курсатгичлар пасайиб боради. Ёшини ошиб бориши билан усиш ва ривожланиш тезлиги сусайиб коннинг морфологик таркиби узгаради. Эритроцитлар сони ва гемоглабин концентрацияси пасаяди.

Ёш отларни жинсий етилиши 6-8 ойлигидан 12-18 ойликгача булган даврда содир булади. Жинсий етилишнинг дастлабки даврида ёш отларнинг танасининг тез катталашуви кузатилади: кукраги кенгаяди, танаси узунлашади, баландликка усади. Етилиш даври охирида усиш тезлиги, нафас олиш ва томир уриш пулси сустлашади, тана харорати пасаяди. Кондаги эритроцитлар ва гемоглабин микдори ошади.

Отларнинг усиши 5 ёшгача давом этади. Бу даврда гавда тулишади, физиологик курсатгичлар меъёрга келади, хамма сут утишлари доимий утишлар билан алмашади. Ёш тойларни ва кулунларни усиш ва ривожланишини текшириш учун улар тарозида тортиб курилади. Хдйвонлар усишининг асосий курсатгичи мутлок ва нисбий булади.

Мутлок усиш деб хайвоннинг муайян вакт, кун, ой, квартал, йил мобайнида тирк вазнини ортишига айтилади ва куйидаги формула билан ифодаланади:

$$M = \frac{O - D}{T}$$

Т

О - хайвоннинг тарозида тортилган охирги оғирлиги, Д - дастлабки оғирлиги, Т - иккала тортиш уртасидаги вактидаги оғирлик, М - кулуннинг хозирги тортиш вактидаги оғирлиги 69 кг, туғилгандаги оғирлиги 39 кг. га тенг экан. Демак, кунлик яъни мутлок усиш 1 кг экан.

Нисбий усиш хайвоннинг муайян вакт кун, ой, квартал, йил мобайнида ортган оғирлигининг дастлабки оғирлигига нисбатан процент хисобида ифодаланишига айтилади.

Махаллий зотга оид кулунлар эса айникса туғилгандан кейин биринчи ойда жуда тез усади, дастлабки ойда кулуннинг тирик вазни суткасига 1 -2 кг дан ошиб боради. Янги туғилган пайтда онасини сутка давомида 50-60 мартагача эмади. Сут эмиш даврида тирик вазнининг 1 кг ошиши учун 10 л сут истеъмол килади.

Уюр килиб бокиладиган шароитда кулунларнинг усиши пофониали булиб, бахорги ва кузги мавсумда жадаллашади, кишги мавсумга утгандан сунг сусаяди. Уч ойлигида кулуннинг тирик вазни туғилгандагига караганда 3 марта ортади, 6 ойлигида бу курсатгич катта ёшдаги отларнинг вазнини 45%ни, 1 ёшда эса 62-65%ни, 2 ёшида 85-90% ни ташкил килади.

Кулунларни сут даврида боқиш ва асраш

Кулунларнинг сут давридаги усиш ва ривожланиши биянинг серсутлигига боғлиқ. Кулунларнинг хаётини дастлабки 3-4 кунда махсус булимларда сакланади. Сунгра онаси билан моционга чикарилади ва кун сайин сайр килиш муддати узайтириб борилади.

Биялар 5-7 кунлик кулунлари билан кичик-кичик гурух килиб асралади, 10-15 кунлик булганда эса умумий биялар тудасига утказилади. Кулунлар хаётининг дастлабки бир ойи мобайнида онасини хар соатда эмиши керак. Кулунлар 1-1,5 ойлигидан бошлаб усимликлар билан озукланади. Улар хаётининг 2 ойи охиридан бошлаб усимликлар яъни концентрат озукаларга ургатила боради. Кулунлар отхонада асралганда 6-7 ойлигида онасидан ажратилади. Улар уюр килиб бокиладиган йилкичиликда эса 8-9 ойлигида бориб ажратилади. Ажратишдан олдин уларнинг туслари ва белгилари аникланиб тайёрланади.

Онасидан ажратилган кулунларни устириш ва асраш Кулунларнинг онасидан ажратилишининг энг яхши муддати август,

сентябр, октябр ойлари хисобланади.

Онасидан ажралган кулунлар биттадан ёки иккитадан килиб булиммаларга жойининг кенглиги 9 м²дан кам булмаслиги керак, булмалар автоматик сувдонлар билан жихозланган, курук ва ёруг булиши керак.

Асрашнинг таннархини пасайтириш мақсадида уларни гурух-гурух килиб булмаларда асраш мумкин. Онасидан ажратилган кулунлар сифатли пичан ва ут уни билан озуклантирилиши лозим, уларга утга бой булган яйловлар ажратилади.

Концентрат озукалардан бугдой кепаги, сули, арпа, кунгабокар кунжараси берилади. Рационда калций моддаси етишмаса концентрат озукаларга хар бир бош хисобига 20-30 г дан борк кушиб берилади.

Ёш кулунлар суткасига 4 марта озуклантирилади, концентрат озукалар эрталаб, тушликда ва кечга берилади. Концентрат озукалар беришда кулунлар охурларга боғланади (кучлилари кучсизларини сиқиб чикармаслари учун) пичан озукалар суткасига 3 марта, ширали озукалар 2 марта берилади.

Кеч ва нимжон тугилган кулунларнинг асосий рационига хар бир бош хисобига 3-8 л дан обрат ёки иссик сувга аралаштирилган сигир сути кушиб

берилади. Бунда хар бир литр сут хисобига 20-25 г дан канд хам кушилади. Кулунлар бир-бирларига яхши урганиб кетгунларига кадар улар мунтазам равишда кузатиб борилади.

Яйловда яхши утлаши учун уларнинг тудасига ахта килинган кари от кушиб куйилади. Эркак тойлар ургочи тойларга нисбатан озука ва унинг сифатларига талабчан булади, яхши озуклантириш шароитида эркак тойлар ривожланишида ургочи тойлардан узиб кетади. Шунингдек, эркак тойлар озуклантириш меъёри ургочи тойлардан куп булиши керак. Бундай холат то 2 ёшга тулгунларига кадар давом этиши керак.

Интенсив машк килдириш даврига келганда эркак тойлар ва ургочи тойлар озуклантириш меъри деярли бир хил булади. Октябрдан то январга кадар эркак тойларга хар 100 кг тирик вазнига, 2,8 ургочи тойларга хар 100 кг тирик вазнига 2,5 озука бирлиги берилади, январ ойидан бошлаб бу курсатгич 2,5-2,3 кг ни ташкил килиши керак.

Бунда хар бир озука бирлигига 105-106 г хазмланувчи оксил, 6,5-7,5 кальций, 5,5-6 г фосфор ва 20 мг каротин тугри келиши керак. Дастлабки ойларда тойлар рационининг 50-60%ни туйимлилиги буйича концентрат озукалари ташкил этиши керак. Рациондаги дагал озукалар микдори аста-секин ошиб боради. Ёз кунлари кулунлар куни билан яйловда булиб факат кун жуда исиб кетган вақтдагина уларни отхонага хайдаб киритилади, концентрат озукалар билан бокилади.

Ёш кулунлар ва тойларни усиш ва ривожланишига бияларнинг кулунлаш мавсуми хам таъсири курсатади. Эрта тугилган кулунлар март, апрел, май ойлари яхши ривожланади. Меъёрл озуклантириш шароитида соф конли салт минилувчи, огир юк тортувчи, рус ва орлов зотлари бошка зотларга нисбатан тез етилади. 3,5 ёшга етганда улар катта ёшдаги отларнинг вазнини эгаллайди.

Шунингдек, кулунларнинг эркаги ургочисига нисбаттан она корнида 3-4 кун ётади ва шунга кура эркаклари урF0чиларига нисбаттан каттарок туҒилади. Жинсий етилиш давридан сунг эркаги урF0чиларига нисбаттан экстерери буйича кескин узгаришлар юз беради.

Эркак тойлар 1,5 ёшда экстерерининг хамма курсатгичлари (тирик вазни, тана улчами) буйича урF0чи тойлардан узиб кетади. Кулунларни усиш ва ривожланишини назорат килиб бориш учун туҒилгандан сунг 3 кундан бошлаб тарозида тортилади ва танасининг айрим улчамлари олинади, сунгра 6 ойлигида 1; 1,5; 2,2; 5,3. ва 4 ёшлигида тортиб курилади.

4-Мавзу: Ўқув машғулотининг технологик харитаси

<i>Иш босқичлари ва вақти</i>	<i>Фаолият мазмуни</i>	
	<i>Таълим берувчи</i>	<i>Таълим олувчилар</i>
1- босқич Ўқув машғулотига кириш (10 дақиқа)	1. От зотлари бўйича тушунча. 2. МДХда от зотларни районлаштириш. 3. От зотларининг зоотехникавий классификацияси. 4. Маҳаллий зотлар 5. Маданий зотлар 6. Маҳаллий от зотларига қисқача тавсиф.	Тинглайдилар, ёзиб оладилар Аниқлашадилар, саволлар берадилар.
2 - босқич Асосий (60 дақиқа)	Маъруза бўйича Б.Бх,Б. усулида савол жавоб орқали билимларини фаоллаштирадилар.	Жавоб берадилар, ёзадилар. Тинглайдилар.

3 - босқич Яқуний (10 дақиқа)	3.1. Мавзу бўйича яқун ясайди. Қилинган ишларни келгусида касбий фаолиятида аҳамиятга эга эканлиги муҳимлигига талабалар эътиборини қаратади. 3.2. Мустақил иш учун топшириқ беради ва унинг баҳолаш мезонлари билан таништиради.	Саволлар берадилар. Топшириқларни бажарадилар. Ўз-ўзини баҳолаш ўтказадилар.
---	---	--

Мавзу -4. “Отларнинг зотлари. ” маърузасидаги таълим технологияси модели

Вақт: 2 соат	Талабалар сони: - 120-130та
Ўқув машғулотининг шакли ва тури	Маъруза, маълумотли
Ўқув машғулотининг тузилиши (маъруза режаси)	1. От зотлари бўйича тушунча. 2. МДХда от зотларни районлаштириш. 3. От зотларининг зоотехникавий классификацияси. 4. Маҳаллий зотлар 5. Маданий зотлар 6. Маҳаллий от зотларига қисқача тавсиф.
Ўқув машғулоти мақсади: Отларнинг зотлари бўйича тушунчаларни бериш.	

Педагогик вазифалар: 1. От зотлари бўйича тушунча. 2. МДХда от зотларни районлаштириш. 3. От зотларининг зоотехникавий классификацияси. 4. Маҳаллий зотлар 5. Маданий зотлар 6. Маҳаллий от зотларига қисқача тавсиф.	Ўқув фаолияти натижалари:
Таълим усуллари	Баён қилиш, тушунтириш, намоиш, мунозара, муҳокама, ақлий ҳужум
Таълим шакли	Оммавий
Таълим воситалари	Презентация маълумотлари, жадваллар, видеоматериал, маъруза матни, техник воситалар
Таълим бериш шароити	Оддий аудитория шароитида
Мониторинг ва баҳолаш	Блиц - сўров

4 мавзу: Отларнинг зотлари РЕЖА

1. От зотлари бўйича тушунча.
2. МДХда от зотларни районлаштириш.
3. От зотларининг зоотехникавий классификацияси.
4. Маҳаллий зотлар
5. Маданий зотлар
6. Маҳаллий от зотларига қисқача тавсиф.
7. Маданий от зотларига қисқача тавсиф.
8. Қорабайир от зотига тавсиф.
9. Пакана от зотларига қисқача тавсиф.

Зот деб бир турдаги ҳайвоннинг шундай гуруҳига айтиладики, қишининг меҳнати натижасида маълум ижтимоий-иқтисодий шароитдан келиб чиқиши ва ривожланиши умумий тарихга эга бўлган, табиий шароитда умумий ишлаб чиқариш технология талабларига жавоб бериш бошқа зотлардан ўзининг характерли хусусиятлари ва тана тузилиши, маҳсулдорлиги бўйича фарқланадиган белгиларнинг мавжудлиги, зот хусусиятларини наслдан-наслга ўткази олишларига айтилади.

От зотларини ўрганишда нималарга эътибор беришни, янги зотларни яратиш талабларини, зотларнинг классификация типларини ва МДХда отларни зотлар бўйича районлаштиришни ўрганишимиз керак.

Ҳозирги кунда дунё бўйича 250 га яқин от зотлари бор. Шулардан 40 га яқини МДХда тарқалган. От зотларини ўрганишда қуйидаги режа асосида ўрганиш мақсадга мувофиқдир:

1. От зотларнинг келиб чиқиш тарихи: мазкур зотнинг қаерда, қачон, қандай иқтисодий-социал ҳамда табиий шароитда вужудга келганлиги, ана шу мақсадда қайси зотлардан фойдаланилганлиги ва қандай яратилганлиги (сақланганлиги, боқилганлиги, урчитилганлиги, ўстирилганлиги ва фойдаланганлиги;

2. От зотининг тавсифи: мазкур зотнинг қайси йўналишда боқилиши,

унинг асосий типлари, ўлчамлари, вазни, индекслари, экстерери ва тусининг хусусиятлари, биологик хусусиятлари, тез етилувчанлиги наслдорлиги, мижози, отларни иш қобилияти, зотлараро типлари, линиялари оиласи, зотнинг рекорд қўйганлиги ва чемпионлигига;

3. От зотининг халқ хўжалигидаги аҳамияти: сони, тарқалиш районлари, давлат наслчилиқ китоби, илғор наслчилиқ хўжалиқлар,

наслчилиқ ишлари режаси ва зотлар бўйича тадбирий чоралар. От зотларнинг халқ хўжалигидаги катта-кичиклиги ҳар хил қарчиғай баландлиги 38 см дан 180 см гача, қафт айланаси 6 см дан 32 см.гача, тирик вазни 12,5 дан 1200 кг гача оралиқда фарқ қилиши билан тавсифлаш мумкин.

Қишлоқ хўжалиқ ҳайвонларининг янги зотлари халқ хўжалиги талабларига мувофиқ яратилади.

От зотларининг зоотехник классификацияси.

1859 йил Ч.Дарвин зотларнинг яратилиши учун қай даражада инсон меҳнати сарфланганлигига қараб, яъни маҳсулдорлик йўналиши асосида классификацияга бўлган: маҳаллий, завод (маданий) ва оралиқ типдаги от зотларига бўлинади.

Маҳаллий зотлар - асосан табиатнинг ташқи муҳитнинг таъсирида ривожланган ва шаклланган. Буларнинг шаклланишида табиий танлаш катта аҳамиятга эга бўлган бу типдаги отларга инсон меҳнати ҳам сарфланган. Бу зотлар табиий шароитга яхши мослашганлиги, кеч етилувчанлиги, чидамлилиги ва маҳсулдорлиги юқори бўлганлиги билан характерланади. Завод (маданий) типлар — бу зотлар танлаш, хиллаш асосида, яхши боқиш, парвариш қилиш натижасида яратилган. Улар юқори маҳсулдорликка, тез етилувчанликка, зот ичида типлари кўплиги, чаққонлиги, кучлилиги билан фарқ қилади.

Лекин ташқи шароитга маҳаллий зотларга қараганда яхши мослашмаган. Масалан, қозоқи ва қирғиз зотлари табиий яйлов шароитида яхши ўсади, ривожланади ва кўпаяди. Худди шундай шароитда Орлов йўртоқи от зоти ёки соф қонли салт минилувчи Англия от зотлари яхши мослаша олмайди.

А.С.Красников 1978 йили Ч.Дарвиннинг классификациясини содалаштириб амалиёт бўйича маъқул бўлган баъзи бир от зотларини

қуйидагича классификацияга кириўтиш лозим деб топади. Гуруҳлараро уринни алмаштирмайди, маҳаллий от зотлари ҳам экология типларига қараб яъни биологиянинг муҳит билан организм ўртасидаги муносабатларни ҳисобга олиб, гуруҳларга бўлади.

Россияда от зотларини 10 та зонага бўлиш режалаштирилган. Орлов рус йўртоқиси, оғир юк тортувчи Владимир, Совет, Рус, Першерон, Литва, соф қонли салт минилувчи Араб, Ахалтака, Будённий, Якўт, Бошқирд от зотлари асосий зотлардир.

Украина Республикасида Орлов, Рус йўртоқилари, Рус, Совет оғир юк тортувчилари, соф қонли ва салт минилувчи Дон зотлари.

Ўзбекистонда Республикасида қорабайир ва соф қонли салт минилувчи от зотлари.

Озарбайжон Республикасида соф қонли салт минилувчи Араби, Терск, Қорабах зотлари.

Туркменистон Республикасида Ахалтака ва Ёвмуд от зотлари.

Қирғизистон Республикасида Янги қирғиз, Дон, соф қонли салт минилувчи от зотлари.

Қозоғистон Республикасида Жабе, Адаев типлари, Кушум, Кустанай от зотлари.

Тожикистон Республикасида Лоқай ва Қорабайир от зотлари районлаштирилган.

Салт минилувчи зотлар.

Бошқа зотлардан шу билан фарқ қиладики, квадрат тўзилишда яъни қарчиғай баландлиги гавданинг қия ўзунлигига ёки ундан 1-2% кўпроқ.

Салт минилувчи отларнинг тирик вазни ўртача 400-500 кг, оёқлари

ўзун ингичка, кафт айланаси 18-19 см (араби ва Ахалтака от зотлари). Боши катта эмас, жағ оралиғлари кенг, энса суяги ўзун, бўйи ўзун, қарчиғайи

баланд ва ўзун, орқа ва бели тор, сағриси ўзун ва кучли, мускул ва кураклари ўзун ва қия, бақайи ўзун ва қия, туёқлари ўртача катталиқда мустаҳкам, териси юпка ва калта жун билан қопланган, конституцияси куруқ зич.

Дунё миқёсида 50 га яқин салт минилувчи от зотлари ўрчитилмоқда,

энг аввало ихтисослашган салт минилувчи зотлар Ўрта Осиёда яратилган, шулардан бири Ахалтака от зотидир. Кейинчалик Ёвмуд от зоти яратилди.

Улар ғарбий Европа феодализм давридаги ҳарбий заминдорлар табақасида ҳарбий отлиқ аскарларни ташкил қилишда асосий рол ўйнайди, улар соф қонли салт минилувчи Англия отини яратишда фойдаланишди. Юқори қобилиятчанликка эга бўлган қаноатли, чидамли. Салт минилувчи зотлар фуқаролар ва иккинчи жаҳон урушида қайсики собиқ Совет отлиқ аскарлари матонати билан жанг қилиш, душманларни устидан ғалаба қозонишда жасурлик кўрсатдилар. Ҳозирги кунда салт минилувчи от зотлар от спорт ўйинларининг классик ўйинлардан дунё миқёсида уйналмоқда ва ўрчитилмоқда. МДХда от зотлари бошқа мамлакатларга экспорт қилиниб турибди. От спортининг классик миллий ўйинларида муваффақият билан фойдаланиб келинмоқда.

Салт миңиладиган соф қонли Англия от зоти.

Англия ороллари – салт миңиладиган соф қонли отлар ватанидир. Зот

яратиш ишлари 1660-1685 йиллардан бошланган. Юз йил (XVII асрнинг иккинчи ярми - XVIII асрнинг биринчи ярми) мобайнида маҳаллий салт минилувчи отларни Шарқ (Араб, Варвар, Туркман, Турк) отлари, шунингдек Европа (Испан ва Неополитан) отлари билан мураккаб усулда ўрчитиб чатиштириш усули асосида бир текис чопишга тўғри келадиган жуда яроқли салт миңиладиган отлар яратилган. Ҳозирги барча соф қонли отларнинг пайдо бўлиши Шарқ

республикаларидан келиб чиққан, (эркак линияси бўйича) учта айғирга бориб тақалади. Булардан бири «Вейерлей-Тарк» (1683 йил Вена қамал қилинганда ўлка сифатида турклардан олинган) араб оти бўлиши мумкин, иккинчиси –ривож топаётган (салт миңиладиган) от заводи учун 1710 йилда сотиб олиниб Англияга келтирилган кўпгина отлардан бири

«Дарлей-Арабиан» айғири Марказий Осиёдан келиб чиққан, учинчиси – «Годольфин-Барб» варвар отларидан бўлса керак.

Зот яратиш дастлабки босқичларида аксари бир-бирига якин инбридинглар қўлланиларди, лекин 1748 йили «метчем» айғири («Годольфин-Барб» невараси), 1758 йили – «Хород» («Вейерлей-Тарк» чевараси) ва 1764 йили – «Эклипс» («Дарлей-Арабиан» эвараси)дек ажойиб пойгабоп отлар ва насл айғирлари олингандан кейин, улардан ана шу учта аждод бошлари авлодини уйғунлаштиришда фойдаланилди. Ўта чопқир пойгабоп отлар етиштиришда янги линиялар кросси энг яхши натижалар берди. Кейинчалик шундай жуфтлаштиришдан олинган авлодлар бошқа от зотлари қонини аралаштирмаган ҳолда урчитилди, бунда бир текис чопишда юксак натижалар кўрсатган отлар насл олиш учун қатъий равишда танлаб борилди.

Зот яратиш ишлари қулай иқлим шароитларида олиб борилди, яъни отлар деярли йил бўйи барра ўтларда ўтлатилди, системали равишда машқ қилдирган ва чоптиран ҳолда яхши сифатли озуқалар билан боқилди. Зоотехника ишларини жуда юқори даражада олиб борилиши зот яратиш муваффақиятларини белгилаб берди. Соф қонли салт миниладиган зотлар ёрдамида Украина, инглиз-кабардин, тожик салт миниладиган гуруҳи яратилган. Салт минилувчи отлар ҳосил қилишда гунтер типигаги аравага қўшиладиган Латвия, Литва торий зотлари билан қисман йўртоқилилар билан чатиштиришда фойдаланилади.

Соф қонли салт боп отларни Орлов йўртоқи зоти билан чатиштиришдан олинган дурагайлар сафарларда ажойиб жангавор сифатларини намоён қилди, 1600 м масофага чопишда «Фортуна» (2 мин. 04,7 с.) каби отлар эса аъло даражадаги чакқонлик сифатларини кўрсатди. Ҳозирги соф қонли салт миниладиган отлар – йирик, гармоник жуссали бўлиб, пишиқ конституцияси ва юқори даражадаги ишчанлиги билан ажралиб туради. От заводларидаги насл айғирларнинг ўлчамлари (см): қарчиғайдаги баландлик 162,8; гавдасининг қия ўзунлиги 163; кўкрак айланаси 186,8; кафт айланаси 20,26 см.ни ташкил этади. Бияларининг ўлчамлари (шунга мувофиқ равишда) 161,5-160-182,5 19,5 см га боради.

Отлар малла, тўриқ, қоратўриқ; камдан-кам кўк ва қора тусларда бўлади. Думи ва оёқлари серқил эмас, попуғи бўлмайдиган ёки кам ривожланган бўлади; думи қуюқ бўлмай, сакраш бўғимидан пастга камдан-кам тушади. Тери қоплами ингичка жунлардан иборат бўлиб, қалин эмас. Тери юпка ва

эластик бўлгани туфайли, унинг остидаги қон томирлари тури яққол кўриниб туради. От бошининг кичикроқ, енгилроқ бўлиши соф қонли салтбоп отлар экстерерига хос хусусиятлардан ҳисобланади. Кўзлари катта-катта, жонли, қулоқлари кичикроқ, юпка, ҳаракатчан бўлади. Бўйни асосан ўзун ва ўзайган энсаси билан бирга чўзилган. Қарчиғайи ўзун ва баланд бўлиб, бошқа барча зотларга қараганда кўзга яхши ташланади. Орқаси ва бели ўртача чўзиқ, яхши мушаклашган. Бияларда юмшоқ орқа ҳам учрайди. Сағриси ўзун, кенг, мускулли бўлиб, одатда тўғри ёки сал-пал осилган. Кураги чўзиқ, қияроқ жойлашган, елка ва билак суяги ўзун, оёқларининг пайлари яққол кўриниб туради, туёқлари мустаҳкам. Мускулатураси зич, рельефли. Кўкрак қафаси кенг, чуқур, юмалоқ, қовурғали, жуда ҳажмдор. Бошқа зот отларга қиёс қилганда соф қонли отларда газ-энергетик алмашилиш жуда интенсив даражада кечади, организмдаги қон кўп ҳажмда айланиб туради, энг катта юрак ва ўпка ҳам шу хил зотли отларда бўлади.

Республикамиздаги соф қонли отларнинг рекордлари жаҳон рекордларидан бирмунча ортда қолади: икки ёшликлар учун 1000 м –59,6 с. («Фрауна»), 1200 м –1 мин. 11 с. («стратег»); 1600 м –1 мин. 37 с. Соф қонли салт минилувчи зоти жуда юқори чакқонликка эга.

Шунингдек юқори насли қийматига эга. Бу от ўзоқ масофаларга чопиш бўйича биринчи ўринни эгаллайди. Бу зот 1740 йилдан бошлаб бўтун дунёга танилди. Дунё мамлакатларининг бу зотга бўлган талаби аста-секинлик билан ошиб борди. Англия мамлакати қадимдан от спортига ва ов овлашга бўлган қизиқиши кучли бўлган. Шундай қилиб дунё мамлакатлари ичида бу зотни тўтган ўрни бекиёсдир. Масалан, Канадада туғилган Нижински айғирларини 5 млн. 400 минг долларга сотган. 1973 йили Америкада туғилган Секретариат отини 6 млн. 500 минг долларга сотишган. Шергар отини 18 млн. долларга, Спектакуляр Бид деган отни 22 млн. га, сакраб чопиш бўйича Англия ва Ирландияда чемпион бўлган Штром Бирд номли отни 1981 йили 28 млн. долларга сотган.

Ахалтака зоти.

Ахалтака отларнинг тарихи эрамиздан жуда қадимги асрларга бориб тақалади. У энг қадимий жанубий чопқир зот бўлиб, Хуросондаги қадимги отлардан тортиб, то бизнинг замонамизгача бўлган йўлни босиб ўтди ва уни туркман халқи уч минг йил давомида софлигича сақлаб келди. Воҳанинг ўзига хос деҳқончилиги туркман йилқичилигини беда ва арпа армуғон этди. Обдон тўйимли озук, чўлларнинг иссиқ иқлими, отхонада

боқиш методи, туркман йигити – жангчининг ўз жангавор дўсти – оти ҳақида куни тун ғамхўрлик қилиши от зотининг асосий сифатларини, яъни конституциясининг қуруқлиги, баланд қарчиғайлиги ташқи қиёфасининг ўзига хос гўзаллигини бахш этади. Жангавор юришларининг оғир шароитларини туркман отларининг чопқирлиги ва бардошлилиги ривожланишига ёрдам берди.

Салт миниладиган соф қонли от зотида туркман отларининг ҳам қони

бор. Дарлей-Арабиан шарқ насл айғирларининг учтасидан бири бўлиб, соф қонли салтбоп зот яратилишида асосий рол ўйнаган ва ҳозирги Ахалтака отлари билан ниҳоятда катта ўхшашлиги бор. Туркман зотини аجدодларидан бири бўлмиш «Туркман оти» туфайли Ахалтака оти Европанинг ярим қонли салт минилувчи отларида сезиларли из қолдирган. Туркман отлари республикамиз йилқичилигига ҳам жуда катта таъсир кўрсатди. Мисол тариқасида Дон, Орлов-растопчин, Қорабах, Қорабайир, Адаев гуруҳи ва бошқа от зотларини кўрсаўтиш мумкин. Профессор В.О.Витт Ахалтака зоти от зотларига жуда катта таъсир қилганини уқтириб, «бу жаҳоннинг барча маданий йилқичили яратилишига ёрдам берган ўша бебаҳо қоннинг томчилари эди», деб ёзган. Туркман халқи, муайян мақсадга қаратилган селекция ишлари

натижасида чўл шароитларида, машаққатли ҳарбий юришлар давомида типи

ва экстерери жиҳатидан бошқа зотлардаги отлар билан асло адаштириб

бўлмайди. Шунинг билан ишонч билан айтиш мумкинки, айниқса агар аравага қўшишга ва минишга яхши ўргатилган ва унинг устида омилкор отлик ўтирган бўлса, жаҳонда бундан ҳам самаралироқ от топилмайди.

Юқорига дадил кўтарилган мускули ўзун бўйинга молик бошнинг енгил, чайир бўлиши, ҳаракатчан ўзун қулоқлар, ўзига хос Ахалтакачасига қарайдиган кесикли жонли сергак кўзар, қарчиғайнинг баланд ўзунлиги, куракнинг нишабли жойлашганлиги, яхши мускулли сағри, пайларининг пишиқлиги, оёқлари мустаҳкам бўлиши Ахалтака от зотлари учун характерлидир. Жуннинг ниҳоятда кам ўсиклиги ҳам шундай от зотларига хос белгидир. Асосий хўжаликдаги айғирларнинг ўртача ўлчамлари (см) ; қарчиғайининг баландлиги – 158,6 ; гавдасининг қия ўзунлиги – 160,8; кўкрак айланаси – 176,3; кафт айланаси – 19,3; бияларнинг ўлчамлари: (шунга мувофиқ равишда) – 156,6 – 159,1 – 174,9 – 18,7

сантиметрни ташкил этади. Ахалтака отлари турли масофаларни юқори даражада чопқирлик билан босиб

ўтади. Бу зотлар сакраб чопганда ўзун қадам ташлайди, шу боис елдек учаётгандек тасаввур ҳосил қилади.

Араб зот отлари.

Қуруқ ва иссиқ иқлимли Арабистон ярим оролининг сахро ва ясси тоғ, қуруқ чўллари, жумладан Нежеда араб отларининг ватанидир. Арабларнинг Эрон ва Марказий Осиёда олиб борган ғолибона жангари

натижасида қўлга киритилган энг қадимги от зотларини чатиштиришлардан араб зоти пайдо бўлган. Энг яхши отлар ҳарбий ўлжа, ўлпон, совғалар сифатида кўплаб Арабистонга келтирилган. От зотлари эрамизнинг IV-VII асрлари даврида шаклланган. Зотни яратиш ва кейинги такомиллаштириш жараёнида унга Ўрта ва кичик Осиё, Африканинг Ўрта денгиз қирғоқларининг қадимги от зотлари, шунингдек ўзига хос халқ селекцияси усуллари, машаққатли тарбия ҳамда Арабистоннинг ўзига хос шароитларидан фойдаланиш ва ҳоказолар катта таъсир кўрсатди.

Кўмакчи араблардан бадавийлар ўз отларини бошқа барчаларникидан

шу қадар афзал кўрдиларки, уларни бошқа зотлар билан чатиштиришга йўл қўймадилар. Шу боисдан ҳам зотлар мўтлақо софлигича урчитиларди. Араблар жангларда ва сафарларда фақат бия минардилар. Айнан ов пайтларида ва баъзан бир неча юз километрларга борадиган юришларда, жойларнинг жуда қийин шароитларида насл олиш учун биялар танланарди.

Отларга нисбатан деярли бардошсиз талаблар қўйиларди. Бундай талабларга фақат бақувват отларгина чидаш берган. Айғирлар гўзаллиги, жуссаси ва машқларга қобиллигига қараб хилланган. Насл учун юз йиллар давом этган бундай танлашлар пировардида юксак стандарт соф қонли араб от зотини вужудга келтирди. Буни қарангки, ишчанлиги ва жуссаси жиҳатидан талабга жавоб бермайдиган барча отлар, ҳатто уларнинг бўтун-бўтун оилалари бракка чиқариларди.

Арабларнинг VIII аср бошларида Пирней ярим ороли ва Францияга кириб боришларидан эътиборан араб оти Европага маълум бўла бошлади.

Европа республикаларида салбий юришлар (XI-XII асрлар) вақтларида Араб оти кенг донг таратди. Туркияга қарши уруш даврида (XVII-XVIII

асрлар) Польша ҳамда Венгрияда кўплаб араб отлари пайдо бўлди. Европанинг турли республикаларида араб отлари ўртасида бебаҳолари ҳам бўлиб, улар кўпгина от зотларини чиқаришда катта роль ўйнайди. Масалан, салт миниладиган соф қонли инглиз от зотини яратишда “Бейерлей-Терк”, “Галас-Арабиан”, “Малла Араб”, каби араб айғирларидан кенг кўламда фойдаланилган.

Араб оти қисқа масофали пойгаларда соф қонли салтбоп зот сифатида юксак чопқирлик сифатларига эга эмас. Унинг ҳайрат қиларли томони

бардошлилиги ва катта тиғиз ишлардан кейин кучини тез тиклаш хусусиятидир. Унинг оёқлари ва туёқлар, бошқа зотлардаги отларникига қараганда кичикроқ бўлса ҳамки, мустаҳкам бўлади. Араб оти ўргаўтишга осон кўникади. Жуссасининг гўзаллиги билан уйғунлашган соғлом конституциянинг ирсий белгиларини олиб юрувчи соф қонли араб оти – жаҳондаги кўпчилик от зотларини яхшиловчи ҳисобланади.

Тракенан от заводида араб айғирларидан 200 йил давомида турли даражада фойдаланилди. Венгрия оти гидранга зот аجدод боши «Гибран» лақабли араб айғирига қараб ном берилган. Араб от зоти Руминия, Болгария, Югославия, Испания, АҚШ, Канада ва кўпгина бошқа республикаларда маҳаллий отларни яхшилаб келди ва яхшиламоқда. Йилқичиликнинг араб отига эҳтиёжини қондириш мақсадида кўпгина республикаларда соф қонли араб отларини урчитиш бўйича ихтисослаштирилган от заводлари бор.

Россиянинг давлат ҳужжатларида араб оти тўғрисидаги дастлабки расмий ёзувлар XVII аср бошларига тааллуқлидир. Деярли айнан шу вақтда Англияга ҳам биринчи айғир «Маркхем Арабиан» келтирилганди. XVIII асрнинг иккинчи ярмида турк урушлари даврида кўплаб араб отлари келтирилганди. Соф зотли араб айғирлари Россия йилқичилигига ғоят катта таъсир кўрсатиб, салт миниладиган орлов ва рус от зотларининг негизи бўлиб қолди.

Қорабайир зоти

Қорабайир зотининг пайдо бўлиши ўзбек халқининг тарихи билан

ўзвий боғлиқ. Ўзбекистон – унинг ватани. Таснифланишига кўра сунъий танлаш йўли билан ва табиий оғир иқлими ташқи шарт-шароитлари таъсири остида етиштирилган, тоғ-водий салт минилиб, енгил юк тортувчи зотлар типига мансубдир. Маҳаллий довол арғумоқларининг биялари катта

аҳамиятга эга бўлиб, жанубий типдаги (Ахалтака, араб, форс) отларини чўл кўчманчилари – қозоқ, Мўғул айғир отлари билан ялпи чатиштириш натижасида яратилган.

Ўлканинг табиий-иқлими ва ижтимоий-иқтисодий шароитлари чайир,

чопқир, кучли ва ишчан отларни яратишни талаб қилардики, халқ селекцияси йўли билан бунга эришилган.

VIII аср ўрталарида Марказий Осиёни араблар забт этди, улар олиб

келган отлар эса маҳаллий йилқичиликка шубҳасиз таъсир кўрсатди.

XIII аср бошида Ўрта Осиёда Мўғуллар бостириб кирдилар ва улар

энг яхши маҳаллий отларни олиб кетдилар. Лекин бу ерда қолган Мўғул ва қирғиз отлари ҳам маҳаллий отларга таъсир кўрсатди.

Қадимги замонларданоқ ҳозирги Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудудида

турли от – спорт ўйинлари ғоят омилашган эди. Уларда энг яхши отлар сараланарди. Тарихий маълумотларга қараганда, Ўрта Осиё давлатларининг ўтроқ аҳолиси эрамиздан олдинги даврларда ҳам доврўғи довон ошган отларни кўпайтириш билан шуғулланган. Ўша отларнинг доврўғи Хитой солномаларида қайд этилган: Хитой императорлари машҳур ошон арғумоқларини ўз юртига олиб келиш топшириғи билан савдогарлар ва элчиларни, ҳарбий экспедицияларни бир неча бор жўнатганлар. Тарихчи Хоников «Бухоро хонлиги таърифи» (1843 йил) деган китобида ёзадики, бу хонликда асосий от зоти: хонликнинг шимолида урчитиб кўпайтирилган Туркистон арғумоқлари, ўзбек отлари ва Хуканд отлари бор. Бундан ташқари, муаллиф яна иккита камроқ сонли зотлар –қирғиз отлари ва Қорабайирларни қайд этиб ўтган. Қорабайир зотининг

ташқи кўриниши ва тўзилиши кўркам ва бақувват, деб ёзган эди у.

«Қорабайир» сўзининг маъноси турли муаллифлар турлича изоҳлашади. Колосовский «Ўрта Осиё отлари ҳақида» (1937 йил) деган

китобида шундай изоҳлайди: «қора» - соф, «байир» - жайдари, яъни соф жайдари. Кологривов бу сўзни бошқача тушунтиради: арабчадан «қора» отни билдиради, «байир» эса – туя, қўшилганда «Қорабайир» туянинг оти, яъни юк ортиладиган туя юкини кўтаради. Баъзилар буни тоғ зотига мансуб от дейишади.

Олиб борилган илмий тадқиқотлар натижасида бу зот салт минилиб,

енгил юк тортувчи типига киритилган. Бу зот азалдан Ўзбекистоннинг барча вилоят ва туманларида етиштирилади. Самарқанд вилояти Қорабайир йилкичилигининг маркази ҳисобланади. Шунингдек Қашқадарёнинг Шаҳрисаб туманида. Ҳозирги пайтда Қорабайир зоти – бу талайгина биологик афзалликларга эга бўлган универсал от зотидир. Бу отлар минишга ва юк ортишга ҳам, аравага қўшиш ва қишлоқ хўжалик ишларида фойдаланишга ҳам яроқли, армиянинг ва қизиқарли миллий от ўйинлари талабларига ҳам жавоб беради.

Қорабайир ҳатто кам ҳосил майдонларида этдорлигини сақлаб қолади,

озуқани танламайди. Қорабайир зотига мансуб отлар жуда чидамлилиги, Ўрта Осиёнинг жазирама иссиғига, тоғ олди ва тоғли туманларда ишлатишга ғоят мослашганлиги билан ажралиб туради. Паст-баланд жойларда бемалол юраверади, тоғларда унга тенг келадиган от зотлари кам йўл-ҳаракатлари хушёр, чаккон, тўсиқлардан яхши ўтади. Юк кўтариш синовларида энг яхши маданий зотлардан қолишмайди. Ўзбекистонда қадим замонлар буён «Кўпқари», «Оломон пойга», «Ағдариш» каби миллий от ўйинлари ғоят оммашган. Ана шу ўйинларда ғолиб чиққан отларни маҳаллий аҳоли жуда қадрлаган.

Қорабайирларнинг ташқи тўзилишига хос хусусиятлари: калласи ўртача катталиқда, кўркам, кўзлари зийрак, кўпинча тумшуғи дўнғроқ, бўйни анча йўғон ва қисқароқ, яғриси пастак, умуртқа усти қисқа лекин кенг ва гоҳо эгрироқ, бел мушаклари яхши буртиб туради, сағриси кўпинча сертукроқ бўлади. Барча мушаклари яхши ривожланган. Думи қуюқ эмас. Кўкраги анча кенг, биқини адил. Олди томони орқасига нисбатан анча бақувват. Олдинги оёқлари одатда тўғри, лекин заҳира бўғими баъзан яхши акс этмаган. Орқа оёқларида гоҳо сакраш бўғимларида яқинлик ва тикланганлик сезилади. Елка ости суюгининг ўзагига нисбатан қисқа. Болдири ҳам унча ўзун эмас. Оёқлари хипча,пишик,пайдор. Туёқ мугўзи мустаҳкам. Туёғи ўртача катталиқда.

Қорабайирлар сезгир бўлади, териси юпқа, тана тўзилиши қотма, қулоқлари ўртача катталиқда бўлиб, жуда серҳаракат, пешона кокилли,

ёллари, думининг тукдорлиги ўртача. Юраётганда отнинг думи араб

отларникига кўра кўтарилиб туради. Қорабайирларнинг ўзига хос аломатлари: бироз баланд оёқли, барча шарқ отлари каби сағрисининг тўзилиши Мўғул зотлариникига ўхшаш.

Бу зот урчитилаётган минтақаларнинг озук ва иқлим шароити жиҳатидан турлича эканлиги Қорабайир зотининг асосий типидан бошқа салт минилувчи ва қалин типлари (йирик) типларни вужудга келтиради. Шундай қилиб, унинг зот ичида 3 та типи маълум.

1. Асосий;

2. Салт минилувчи;

3. Қалин (йирик) типларини бир-биридан қуйидаги хусусиятлари

орқали ажратиш мумкин.

Асосий типга мансуб бўлган от зотининг асосий қисмини ташкил қилиб, ўзида салт минилиб енгил юк тортувчи хусусиятларини мужассамлаштирадилар. Зот ичида энг кўп тарқалган тип бўлиб бу отлар нафақат салт минилишда, балки аровага қўшишда ҳам жуда яхши

кўрсаткичларга эга уйда салт минилиб енгил юк тортиш хусусиятларини мужассамлаштиради.

Бу йўналишдаги отларнинг гавдаси катта, узун, мускул тўқималари яхши ривожланган ва қорабайир зотининг асосий қисмини ташкил қилади ва шу сабабли асосий зот йўналишидаги отлар деб номланади.

Бу типга Баскет Кадрдон, Фанатик, қора салара, қора йўрға, сардор, улуғбек ва фелин йўналишдаги отлар киради. Шунингдек Кок Қашқа,

Оловхон ва Эшонқул каби от линияларининг маълум бир қисми киради.

Асосий йўналишдаги отларнинг энг яхши авлодлари: бу-Улуғбек, 679-фанатли, 172-кок-капитал, 808 Баскет, 650 улоқ, 1344 указ, 1165 фингин, 1190 феник, 1197 флагмин, 1393 фестиль, 1262 байран, 0110 банбет ва бошқалар киради. Юқорида айтиб ўтилган отлар зотининг авлодини ичида одатдаги мусобақа совринлари ва рекордчиларидир.

<i>Иш босқичлари ва вақти</i>	<i>Фаолият мазмуни</i>
-------------------------------	------------------------

5-Мавзу: Ўқув машғулотининг технологик харитаси

	<i>Таълим берувчи</i>	<i>Таълим олувчилар</i>
1- босқич Ўқув машғулотига кириш (10 дақиқа)	1 Отларнинг иш қобилияти. 2. Отларнинг юриш тезлиги 3. Отларнинг қуввати чидамлиги. 4. Отлардан қишлоқ хўжалигида ва транспортда самарали фойдаланиш. 5. Отларнинг қишлоқ хўжалигида ишлатишнинг асосий қоидалари.	Тинглайдилар, ёзиб оладилар Аниқлашадилар, саволлар берадилар.
2 - босқич Асосий (60 дақиқа)	Маъруза бўйича Б.Бх,Б. усулида савол жавоб орқали билимларини фаоллаштирадилар.	Жавоб берадилар, ёзадилар. Тинглайдилар.
3 - босқич Якуний (10 дақиқа)	3.1. Мавзу бўйича якун ясайди. Қилинган ишларни келгусида касбий фаолиятида аҳамиятга эга эканлиги муҳимлигига талабалар эътиборини қаратади. 3.2. Мустақил иш учун топшириқ беради ва унинг баҳолаш мезонлари билан таништиради.	Саволлар берадилар. Топшириқларни бажарадилар. Ўз-ўзини баҳолаш ўтказадилар.

Мавзу -5. “Отларнинг иш қобилияти. ” маърузасидаги таълим технологияси модели

Вақт: 2 соат	Талабалар сони: - 120-130та
Ўқув машғулотининг шакли ва тури	Маъруза, маълумотли
Ўқув машғулотининг тузилиши (маъруза режаси)	1. Отларнинг иш қобилияти. 2. Отларнинг юриш тезлиги 3. Отларнинг қуввати чидамлиги. 4. Отлардан қишлоқ хўжалигида ва транспортда самарали фойдаланиш. 5. Отларнинг қишлоқ хўжалигида ишлатишнинг асосий қоидалари.
Ўқув машғулоти мақсади: Отларнинг иш қобилияти бўйича тушунчаларни бериш.	
Педагогик вазифалар: 1. Отларнинг иш қобилияти. 2. Отларнинг юриш тезлиги 3. Отларнинг қуввати чидамлиги. 4. Отлардан қишлоқ хўжалигида ва транспортда самарали фойдаланиш. 5. Отларнинг қишлоқ хўжалигида ишлатишнинг асосий қоидалари.	Ўқув фаолияти натижалари:

Таълим усуллари	Баён қилиш, тушунтириш, намоиш, мунозара, муҳокама, ақлий ҳужум
Таълим шакли	Оммавий
Таълим воситалари	Презентация маълумотлари, жадваллар, видеоматериал, маъруза матни, техник воситалар
Таълим бериш шароити	Оддий аудитория шароитида
Мониторинг ва баҳолаш	Блиц - сўров

5 мавзу: Отларнинг иш қобилияти

Р Е Ж А

1. Отларнинг иш қобилияти.
2. Отларнинг юриш тезлиги
3. Отларнинг қуввати чидамлиги.
4. Отлардан қишлоқ хўжалигида ва транспортда самарали фойдаланиш.
5. Отларнинг қишлоқ хўжалигида ишлатишнинг асосий қоидалари.

Отларнинг иш қобилияти.

Қишлоқ хўжалигида отлардан иш ҳайвони сифатида фойданилади. Хўжаликда ҳамда транспортда отларнинг иш қобилияти ва қувватидан тўғри фойдаланиш муҳим аҳамиятга эгадир. Отнинг иши унинг тортиш кучи ва босиб ўтган масофасига қараб белгиланади. Арава ёки қишлоқ хўжалик қуроллари тортиб юришда сарфланган қувват (зўр бериши) отнинг **тортиш кучи** деб аталади. **Тортиш кучи** ҳамма отларда ҳам бир хил эмас отнинг (соғлигига машқ, чиниқиш даражаси, семизлиги, бажарадиган иши ва зотига) боғлиқ ҳолда ўзгариб туради. Отларнинг тортиш кучи уч кўрсаткич билан белгиланади, у **хақиқий, нормал ва максимал** тортиш кучи сифатида аниқланади. Отнинг арава ёки қишлоқ хўжалик қуроллари тортиш пайтида сарфланган кучига отнинг **хақиқий тортиш кучи деб аталади**. Отни яхши озуклантириб, унинг ойлар мобайнида сарфланган тортиш кучига **нормал тортиш кучи деб айтилади**.

Бундай шароитда от ўз оғирлигини нормал ҳолатда сақлайди, ориқламайди. От соғлигига зарар етказмасдан ҳар замонда бир марта сарфланган энг юқори даражасидаги хақиқий тортиш кучига **максимал**

тортиш кучи дейилади. Отларнинг максимал тортиш кучини махсус синаш орқали аниқланади. Отнинг тортиш кучи махсус асбоб-куч ўлчагич ёки динамометрда ўлчанади. Отнинг тортиш кучи отнинг вазнига қараб аниқланади. Динамометр пружина тарозига ўхшаш бўлиб, унга ўзи ёзар асбоб ўрнатилади. Бу асбоб от юрганда (иш бажарганда) йўлнинг айрим жойларида тортиш кучини ёзиб боради. Динамометр отнинг тортиш кучини аравага қўшилган пайтда ўлчашга эҳтиёж тўғрисида у пайтда динамометр от тортадиган валик билан арава ўртасига ўрнатилиши лозим.

Оғир вазнли отларнинг тортиш кучи ҳам катта бўлиб, енгил вазнли

отларда камроқ, лекин нормал тортиш кучининг миқдори катта отларга

қараганда кичик отларда кўпроқ бўлади. 400 кг келадиган отларнинг тортиш кучи ўз оғирлигининг 15 фоизини, 500 кг келадиган ўрта оғирликдаги отларда 14 фоизни ва 600 кг келадиган йирик отларда 13 фоизини ташкил қилади. Отларнинг нормал тортиш кучи академик В.П.Горячкин тирик оғирлигининг 19 қисмига тўғри келади. Отларнинг тирик вазни 450 кг ва ундан ортиқ бўлганда (Вюст) отларнинг нормал тортиш кучи қуйидаги формула асосида аниқланади.

$$P = \frac{Q}{9} + 12$$

бунда, P - нормал тортиш кучи

Q – тирик вазни, кг

12,9 – коэффициентлар (ўзгармас миқдор)

А.А. Малигионов тирик вазни 300 – 400 кг келадиган отларнинг нормал тортиш кучини аниқлаш учун қуйидаги формулалардан фойдаланишни тавсия этади.

$$P = \frac{Q}{8} + 9$$

бунда, P – нормал тортиш кучи

Q – тирик вазни, кг

8,9 – коэффициентлар (ўзгармас миқдор)

Отларнинг тортиш кучига қараб, енгил иш ўртача иш ва оғир ишлар тортиш ҚАРШИлигининг отлар тирик вазнига бўлган нисбати билан

аниқланади. Енгил ишларга ўрилган пичанни от қўшилган хаскашлар билан йиғиш, молалаш, енгил барона билан бароналаш. Иш кунидаги масофа оралиғи 25 км гача бўлса, енгил иш деб айтилади. Ўртача ишлар

культивация қилиш, оғир бароналарани тортиш, юмшоқ ерни ҳайдаш, тош йўлларда юк ташиш каби ишлар киради. Масофа оралиғи 25 км дан кам бўладиган ишларни бажаришда. Оғир ишларга масофа оралиғи 35 км гача бўлган ишларни бажариш, қаттиқ ерларни ҳайдаш, ёмон йўллардан оғир юк ташиш, жувоз ҳайдаш каби ишлар киради.

Отларни юриш тезлиги, қуввати, чидамлилиги ва кучидан

самарали фойдаланиш. Отлар бажарган ишининг сифатини ва миқдорини тўғри баҳолашда у ёки бу ишнинг қандай тезлик билан бажарилганини аниқлаш катта аҳамиятга эга. Чунки, турли типдаги отлар бир хил миқдордаги ишни турлича тезликда ва турлича тортиш кучи сарфлаш билан бажаради. Уларни тўғри йўлда иш бажариш тезлиги маълум вақт ичида босиб ўтилган йўлнинг миқдорига қараб аниқланади. Уни қуйидагича ифодалаш мумкин.

$$V = St$$

Бунда, V- ҳаракат тезлиги, км соат ёки м-сек.

S - босиб ўтган йўл, км ёки м

t - сарфланган вақт, соат ёки мин.

Хақиқий, ўртача ва коммерик шартли тезликлар фарқ қилинади. Хақиқий тезлик деб отнинг маълум вақт ичида кўрсатган тезлигига айтилади. Хақиқий тезликни билиш отнинг бир меъёрга ҳаракатланишини баҳолашда ва маълум вақт ичида бажарган иш миқдорини аниқлашда катта аҳамиятга эга. Отлар одимлаб иш бажарганда соатига 4-7 км хақиқий тезлик кўрсатиши, йўртиб иш бажарганда эса соатига 9-15 км хақиқий тезлик кўрсатиши мумкин. Отлар чопиб иш бажарганда соатига 20-25 км хақиқий тезлик кўрсаўтиши мумкин. Шунини айтиш керакки, хақиқий тезлик тупроқнинг қаттиқ ва юмшоқлигига, йўлнинг тўғри-эгрилигига ҳам боғлиқ бўлади.

Отларнинг тезлиги қишлоқ хўжалик ишларини бажарганда иш жараёнининг охиригача бир хил бўлмайди. М: Отларнинг дўнгликка чиқиши ва тўғри йўлдаги тезлиги ҳар хилдир. Лекин отнинг бир кунлик иш нормасини белгилашда бир соатлик ҳаракат тезлиги асос қилиб олиниши керак. Агар от 1600 м масофани 2 мин. 10 сек. босиб ўтса, бу пунктга юк олиб боришда тез юриши ва секин юриши мумкин. Шунинг учун иккинчи пунктга етгунча бўлган ўртача шартли тезлик коммерик тезлик дейилади.

Тортиш кучи, ҳаракатланиш тезлиги ва иш бажариш вақти ўртасида ўзвий боғланиш мавжуд. Тезлик ошганда тортиш кучи камаяди. Шунинг учун отларнинг тезлигини ошириш учун тортиш кучини максимал даражада камайтириш керак. Тортиш кучи қанча кўп бўлса, бажарилган иш миқдори шунча кўп бўлади. Шу боисдан ҳам қишлоқ хўжалик ишларида отларнинг одимлаб иш бажариши энг эффективли ҳисобланади. Отлар эркин ҳаракатланиш даврида ҳам физик ёки механик иш бажариши мумкин. Бу бажарилган механик ишнинг ҳаммаси ҳам фойдали бўлмаганлиги учун бажарилган фойдали, механик ишни тўғри аниқлаш катта аҳамиятга эга. У қуйидаги формула билан аниқланади:

$$R=P*S$$

бунда: R- бажарган иш, кг-метр ёки т-км

P- тортиш кучи, кг ёки т

S- босиб ўтилган масофа, метр ёки км.

Аравага ортилган юкнинг миқдори отнинг вазнидан 4-5 баробар кўп

бўлиши керак. Ўрта, енгил ва оғир ишлар тортиш қаршилигининг отлар тирик вазнига бўлган нисбати билан аниқланади. Агар тортиш қаршилиги тирик вазнига нисбатан 20% ни ташкил қилса оғир иш, 10-15% бўлса, ўртача иш ва 10% дан кам бўлса, енгил иш деб айтилади.

Тортиш қаршилигини қуйидаги формула билан аниқлаш мумкин:

$$P=Q*f+Q \sin \alpha$$

Бунда, P-тортиш қаршилиги, Q-араванинг ва юкнинг оғирлиги, кг ёки

т, α - йўлнинг қўтарилиш бурчаги, f- йўлнинг қаршилик коэффициентини.

Отларга иш меъёрлари белгилашда хўжаликнинг табиий-иқтисодий

шароитлари ва шу зонада жойлашган қишлоқ хўжалиги илмий-текшириш станцияларининг таклифларини ҳисобга олиш керак.

Отларнинг абсолют бажарган ишини аниқлаш Билан бирга, шу ишни

қанча вақт ичида бажарганлигини билиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Маълумки двигателларнинг иш қобилиятига баҳо беришда маълум вақт ичида бажарган иш ҳисобга олинади. Бунинг учун қувват деган маънос

тушунча қабул қилинган. Қувват деб отнинг (двигателнинг) маълум вақт ичида бажарган иш миқдорига айтилади.

Отнинг қувватини қуйидаги формула билан аниқлаш мумкин:

$$N = \frac{R \times S}{T} = \frac{P \times V}{T}$$

бунда, N- қувват, км-сек;

R- механик иш

T- вақт

P- тортиш кучи

S- масофа

V – тезлик

Қувватнинг ўлчов бирлиги от кучи олинган. 1 от кучи 75 км метр секундга баробар (яъни бир секундда 75 кг юкни 1 метр масофага элтиш учун сарф бўлган қувватдир). Тирик вазни 500 кг келадиган отлар учун бир от кучи меъёр ҳисобланади.

Отларнинг ўзоқ вақт иш қобилиятини йўқотмаслиги ва қисқа дам олишдан сўнг ўз кучини қайта тиклаши уларнинг чидамлилиқ (пишиқлик) қобилиятини белгилайди. Агар буни акси бўлса, отларнинг чарчаши тушунилади.

Чунончи, отларнинг тез-тез нафас олиши, пульсининг тез уриши, тана

ҳароратининг кўтарилиши, кўп терлаши, ҳаракатининг ўзгариб туриши, оёқларини ерга қаттиқ тираши, гоҳо озуқ емаслиги, ташқи кўринишининг сустлиги чарчаш аломатлари ҳисобланади. 450-500 кг келадиган ўрта вазнли отлар аравага ёки қишлоқ хўжалик машиналарига қўшиб ишлатиш учун бир кунга қуйидагича иш меъёри

белгилаш мумкин:

Енгил иш 700000 дан 1500000 кг/м гача;

Ўртача иш 1500000 дан 2000000 кг/м гача;

Оғир иш 2000000 дан 3000000 кг/м гача;

Жуда оғир иш 3000000 дан ортиқ кг/м гача.

Салт минилувчи ва юк ташувчи отларнинг бажарган иши минган қишининг ёки ортилган юкнинг миқдори ҳамда отнинг ўз гавдасини ҳаракатлантириш учун сарф қилинган энергияси билан ўлчанади.

Салт минилувчи ва юк ташувчи отларнинг иши арава тортувчи отларнинг ишидан кескин фарқ қилади. Масалан, арава тортувчи от

тортадиган юкнинг оғирлигига асосан аравага тушади ва аравага қўшилган от асосан юк ортилган аравани олдинга суриш учун энергия сарфлайди. Салт минилувчи ва юкчи отлар эса юкни ўз устиларида кўтариб юриш ва бир жойдан иккинчи жойга элтиш учун энергия сарфлайди. Бундай отлар учун 120-130 кг ўрта иш ҳисобланади. Салт минилувчи ва юк ташувчи отлар кучидан яхши фойдаланиш учун уларга ўз вазнининг 25-35% миқдорида юк ортиш керак.

Арава тортувчи отларнинг бир кунлик иш миқдорини аниқлаш учун даставвал уларнинг механик бажарган иш миқдорини билиш лозим.

Бажарилган иш миқдори км/м, т/км билан аниқланади. Отнинг механик иш миқдорини билиш учун тортиш кучини, ҳаракат тезлигини, иш бажаришга кетган вақтни аниқлаш керак. Масалан, от фермада аравага қўшилган ҳолда ем-хашак ташиш ишларида бир кунда 7 соат ишлайди дейлик. Шундан 5 соат дам олмасдан ишлаган, 5 соатдан 3 соатида одимлаб, 2 соатида йўртиб ишлаган бўлиши мумкин. Одимлаб ишлаганда тезлиги 3 м/сек; юкли аравани тортганда тортишиш кучи 65 кг, бўш аравани тортганда 25 кг, отнинг тирик вазни 500 кг бўлган. Шуларга асосан отнинг бир иш кунида бажарган иш миқдори қуйидагича аниқланади.

Биринчи навбатда отнинг бир иш куни давомида босиб ўтган йўлини

аниқлаймиз: отнинг юкли арава ортган пайтидаги тезлиги (1,2 м 3600 сек) $=4,32$ км/соатга тенг, 3 соатда от $(4,32 \cdot 3)=12,96$ км масофани босиб ўтган. $(3 \text{ м} \cdot 3600)=10,8$ км/соат юксиз аравани йўртиб тортган, 2 соат эса $(10,82)=21,6$ км

йўл босган. Шундай қилиб, от юкли арава билан $(65 \cdot 12960 \text{ м})$ 842400 кг метр

иш, юксиз аравани тортиб эса $25 \text{ кг} \cdot 21600 \text{ м} = 54000 \text{ кг/м}$ иш бажарган.

Маълум бўлаяпдики, от ҳаммаси бўлиб 7 соатлик иш кунда

$(842400 + 540000) = 1382400 \text{ кг/м}$ иш бажарган экан. Бу иш миқдор жиҳатдан отлар учун енгил иш ҳисобланади.

Отларда **чидамлилиқ** деганда отнинг ўзоқ вақт давомида қувватини сақлай билиши, шунингдек сарфланган қувватини қисқа муддат ичида қайта тиклаб олиш қобилияти тушунилади. От чарчаганда қуйидаги белгилар намоён бўлади: қаттиқ терлайди, тез-тез нафас олади ва юраги тез уради, тана ҳарорати кўтарилади, юриш ритми бўзилади, оёқлари ва мускуллари титрайди. Иштаҳаси бўлмайди ва ҳоказо.

Отнинг чарчаганлиги ва чидамлилиги ҳақида унинг клиник кўрсаткичлари, нафас олиш, пульси ва ҳароратига қараб хулоса қилиш

мумкин. Соғлом тинч ҳолатда нафас олиши минутига 8-16 мартагача, пульси 28-44 марта атрофида ўзгариб туради ва ҳарорати 37,50 дан 38,50 гача бўлиши мумкин.

Нафас олиш минутига 40-60 марта, пульси 39-39,50Сгача кўтарилиши

ҳам иш пайтида йўл қўйиладиган камчиликлардан ҳисобланади. Ишдан кейин отларда нафас олиш тезлиги минутига 70 марта ва ундан ҳам кўпроққа, пульси 100 тагача кўтарилса, тана ҳароратини 400С.гача ва ундан ҳам юқори кўтарилиши, ана шу кўрсаткичларни 10 минут давомида ўзгармай бир хил сақланиши, унинг юқори нагрузкада ишлаганлигини кўрсатади. Агар иш кўрсаткичлари 30 минутлик дам давомида ундан кейин ҳам ўзгармай қолса, бу ҳол отнинг қаттиқ чарчаганлигини кўрсатади.

Механизация ривожланганлигига қарамай отлардан хўжалиқ ишларида транспорт сифатида фойдаланиш катта аҳамиятга эга. Кўпчилик хўжаликларда яқин масофаларга юк ташиш, кичик-кичик тармоқларга ишлов бериш, фермерларга ем-хашак тарқатиш, яйловда мол боқиш, тоғликларда, боткоқликларда, далачилик бригадалари ва ўрмон хўжаликларидаги ишларни от кучи билан бажариш машина билан бажаришга қараганда иқтисодий жиҳатдан анча арзонга тушади.

Отларнинг кучидан рационал фойдаланиш учун уларни йил давомида

бир меъёрда ишлатиш талаб этилади. Улардан қишлоқ хўжалигида ва

транспорт ишларида фойдаланишда зооветеринария қоидаларига риоя қилиш шарт албатта. Отлардан фойдаланишдаги кун тартиби ишнинг ҳажмига, йилнинг фаслига, куннинг давомийиғига, отнинг ихчамлиғига қараб белгиланади. Ишчи отларни ишлатишда уларнинг семизлиғи 2-категориядан паст бўлмаслиғи керак. От ёрдамида турли ишлар бажарилади, лекин бир типдаги отлар билан ҳар хил иш бажаравериш ҳамма вақт ҳам мақсадга мувофиқ бўлавермайди. Шунини ҳисобга олиб, отлар иш қобилиятига қараб 3 гуруҳга бўлинади:

1. Катта кучли отлар киради.

Бу типдаги отлар оғир ва ўрта оғирликдаги юк тортувчи отлар ҳисобланиб, хўжаликдаги энг оғир юмушларни бажаришда ишлатилади.

2. Ўрта оғирликдаги.

Биринчи гуруҳга нисбатан иш қобилияти пастроқ отлар киради. Бундай отлар билан ўртача оғирликда ишларни бажаришда фойдаланилади.

3. Кам кучли отлар киради.

Бу гуруҳга ва иккинчи гуруҳга мансуб касалдан тўзалган отлар ҳам кириши мумкин. Деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ва ҳарбий ишларнинг ривожланиши натижасида халқ хўжалигининг ҳамма соҳаларида отларни ишлатиш зарурияти туғилиб, улардан маҳсулот олиш иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлиб қолди.

Оғир саноат, трактор ва қишлоқ хўжалик, машинасозлик ривожланиши натижасида отлар ўрнини машиналар эгаллади. Лекин бундай тараққиётдан қатъий назоратлар ҳали ҳам халқ хўжалиғи ва қишлоқ

хўжалигининг турли соҳаларида ишлатилиб келинмоқда.

Инсоният отларнинг ажойиб зотларини яратдилар, ҳар қайси 20 тоннагача юк тортадиган йирик, дуркун ва оғир отлар билан бир қаторда йўртоқи, чопқир ҳамда оғир иқлим шароитларига бардош бера оладиган майда отлар вужудга келди.

Ҳозирги кунда ҳам отлар чорвачиликда яъни қўйчилик, чўчқачилик, қорамолчилик фермаларига хизмат кўрсатишда мол, қўй ва эчкиларни

яйловда боқишда, курулларга, ем-хашак ташишда, курилиш қисмларида, бригадаларга сув, овқат ва автомашина, тракторлар учун ёқилғи ташишда, шунингдек хўжаликнинг ички ишларида фойдаланиб келмоқда.

Ишчи отлар тоғли чегара куруқчилар, кидирувчи геологлар, овчилар, ўрмончилар, давлат куруқхоналари ва саёхатчилар учун яхши ёрдамчидир. Ҳали ҳам эгар-жабдуқлар, юган ва нухталар бир ва икки ўринли енгил араваларнинг етишмаслиги отлардан янада яхшироқ фойдаланиш имкониятларини чеклаб қўймоқда. От кучидан тўғри фойдаланишни ташкил қилиш учун йил фаслларида хўжаликларнинг от кучига бўлган талабига, иш турлари ва ҳажмига, абзал ва аравалар ремонтига, отларни тўлиқ қимматли озук рацион билан

таъминлашга, отларнинг иш қобилиятини ошириш ва аравакашнинг

меҳнатига. Отбоқар билан аравакаш отларнинг соғлигига тўла жавоб бериши керак. Отларни ўз вақтида озуклантириш, суғориш, тозалаш ва ишга тайёрлаш вазифаси ҳам отбоқарнинг зиммасига тушади. Отбоқар ишдан сўнг отларни аравакашдан қабул қилиб олади. Агар отда бирор камчилик сезса, дарҳол бригада бошлиғи ёки ферма мудирига хабар беради.

Ишчи отларнинг ўртача семизликдан паст бўлишига йўл қўймаслик лозим. Дала ишлари компанияси арафасида уярда юрган отлар ушланиб, аста-секин ишга ўргатила бошланади. Аравага икки от қўшиш эҳтиёжи туғилса, отларнинг катта кичиклиги, ёши, жинси, кучи, қадами каби белгилари эътиборга олиниши керак. Ёш ва кам куч, касалманд отлардан хўжалик ишларида фойдаланиш тажрибали аравакашлар зиммасига юклатилади. Буғоз биялар енгил ишларда ишлатилади, туғишига икки ой қолганда ва туққандан сўнг 15 кун давомида мутлақо ишлатилмайди.

Отларни ишчанлик даражаси ишнинг характериға, йилнинг фаслиға,

отнинг ориқ ёки семизлигига, қай даражада ишга ўргатилганлигига қараб аниқланади. Отлар суткасиға 8-10 соат ишлатилади, отхонадан узоқ масофаларда ишлатилгандан сўнг эса уларни ишдан отхонаға ҳайдаб келмасдан даланинг ўзида озуклантириб дам берилади. Ҳар бир ишчи от йил давомида ўртача 300 кун иш билан таъминланган (буғоз биялар учун 230 кунгача) бўлишни тавсия қилинади. Иш режимини тўғри белгилаш учун, отнинг тортиш кучи, ҳаракат тезлиги ва сарфланадиган вақтни аниқ ҳисобға олиш зарур. Шунда кунлик иш миқдорини аниқлаш осонлашади. От кучидан фойдаланишнинг илғор усулларида бири йил фаслларида

отларни тўла қимматли озук рационни билан таъминлаш, зооветеринария қоидалари асосида парвариш қилишдир. Бундан ташқари ишчи от эгар-жабдуқлар ва инвентарлар билан жиҳозланган бўлиши керак.

6-Мавзу: Ўқув машғулотининг технологик харитаси

<i>Иш босқичлари ва вақти</i>	<i>Фаолият мазмуни</i>	
	<i>Таълим берувчи</i>	<i>Таълим олувчилар</i>
1- босқич Ўқув маишулотига кириш (10 дақиқа)	1. От гўштининг озиқ-овқат сифатида фойдаланиш тарихи ва ҳозирги вақтда тутган ўрни ҳамда кўпайтириш истиқболлари. 2. Отларнинг семизлик тиоифаси ва унинг кўрсаткичлари. 3. От гўшти ва ёғининг кимёвий таркиби, биологик ва озиқ-овқат қимматини характерлайдиган қўшимча кўрсаткичлари. 4. Гўшт чиқими ва сўйим вазнини 5. От гўшtidан тайёрланадиган озиқ-овқат маҳсулотлари. 6. Гўшт йўналишидаги отларни чет мамлакатларга экспорт қилиш	Тинглайдилар, ёзиб оладилар Аниқлашадилар, саволлар берадилар.
2 - босқич Асосий (60 дақиқа)	Маъруза бўйича Б.Бх,Б. усулида савол жавоб орқали билимларини фаоллаштирадилар.	Жавоб берадилар, ёзадилар. Тинглайдилар.

3 - босқич Якуний (10 дақиқа)	3.1. Мавзу бўйича якун ясайди. Қилинган ишларни келгусида касбий фаолиятида аҳамиятга эга эканлиги муҳимлигига талабалар эътиборини қаратади. 3.2. Мустақил иш учун топшириқ беради ва унинг баҳолаш мезонлари билан таништиради.	Саволлар берадилар. Топшириқларни бажарадилар. Ўз-ўзини баҳолаш ўтказадилар.
---	---	--

Мавзу -6. “Отларнинг гўшт маҳсулдорлиги. ” маърузасидаги таълим технологияси модели

Вақт: 2 соат	Талабалар сони: - 120-130та
Ўқув машғулотининг шакли ва тури	Маъруза, маълумотли
Ўқув машғулотининг тузилиши (маъруза режаси)	1. От гўштининг озиқ-овқат сифатида фойдаланиш тарихи ва ҳозирги вақтда тутган ўрни ҳамда кўпайтириш истикболлари. 2. Отларнинг семизлик тиоифаси ва унинг кўрсаткичлари. 3. От гўшти ва ёғининг кимёвий таркиби, биологик ва озиқ-овқат қиммати ҳақидаги хабарларни қўшимча кўрсаткичлари. 4. Гўшт чиқими ва сўйим вазнини 5. От гўшtidан тайёрланадиган озиқ-овқат маҳсулотлари. 6. Гўшт йўналишидаги отларни чет мамлакатларга экспорт қилиш.
Ўқув машғулоти мақсади: Отларнинг гўшт маҳсулдорлиги бўйича тушунчаларни бериш.	

Педагогик вазифалар: 1. От гўштининг озиқ-овқат сифатида фойдаланиш тарихи ва ҳозирги вақтда тутган ўрни ҳамда қўпайтириш истикболлари. 2. Отларнинг семизлик тасоифаси ва унинг кўрсаткичлари. 3. От гўшти ва ёғининг кимёвий таркиби, биологик ва озиқ-овқат қиммати ҳақида таърифловчи қўшимча кўрсаткичлари. 4. Гўшт чиқими ва сўйим вазнини 5. От гўшtidан тайёрланадиган озиқ-овқат маҳсулотлари. 6. Гўшт йўналишидаги отларни чет мамлакатларга экспорт қилиш.	Ўқув фаолияти натижалари:
Таълим усуллари	Баён қилиш, тушунтириш, намоиш, мунозара, муҳокама, ақлий ҳужум
Таълим шакли	Оммавий
Таълим воситалари	Презентация маълумотлари, жадваллар, видеоматериал, маъруза матни, техник воситалар
Таълим бериш шароити	Оддий аудитория шароитида
Мониторинг ва баҳолаш	Блиц - сўров

6 мавзу: Отларнинг гўшт маҳсулдорлиги

РЕЖА

1. От гўштининг озиқ-овқат сифатида фойдаланиш тарихи ва ҳозирги вақтда тутган ўрни ҳамда кўпайтириш истиқболлари.
2. Отларнинг семизлик тиоифаси ва унинг кўрсаткичлари.
3. От гўшти ва ёғининг кимёвий таркиби, биологик ва озиқ-овқат қимматини характерлайдиган қўшимча кўрсаткичлари.
4. Гўшт чиқими ва сўйим вазнини
5. От гўшtidан тайёрланадиган озиқ-овқат маҳсулотлари.
6. Гўшт йўналишидаги отларни чет мамлакатларга экспорт қилиш.

Дунё миқёсида от гўштининг озиқ-овқат сифатида фойдаланиш тарихи, ҳозирги вақтда тутган ўрни.

Халқимизни озиқ-овқат билан таъминлаш учун, умуман халқ хўжалигимизни тангликдан чиқариш сиёсатини тадбиқ қилишда, авваламбор, хўжалик соҳасини ривожлантиришга эътибор бериш лозим. Халқимизни гўшт билан таъминлашда қишлоқ хўжалик ҳайвонларининг гўшт маҳсулотини кўпайтириш билан биргаликда от

гўштини кўпайтириш халқимизни тансиқ маҳсулотлар билан таъминлаш энг муҳим аҳамиятга эгадир. Эрамиздан 3-4 минг илгари отлардан маҳсулот олиш мақсадида уй ҳайвонига айлантирилган. Тош даврида аввало гўшtidан овқат сифатида фойдаланилган. Қадимда Перслар, Греklar, Римликлар от гўштини қимматли озиқ-овқат сифатида фойдаланиб келган. VIII асрнинг ўртасидан то VIII асрнинг охиригача Европанинг ҳамма халқлари от гўштини истеъмол қилиб келдилар. Лекин отлар билан ер ҳайдаш мамлакатлараро савдо-сотиқ

ишларида ишлатиш ҳамда ўзаро урушиш натижасида отлардан кенг

фойдаланиш муносабати билан от гўштини ейиш диний қонунга мувофиқ овқатга ишлатиш мумкин эмас деган қонунлар чиқарилди. Энг аввало Германияда, сўнгра Италияда ҳаммага маълумки, Ҳиндистонда қорамол асосий ишчи ҳайвон бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ҳозиргача қорамол гўшти озуқа сифатида ишлатиш мумкин эмас, чунки қорамол

гўшти диний муқаддас озук деб ҳисобланади. Механизация ва транспортни ўсиши ҳамда ривожланиши натижасида отларнинг иш кучидан фойдаланиш озод қилингандан сўнг, яъни от гўштини истеъмол қилишга рухсат берилган.

Данияда 1830 йил, Францияда 1866 йил, Россия 1867 йил, Германияда

1879 йил, Ангияда 1888 йил, Россияда 1866 йил 1800 бош, 1903 йили 36 минг бош от сўйилган. Айниқса, Франция, Бельгия, Голландия, Венгрия, Чехословакия, Туркия, Италия, Японияда ва бошқа гўштларга нисбатан от гўштини афзал кўрадилар. МДХ да қадимдан от гўштини истеъмол қилиб келмоқда, айниқса Қозок, Қирғиз, Яхуд, Бурят, Бошқирд ва Ўзбек ҳамда Тожиқ халқлари от гўшtidан қилинган миллий таом қазини ҳамма гўшtdан афзал кўрадилар.

Ҳозир дунё миқёсида 556 минг тонна сўйим вазнда от гўшти ишлаб чиқарилади. МДХ да умумий ишлаб чиқарилган гўштнинг 2% ни от гўшти ташкил этади. (250 минг тонна тирик вазнда). Республикамизда от гўшти тирик вазни ҳисобида 4 минг тоннани ташкил этади. Қозоғистон, Қирғизистон, ва РСФСР нинг баъзи бир автоном республикаларида от гўшти тайёрланадиган умумий гўштнинг 6-12 % ни ташкил қилади. Якўт автоном республикасида умумий ишлаб чиқарилган гўштнинг бешдан бир қисми от гўшtidир. Ҳаммага маълум Якўтия совуқ бўлиб, -60Сгачадир. От гўшти қорамол гўштига нисбатан 1,6 баробар, чўчка гўштига нисбатан 2,5 баробар арзондир. Шундай қилиб, МДХ республикаларида ҳар йили гўшт комбинатларида 550 мингдан зиёд от гўшти суйилади етиштирилмоқда. Отларнинг семизлик категорияси йилқичилик илмий текшириш институтининг олимлари Ю.Н.Барминцев ва бошқалар томонидан ишлаб чиқарилган стандартга (ГОСТ 20079-74 га) мувофиқ гўштнинг майинлиги, ширадорлиги, ёғлилик даражаси, толаларнинг катта кичиклиги, ингичкалилиги назарда тўтиб давлат ҳарид нархларини ҳисобга олиб, ёшига қараб от гўшти уч гуруҳга бўлинади.

1-гуруҳ – қулун гўшти (ёши бир ёшгача бўлган қулунлар, шу даврда тирик вазни 120 кг дан кам бўлмаслиги керак).

2-гуруҳ – той гўшти (1-3 ёшгача бўлган тойлар).

3-гуруҳ – 3 ёшдан катта бўлган отларнинг гўшти катта отлар гуруҳига киради.

Шундай қилиб отнинг семизлик даражаси унинг ташқи кўринишига танасининг айрим қисмларини ушлаб кўриш, сўйгандан сўнг ички органлари олингандан кейин қолган нимталарининг шу отнинг сўйишдан олдинги тирик оғрлигига солиштириб аниқланади.

Отларнинг қорин бўшлиғида, қовурғалар орасида, мускуллар тўқималарида, тери остида, ички органларда ва тўқималар орасига ёғларни тўпланиш миқдорида семизлик категорияси дейилади. Отларнинг семизлик бўйича белгиланган стандартга нисбатан от гўшти категорияларига бўлинади.

Катта отлар ва тойлар биринчи ва иккинчи категорияларга, қулун гўшти эса фақат биринчи категорияга киради.

8.2. Отларнинг семизлик категорияси.

От ёғи диетик таом ҳисобланади, тўйинмаган ёғ кислоталари линол, линолен, гексадицин, тетрацин организмга холестерин моддасини алмашинишида яхши таъсир кўрсатади. Тўйинмаган ёғ кислоталарнинг

умумий миқдори йод миқдорида қараб аниқланади Ёғда йод миқдори қанча кўп бўлса, тўйинмаган ёғ кислородларининг миқдори шунча кўп бўлади ва организмнинг нормал ривожланишида муҳим рол ўйнайди. От ёғи ўзининг химиявий таркиби, хусусиятлари билан қорамол ва қўй ёғидан бирмунча фарқ қилади. У тез эрийдиган бўлиб, сифати жиҳатидан парранда ва ўсимлик мойига яқин туради. Одатдаги уй ҳароратида от ёғининг эриши ярим суюқликда бўлиб, тоза қотмайди. Қулунларнинг ёғи 220 Сда, катта ёшдаги отларнинг ёғи 320 Сда эрийди. Нотўғри сақланган от ёғи ачиган ёки тахирроқ бўлади. Тўйинмаган ёғ кислоталари организмда холестерин моддасининг алмашинишини кучайтиради, қон томирлари деворларида қотиб чўкма ҳосил қилган моддаларни эритади.

Г.Архангельский ўзининг 1869 йилда «От гўштини ҳозирги ва келажакдаги рус халқининг иқтисодий ҳаётида озук овқат материали» деб номланган мақоласида от гўштига нисбатан қимматли ва арзонга тушадиган шифобахш доривор сифатида қараш кераклигини уқтирган эди. Франция врачлари ҳам от гўштини сил касаллигини даволаш учун тавсия этади.

Айниқса ёш болалар организми учун жуда зарур бўлган аргенин аминокислоталари от гўштида кўпроқ учрайди. Маълум бўлишича, тўйинмаган ёғ кислоталари қорамол ёғида 38,5 %, чўчка ёғида 50 %, от

ёғида 65,5 % ни ташкил қилади. От ёғида қорамал ва чўчка ёғига нисбатан линол ва линолен ёғ кислотаси кўпроқ бўлади (20%). Лекин

шунини айтиш керакки, от ёғининг биохимик ва таомлилиқ хусусияти ҳали тўлиқ ўрганилган эмас.

От ёғи диетик таом сифатида инсон организмда липоид моддаларининг алмашилишига катта таъсир кўрсатади. Тўйинмаган ёғ

кислоталари қон томирларининг холестерин моддасининг чўкиб қолишига йўл қўймасдан эритиб юборади. Шунинг учун бу кислоталардан артеросклероз касаллигини олдини олувчи профилактик модда сифатида кенг фойдаланиш мумкин.

Тирик организмда оксиллар азот манбаи ҳисобланади. Алмаштириб бўлмайдиган қимматли, триптофан, лейцин, изолейцин, валин, треонин, лизин, метионин фениланин каби аминокислоталар ҳайвон организмга турли озуқалар орқали ўтади. Булардан ташқари, ёш болалар организм учун жуда зарур бўлган аргинин аминокислоталари от гўштида кўп миқдорда учрайди. Шу жиҳатдан от гўшти биологик қиммати бўйича бошқа қишлоқ хўжалиқ ҳайвонларидан устун туради. Блок, Павловский ва Шўт каби олимларнинг маълумотига кўра турли қишлоқ хўжалиқ ҳайвонларининг қуйидаги аминокислоталар мавжуд.

Аминокислоталарнинг миқдори бўйича от гўшти тухумга яқин туради, фақат аргинин, валин ва лейцин миқдори бўйича ундан орқада қолади.

Яйлов шароитида сақланган ҳар хил зотга мансуб биринчи категория семизликда бўлган отларнинг тирик вазни ва сўйим чиқими

Гўшт чиқими отларнинг семизлик категориясига қараб ёши, зоти ва

табиий хўжалиқ зоналарини ҳисобга олиб, 1-категория семизликда бўлганда 50% дан 63% гача, 2-категория семизликда 47% дан 54% гача. Талабга жавоб бермайдиган стандартсиз 42-48% гача бўлади. От сўйилгандан сўнг гўштининг миқдори ва сифати аниқланади. Гўшт миқдори отнинг катта-кичиклигига, зоти, ёши, яйлов ёки қўлда бўрдоқига боқилганда ейилган озуқанинг миқдори ва унинг тўйимлилиги ва ниҳоят семизлик даражасига боғлиқдир.

Гўштнинг сифати эса гўштнинг ейиладиган (гўшт ва гўшт ёғи) ва ейилмайдиган қисми (суяк ва пайлар)нинг бир-бирига фоиз ҳисобида нисбати ва ўзига хос ёғ қатламлари ва унинг калориясига, отнинг ёшига озуқанинг турига боғлиқдир.

От гўштининг кимёвия ва морфологик таркиби.

От гўштининг кимёвий таркиби нимтанинг қайси қисмидан олиб текширилганлигига боғлиқ. От гўштининг нимталарида ёғнинг топографик тўпланиши қорамолларникидан кам даражада фарқ қилади. Айниқса, бўйиннинг устки қисмида (тожида 6-8 см) қорин бўшлиғи деворлариники 4-5 см, қовурғаси орасига 2-3 см, дум атрофида ва ички органларда яхши тўпланади.

Олиб борилган кўзатиш натижаларига қараганда шундай хулосага келинди; ўрта ҳисобда 74,2% сув, 21,6% оқсил, 2,5% ёғ ва 1% кул моддаси сақланади.

Тажрибалар шуни кўрсатадики, яйловда ва боғлаб бўрдоқига боқилган отларинг гўшти кимёвий таркиби бўйича қорамол гўшtidан кам фарқ қилади.

От гўштининг сортлари.(навлари)

От гўштининг сортларга бўлишнинг ягона давлат сдандарти йўқ. От гўштини сортлашда МДХда гўшт саноатида қабул қилинган техник кўрсаткичлардан фойдаланилади. От гўшти нимталарини Ленинград, Қозоғистон, Семипалатинск савдо системаси, ВНИИК вариантида чопиш схемасидан фойдаланиш мумкин.

Қозоғистон савдо системасида от нимталари 9 бўлакка бўлинади. (725-72). Қазиси, ёли алоҳида ажратилади ва сортларга бўлинмайди.

Биринчи сортга - нимтанинг орқа ва бел, орқа сон қисмлари киради.

Орқа бел қисми олдинги томондан олтинчи ва еттинчи қовурға оралиғидан, орқа томондан 17 ва 19 қовурға оралиғида ажралади, пастки томонда эса

қовурға ўзунлигининг учдан бир қисми ўзунлигида кўндалангига чопилади. Орқа сон қисми олдинги томондан 17 ва 18 қовурға оралиғидан, орқа томондан эса тизза бўғинидан ажратилади.

Иккинчи сортга – қирқувчи қисми ва сон ости киради. Қирқувчи

қисми олдинги томондан 2-3 бўйин умуртқаси оралиғидан, орқа томондан 6 ва 7 қовурға оралиғидан ажратилади. Шунингдек қирқувчи қисми пастки томондан биллак суягининг ўртасидан, сон қисми юқоридан тизза бўғини, пастдан болдир суягининг ўртасидан чопилади.

Учинчи сортга – бўғизлоқ, тирсак ва биллак қолдиғи (рулка) ва болдир

қолдиғи (голяшка) киради. Бўғизлоқ қисмига биринчи (атлант) иккинчи

(эфистрофия) бўйин умуртқалари киради. Тирсак ва биллак қолдиғи олдинги томондан тирсак ва биллак суякларининг ўртаси, яъни тирсак ва биллак суякларининг пастки ярим ва биллакўзук бўғимлари киради.

Болдир қолдиғи (голяшка) – болдир суягининг кўндалангига 2 см юқори-ахилла пайтида ажратилади. Кейинги (голяшка) – болдир суягининг пастки ярим қисми ва сакраш бўғимининг суяги киради.

От гўштидан тайёрланган тансиқ таомларни тайёрлаш технологияси.

От гўштидан тансиқ гўшт махсулотлари тайёрлаш гўшти саноати ва парранда гўштини қайта ишлаш саноати ветеринария ва санитария қонун-қоидаларига мувофиқ амалга оширилади.

От гўштидан тайёрланадиган тансиқ таомлар учун қуйидаги нимлар ва

навлар ишлаб чиқарилган: от гўштидан дудлаб пиширилган олий навли қазӣ, дудлаб пиширилган олий навли самарқанд қазиси, от гўштидан дудлаб пиширилган биринчи навли бўйин тожиси, дудлаб пиширилган биринчи навли хасип «карта».

Отларнинг мамлакатларга экспорт қилиниши.

МДХдан чет мамлакатларга, асосан Италия, Голландия, Австрия, Франция ва бошқа мамлакатларга отларни сотиш 1962 йилдан бошлаб

амалга оширилиб келинмоқда. Бунда асосан чет мамлакатларнинг гўшtdор отларни сотиш ошиб бораётганлиги кўзатилмоқда. Чет мамлакатлик харидорлар гўшт учун тирик вазни 360 кг дан кам бўлмаган юқори семизлик даражасига эга бўлган отларни яхши сотиб оладилар. Отларни

гўшт учун чет мамлакатларга экспорт қилинганда пучак қилинган отларни махсус бўрдоқилаш ва ёш отларни уларда семиртириш муҳим аҳамиятга эга.

Отларни чет мамлакатларга экспорт қилишни амалга оширишда чегара экспорт-импорт пунктида сотувчи ва харидорлар томонидан тўзилган

назорат (экспорт) комиссияси ходимлари томонидан отлар яхшилаб кўриқдан ўтказилади, баҳоланади ва тирик вазни тарозига тортиб аниқланади. Бунда отлар яхшилаб озуклантириб суғорилиб бўлгандан 3-4 соат кейин индивидуал ҳар бири тортилади ва савдо палатаси томонидан ҳужжатлар расмийлаштирилади.

Савдо палатаси отларни тирик вазнини аниқлашда ошқозон-ичак системасида ахлат учун ҳақиқий тирик вазнидан 5% чиқимни эътиборга олиб шартнома тузади.

Техник талаблар

1. Катта ёшли отлар 3 ёшдан ва қулунлар 6 ойдан 2 ёшгача четга экспорт қилишга рухсат берилади.
2. Четга сотиш (экспорт) учун мўлжалланган отлар ветеринария қонунлари талабига жавоб бериши лозим.
3. Четга сотиладиган отлар жун қопламаси тоза, тақасизланган, ёл ва думи таралган бўлиши керак.
4. Отларда қуйидаги камчилик ва касалликлар учраса четга сотиш умуман рухсат берилмайди.

Инфекцион касалликлар, оёқларида травматик – жароҳатлар бўлса, ўпка эмфиземаси, мастит, мелломасаркома, кур, терини травматик

жароҳатлари, ўта ҳуркак ва бадхулқ бўлса, ориқ, бўғоз ва янги туққан биялар, дум ва ёллари кесилган бўлса, тойлар (ёш отлар) 2–ёшдан 3 ёшгача.

Отларни тамғалаш ва манзилга етказиш (ташиш)

Отларни тамғалаш 4x5 см ҳажмида кичик бўлмаган тахта ёрлиғига индивидуал тартиб рақамлари туш билан кўзга яққол ташланадиган қилиб ёзилиб, отнинг ёлига ва думига боғлаб қўйилади. Отларнинг тартиб рақамлари уларнинг жун қопламасига ёки туёғига қуйдириш йўли билан

ҳам тамғаланиши мумкин. Отлар барча ташиш қоидаларига тўлиқ амал қилинган ҳолда турли транспорт воситалари (ҳаво, темир йўл, сув ва автотранспорт) орқали манзилга етказилиши мумкин.

Ҳар бир от учун чегара пунктига етказилганга қадар йўлда сарфланадиган озуқалар, арқон, дориворлар турли хил керак бўладиган

анжомлар бўлиши керак. Бунда бир суткага ҳар бир ой учун 10 кг пичан ва 6 кг омихта ем сарфланиши ҳисобга олинади.

<i>Иш босқичлари ва вақти</i>	<i>Фаолият мазмуни</i>
-------------------------------	------------------------

7-Мавзу: Ўқув машғулотининг технологик харитаси

	<i>Таълим берувчи</i>	<i>Таълим олувчилар</i>
<i>1- босқич</i> <i>Ўқув</i> <i>машғулотига</i> <i>кириш</i> <i>(10 дақиқа)</i>	1. Бия сутининг озиқ-овқат сифатида ишлатилиши, сутнинг кимёвий таркиби ва хусусиятлари. 2. Бия елинининг анатомик тузилиши, сут бериши. 3. Ҳар хил зот биялар сутининг маҳсулдорлиги ва уни ҳисобга олиш усуллари. 4. Сут маҳсулдорлигини ошириш йўллари. 5. Буғоз ва соғин бияларни сақлаш ва озиқлантириш. 6. Соғин бияларни танлаш ва соғиш усуллари. 7. Қимизнинг кимёвий таркиби, унинг пархез ва даволанишдаги шифобахш аҳамияти.	Тинглайдилар, ёзиб оладилар Аниқлашадилар, саволлар берадилар.
<i>2 - босқич</i> <i>Асосий</i> <i>(60 дақиқа)</i>	Маъруза бўйича Б.Бх,Б. усулида савол жавоб орқали билимларини фаоллаштирадилар.	Жавоб берадилар, ёзадилар. Тинглайдилар.

<i>3 - босқич</i> <i>Яқуний</i> <i>(10 дақиқа)</i>	3.1. Мавзу бўйича яқун ясайди. Қилинган ишларни келгусида касбий фаолиятида аҳамиятга эга эканлиги муҳимлигига талабалар эътиборини қаратади. 3.2. Мустақил иш учун топшириқ беради ва унинг баҳолаш мезонлари билан таништиради.	Саволлар берадилар. Топшириқларни бажарадилар. Ўз-ўзини баҳолаш ўтказадилар.
---	---	--

Мавзу -7. “Бияларнинг сут маҳсулдорлиги. ” маърузасидаги таълим технологияси модели

Вақт: 2 соат	Талабалар сони: - 120-130та
Ўқув машғулотининг шакли ва тури	Маъруза, маълумотли
Ўқув машғулотининг тузилиши (маъруза режаси)	1. Бия сутининг озиқ-овқат сифатида ишлатилиши, сутнинг кимёвий таркиби ва хусусиятлари. 2. Бия елинининг анатомик тузилиши, сут бериши. 3. Ҳар хил зот биялар сутининг маҳсулдорлиги ва уни ҳисобга олиш усуллари. 4. Сут маҳсулдорлигини ошириш йўллари. 5. Буғоз ва соғин бияларни сақлаш ва озиқлантириш. 6. Соғин бияларни танлаш ва соғиш усуллари. 7. Қимизнинг кимёвий таркиби, унинг пархез ва даволанишдаги шифобахш аҳамияти.

Ўқув машғулоти мақсади: Бияларнинг сут маҳсулдорлиги бўйича тушунчаларни бериш.	
Педагогик вазифалар: 1. Бия сутининг озиқ-овқат сифатида ишлатилиши, сутнинг кимёвий таркиби ва хусусиятлари. 2. Бия елинининг анатомик тузилиши, сут бериши. 3. Ҳар хил зот биялар сутининг маҳсулдорлиги ва уни ҳисобга олиш усуллари. 4. Сут маҳсулдорлигини ошириш йўллари. 5. Бугоз ва соғин бияларни сақлаш ва озиқлантириш. 6. Соғин бияларни танлаш ва соғиш усуллари.	Ўқув фаолияти натижалари:
Таълим усуллари	Баён қилиш, тушунтириш, намоиш, мунозара, муҳокама, ақлий ҳужум
Таълим шакли	Оммавий
Таълим воситалари	Презентация маълумотлари, жадваллар, видеоматериал, маъруза матни, техник воситалар
Таълим бериш шароити	Оддий аудитория шароитида
Мониторинг ва баҳолаш	Блиц - сўров

7 мавзу. Бияларнинг сут маҳсулдорлиги

Р Е Ж А

1. Бия сутининг озиқ-овқат сифатида ишлатилиши, сутнинг кимёвий таркиби ва хусусиятлари.
2. Бия елинининг анатомик тузилиши, сут бериши.
3. Ҳар хил зот биялар сутининг маҳсулдорлиги ва уни ҳисобга олиш усуллари.
4. Сут маҳсулдорлигини ошириш йўллари.
5. Буғоз ва соғин бияларни сақлаш ва озиқлантириш.
6. Соғин бияларни танлаш ва соғиш усуллари.
7. Қимизнинг кимёвий таркиби, унинг пархез ва даволанишдаги шифобахш аҳамияти.

Бия сутидан озуқ-овқат сифатида фойдаланиши ва кимёвий таркиби. Қишилар бия сутини эрампдан олдин V асрда озуқ-овқат сифатида истеъмол қилганликлари тўғрисида Геродот (қадимги юнон тарихчиси) томонидан тилга олинган. Шарқ мамлакатлари бия сутидан қимиз тайёрлаганлар. Қимиз турк сўзидан келиб чиққан бўлиб, у бия сутини ачитиш натижасида ҳосил қилинади.

Бия сутининг кимёвий таркиби.

Бия сути сут қанди, сут ёғи, оксил, тўзлар, фосфотидлар, ферментлар, витаминлар, микроэлементлар, гормонлар, пигментлар ва газлардан таркиб топган. Буларнинг ичида оксил, сут ёғи, сут қанди асосий компонентлар ҳисобланади. Баъзи бир қишлоқ хўжалик ҳайвонлари сутининг кимёвий таркиби қуйидагича характерланади (фоиз ҳисобида).

Сут ёғи – биянинг сут ёғи тез ачийди, чунки таркибида тўйинмаган ёғ кислоталарининг бўлишидир. Шулардан энг асосийси линолевой ва линоленовойлардир. Бия сутининг ёғи махсус бактерицид хусусиятига эга. Профессор П.Ю.Берлин сугир сути ёғини ва бия сути ёғини сил касаллик

бактерияси билан зарарлантиради ва шуни аниқлайдики, бия сутининг ёғида сил касаллигининг бактериялари ривожланишдан тўхтади, сугир сутининг ёғида эса аксинча жадал ўсади.

Сут ёғи бошқа ҳайвонларнинг сутининг ёғига нисбатан тез эрувчан,

эриш ҳарорати 21-23°C га тенг, ёғнинг йод миқдори бия сутида 80-108 ни ташкил этса у сугир ёғиникида эса 25-40 ни ташкил қилади.

Бия сутида оқсил 2% ни ташкил этади, сугир сутидаги оқсилга нисбатан 1,5 баробар камдир.

Оқсил – альбумин, глобулин ва казеиндан ташкил топган мураккаб

полимер бирикма. Бия сутида альбумин оқсилни 50% ни ташкил этса,

сугирлар сутида эса оқсилни 20 % ни ташкил этади. Альбумин ва глобулин инсон организмида тўлиқ ҳазм бўлиш хусусиятига эга. Сугир сути казеинли, бия сути альбуминли деб ҳам айтилади. Казеин моддаси сутни ивитиш хусусиятига эга бўлиб, оқсил моддасининг 50% игача ташкил этади. Бия сутидаги оқсил қимматли аминокислоталардан (лизин, триптофан, цистеиндан) ташкил топган. Бия сутининг ёғи майда зарраларга бўлинган ва тез эрийдиган майда шарикчалардан ташкил топган.

Шунингдек тўйинмаган паст молекулали ёғ кислоталардан иборатдир.

Шунинг учун ҳам бия сутидан ёғ тайёрлаб бўлмайди. Сут ёғида ўрин

алмаштириб бўлмайдиган ёғ кислоталаридан линолевой, линоленовой,

арахидоновойлардир. Улар сил касаллиги таёқчаларининг ривожланишига йўл қўймайди. 1 литр бия сутида ўртача 20 г ёғ ва оқсил, 70 г сут қанди, 800 мг кальций, 50 мг Р ва кўпинча микроэлементлар ва витаминлар мавжуддир.

Сут қанди – лактоза тариқасида учрайди ва у ичакларда ачимайди.

Лактоза фермент таъсирида глюкоза ва галактозага парчаланади, бу қимиз тайёрлашда бактерияларнинг ривожланиши учун қулай шароит яратади. Сут қанди лактация давомида кам ўзгаради. Сут қанди сугир сутидаги қандга нисбатан тез парчаланади. Бияларнинг сут қанди сугир сутининг таркибидаги қандга нисбатан 1,5 баробар кўпдир. Бия сути кўп витаминларнинг бўлиши билан фарқ қилади.

Витамин С – витаминлар ичида энг муҳими ҳисобланади. Бир литр

бия сути 72-112 мг аскорбин кислота (витамин С) бўлиши мумкин. Оғиз сутининг бир литрида 40 мг витамин С бўлади. 3 суткадан кейин витамин С нинг миқдори 64 мг га етади. Сил касаллигини даволашда витамин С нинг роли каттадир. У қимизга даволовчи хусусият бахш этади. Витамин С нинг миқдори бияларнинг туғиш мавсумига боғлиқ.

Витамин А – организмда озук орқали олинадиган каротиндан ҳосил

бўлиб, уни организм синтез қилмайди. Витамин А эпителиал тўқималарни, ўпка ва сийдик йўллари, озук ҳазм қилиш трактини турли касалликлардан сақлашда муҳим аҳамиятига эга.

Витамин Е – бир литр бия сутида 0,65-1,05 мг бўлади. Шунингдек,

бия сутида В1, В2, В6, В12, Е витаминлар ҳам мавжуд. Витамин Е холестерин моддаси алмашилишида қатнашади.

Минерал моддалар. Биялар сутида натрий, калий, кальций, фосфор

каби минерал моддалар айниқса кўп бўлади. Бия сути бактерицидлик хусусиятига эга. Янги соғилган бия сутида бактерицид моддалар ҳам учрайди. Бактерицидлик фазаси 370Сда 2-5 соат давом этади, паст ҳароратда бу хусусият янада кўпроқ чўзилиши мумкин.

Турли зот биялар сутининг кимёвий таркиби.

Бияларнинг сутининг таркиби ва хусусиятлари турличадир. Бу хусусиятларга турли омиллар таъсир этади. Аммо омилларнинг қанчалик таъсири (зоти, сақлаш, озуклантириш ва бошқалар) борлиги тўғрисида аниқ фикрлар йўқ. Бияларнинг сутини таркибига уларнинг зотини таъсирини ўрганиш мақсадида уларни бир хил озуклантириш ва сақлаш шароитида ўрганилади.

Сутнинг ёғи кам зотларга қозоқ, совет, рус оғир юк тортувчи от зотлари кириши аниқланган. Сутнинг таркибидаги оксил моддасига келганимизда қуйидагича аниқланган: қозоқ, бурят от зотларида 2,3%, қирғиз, бошқирд, лоқай зотларида 2,1%ни ташкил этган. Сутнинг таркибидаги қанд моддасига келганимизда совет оғир юк тортувчи, рус оғир юк тортувчи от зотлари (7,4; 7,1) қирғиз, Қорабайир от зотлари (6,9; 6,8%)ни ташкил этади. Сутнинг кимёвий таркиби от зотларига

боғлиқ экан.

Бия елинининг анатомик ва морфологик тузилиши.

Бияларнинг сут маҳсулдорлигини оширишда елинининг тузилиши,

шакли ва ишлаб чиқариш физиологиясига алоҳида эътибор бериш лозим. Биялар елини ўзининг анатомик – физиологик тузилиши ҳамда сут ажратиш физиологияси билан бошқа қишлоқ хўжалик ҳайвонлари елинидан тубдан фарқ қилади. Елин иккита асосий палладан иборат бўлиб, икқиласини қўшиб ўлчаганда айланаси 54-72 см, чуқурлиги 10-15 см, елинининг ёнбош ўзунлиги 26-30 см, ўрта чизик ўзунлиги 23-28 см, сўрғичларининг ўзунлиги 3-5 см, сўрғич айланаси 9-12 см. Сўрғичлар ўртасидаги оралик 3-7,5 см. Сут берадиган вақтида елин оғирлиги 1300-3000 г, сутдан чиққан пайтда 300-550 г. Паллалари бир-биридан бириктирувчи тўқималар орқали ажралади. Улар ўзаро нерв толалари ва қон томирлари орқали боғланиб, сут йўллари ва сут ишлаб чиқариб берувчи тўқималар бошқа ҳайвонлар елини сингари бир-бирига қўшилиб кетмайди. Ҳар бир палланинг ўзини икки бўлакка олдинги ва кейинги бўлакларга бўлинади.

Ҳар бир булак ўз сут идиши ва сўрғич каналидан иборат. Шунинг учун бия елини икки сўрғичдан иборат бўлиб, ҳар бир сўрғичдан иккитадан

сут ажралиш тешиги мавжуддир. Елиннинг ҳар қайси бўлими мустақил

ривожланади. Биялар елини сут идишларининг шакли бўйича кичик бўлсада, тўқималар эса сут безларига бойдир. Сигирлар елини қанча сут ишлаб чиқарса биялар елини ҳам шунча сут ишлаб чиқариш қобилиятига эгадир.

Бия елинининг ривожланмаган сут идишлари бўлмаганлиги сабабли сут идиши ва сут йўллари сутга тўлгандан кейин майда сут каналчаларига, каналчаларнинг охири алвеолаларга бориб етади. Алвеолаларда босим кучайиб сўнгра хабар эпителиал тўқималарга бориб етади. Тўлгандан кейин, натижада сутнинг ҳосил бўлиши тўхтади. Шунинг учун ҳам ҳар 2-3 соатда соғиб туриш керак. Сут йўлларининг атрофи силлиқ мускул толаларидан иборат бўлиб, соғилаётган ва қулун эмаётган силлиқ мускулар қисқаради ва сутнинг ажралиб чиқишига ёрдам беради.

Елинининг ҳар қайси бўлаги мустақил ривожланади. Кўпинча олдингилари орқа бўлакларига нисбатан яхшироқ тараққий этади. Айрим ҳолларда

паллада 3 бўлма бўлиб, сут ажратиш тешиги ҳам 3 та бўлади, лекин учинчи бўлак яхши ривожланмаган, кам сут беради. Паллада тешикнинг учта бўлиши соғиш талабини бирмунча ўзгартиради.

Биялар соғиладиган сут идишлари сигирларникига қараганда бирмунча кичик бўлиб, унга кам миқдорда сут сиғади (3-4 литр). Лекин сут

идишларидан сут безлари томон кетган сут йўллариининг диаметри сигирларникига нисбатан анча каттадир.

Бияларнинг елини ҳам шакли жиҳатидан косасимон, айланасимон, эчки елин бўлади. Косасимон елинининг катта сўрғичлари симметрик жойлашган ва шакли цилиндрсимон бўлади. Биялар машинада соғилганда пульсация ҳар минўтига 120-170 ни ташкил этади. Суткасига неча марта соғиш кераклиги лактациясининг ойига қараб аниқланади.

Ҳар хил зотли бияларнинг сути ва уни ҳисобга олиш

Охирги йилларда дунё миқёсида жуда кўп мамлакатларда ҳар хил зотга

мансуб бияларнинг сут маҳсулдорлиги ўрганилган. Биялардан соғиб

олинадиган сутнинг миқдори лактация даврининг ўзун-қисқалигига боғлиқ. Биялар яйловда ва отхона шароитида боқилганда 5-7 ой соғилади. Айрим медицина корхоналарига қарашли хўжаликларда эса 8-9 (ноябр-декабргача) ой соғилиши мумкин. Ўзбекистон шароитида бияларни соғиш мавсумий характерга эга бўлиб, улар 5-6 ой (майдан октябр ойининг охиригача) соғилади.

Кам сут берадиган бияларнинг лактация даври кўп сут берадиган бияларникига нисбатан қисқалиги билан фарқ қилади. Баъзи биялар туғишига 2-3 ой қолганда судан чиқади, баъзилари эса тукқунга қадар сут бераверади.

Бияларнинг сут маҳсулдорлиги одатда 5-6 ой лактацияси бўйича баҳоланади. Бияларнинг сут маҳсулдорлиги жуда кўп омилларга боғлиқ бўлиб, булардан асосийси уларнинг келиб чиқиши, яъни зотига боғлиқ. Лактация даврида сут беришига қараб биялар уч гуруҳга бўлинади. Энг кам сут берадиган 700-1500 литргача, ўртача сут берадиган 1500-2000 литргача, кўп сут берадиган 2500-3000 литргача собиқ бўтуниттифоқ йилқичилик илмий тадқиқот институтининг тажриба от заводида серсутлиги бўйича Рябина лақабли 7 яшар совет оғир юк тортувчи зот бия рекорд қўйган. У

348 кунлик лактация даврида 6173 литр сут берган. Ҳар хил зотга мансуб бияларнинг сут маҳсулдорлиги жадвалда берилган.

Турли зотга мансуб бияларнинг сут маҳсулдорлиги ҳар-хилдир. Ҳатто

бир зотга мансуб бияларнинг сут маҳсулдорлиги ўртасида анча фарқ бўлиб, бу кўрсаткич зотнинг сут маҳсулдорлигини оширишда қўлланиладиган селекцион кўрсаткич бўлиб хизмат қилади.

Сутдор йилқичиликда бияларнинг ҳар 100 кг тирик вазнига берадиган

сут маҳсулдорлиги муҳим кўрсаткич (сутдорлик индекси) ҳисобланади. Ҳар 100 кг тирик вазнга биялар қанча кўп сут берса, уларни озуқани қоплаш хусусияти шунча юқори бўлади. Сутдорлик индекси кўрсаткичи биялар отхона ва отхона-яйлов системасида асралганда мунтазам равишда аниқланиши муҳим амалий аҳамиятга эгадир. Чунки бундай усулларда биялар асралганда турли ҳаражатларни, айниқса ишчи кучи ва озуқаларни ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, завод зотли ва

дурагайларнинг сут маҳсулдорлиги, маҳаллий бияларнинг яйловда

сақлангандаги сут маҳсулдорлигидан юқоридир. Бунда соғим миқдори

лактация ойларида қарийиб бир хилда камайиши мумкин.

Жадвалдан кўриниб турибдики, бияларни сут бериши дастлабки 3

ойда жуда кам миқдорда ўзгарган эди. Агар лактация даврининг биринчи ойида соғиб олинган сут миқдорини 100% деб олсак, иккинчи ойда 95-99% ни, учинчи ойда 90-94% ни, тўртинчи ойда 85-90, олтинчи ойда 40-50, еттинчи ойда 30-35, саккизинчи ойда 5-15 % ни ташкил қилади.

Бияларнинг сут маҳсулдорлигига таъсир қилувчи омиллар

Бияларнинг сут маҳсулдорлигини оширишнинг асосий омилларидан бири уларни тўйимли озуқалар билан озуклантириш ҳисобланади.

Биялар сут маҳсулдорлигини ошириш омилларидан бири уларни тўйимли, концентрат озуқалар билан боқишдир. Янги тукқан биялар ўрта ва ўртадан паст семизликда бўлса, қандай озуклантиришдан қатъий назар семиз бияларга нисбатан кам сут беради. Агар бия ориқ бўлса, қўшимча берилган озуққа яраша сут бера олмайди. Чунки қўшимча озуқ биринчи навбатда

биянинг семизлигини меъёрлаштириш (ёғ тўплаш) учун сарфланади. Демак, биялардан кўп сут соғиб олиш учун уларни буғозлик давридан маълум рацион асосида боқиш керак.

Биялар сут маҳсулдорлигини ошириш комплекс зоотехник тадбирларни қўллашга боғлиқ. Қимизчилик фермалари учун биялар

танланганда ҳар 100 кг тирик вазнига нисбатан берган сут миқдори ҳисобга олинади. Чунки бия қанча кичик бўлса, шунча озук бирлиги кам сарфланади.

Бияларнинг сут маҳсулдорлиги уларнинг зотига боғлиқ. Оғир юк тортувчи, қирғиз, қозоқи зотлар ва уларнинг дурагайлари, жабе типли қозоқи биялар, бошқирд, бурят бошқа зотга нисбатан бирмунча серсут ҳисобланади.

Бияларни аниқ муддатларда тез-тез соғиб туриш керак. Соғиш (суткасига) сони лактациянинг ойига, бериладиган озук миқдори ва унинг тўйимлилигига боғлиқ.

Соғилаётган биянинг семизлиги II категориядан паст бўлмаслиги керак. Соғилаётган бия ориқ бўлса, берилган қўшимча озук аввало унинг организмни тиклашга сарфланади. Буғозлик давридан бошлаб биялар қатъий рацион асосида озукланиши керак. Биялар сутини ийдириш йўли билан ҳам амалга ошириш мумкин. Чунки биянинг елини кўпроқ қулунни эмизишга асосланган.

Ийдириш – елинни массаж қилдириш усули бўлиб, сут ишлаб чиқарувчи безларни яхши ривожлантиради. Тенг вақтлар орасида тез-тез соғиб туриш сут маҳсулдорлигини оширишга ёрдам беради. Ўз вақтида суғориш, озуклантириш тартибига риоя қилиш ийдиришнинг элементи ҳисобланади.

Бияларнинг сут маҳсулдорлиги уларнинг ёшига ҳам боғлиқ. Ёш биялар, катталарига нисбатан кам сут беради. Физиологик етилмаган биялар

уруғлантирилса, улар лактациясининг биринчи даврида кам сут беради ва иккинчи йили қисир қолади. Тажрибалардан маълумки, бияларнинг сут маҳсулдорлиги 16 ёшдан сўнг жуда камайиб кетади.

Наслчилик ишларини тўғри йўлга қўйиш билан бияларнинг сут маҳсулдорлигини максимал даражада ошириш мумкин. Табиий ва иқтисодий шароитни ҳисобга олган олда наслчилик ишларини соғиладиган бияларни иккита типини яратишга қаратмоқ лозим. Бияларнинг биринчи

типи интенсив озукланиш шароитида шаклланиб, суткалик соғими 20-30 литрни ташкил қилиши керак.

Серсут биялар гуруҳини ташкил қилиш учун серсут биялардан олинган наслдор айғирларни тўғри танлаш, уларнинг маҳсулдорлигига қараб

баҳолаш, зоотехника ҳисоботини тўғри йўлга қўйиш, наслдор отларни

бонитировка қилиш катта аҳамиятга эгадир. Бияларнинг сут маҳсулдорлигини аниқ ҳисоблаш қийин. Чунки уларни соғишдан ташқари қулунлар ҳам эмади, қулун эмган сутни фақат тахминий аниқлаш мумкин. Шунинг учун бияларнинг сут маҳсулдорлиги тахминий аниқланади. Айрим ҳолларда қулунни эмизмасдан биянинг

суткалик сути соғиб олинади, лекин бу усулни ишлаб чиқаришда қўллаш мумкин эмас. Қимизчилик фермалари учун биялар танланганда ҳар 100 кг тирик вазнига нисбатан берган сут миқдори ҳисобга олинади. Сутдор бияларнинг кўкраги кенг, танага нисбатан оёқлари калта, сўрғичлари ўзун, елини косасимон бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Чунки бия кичик бўлса, шунча озук бирлиги камроқ сарфланади. Бияларнинг сут маҳсулдорлигининг оз ва кўплиги озукланиш даражасига, асраш шароитига, зот хусусиятига, ёшига, елинининг шаклига, шахсий хусусиятларига, соғиш мавсумий характериға, сервис даврининг ўзун, қисқалигига, конституциясига боғлиқдир. Бияларнинг сут маҳсулдорлигини ҳисоблашнинг энг тўғри усули текширув соғимлар асосида уларнинг сут маҳсулдорлигини ҳар 2-3 соат мобайнида соғиш йўли билан аниқланади. 1937-1939 йиллари профессор В.П.Добринин катта ишчи зотли бияларнинг сут бериш хусусиятларини ўрганишда қулунларни тортиш усулини тавсия қилган. Бунда ҳар икки соатда қулунларни эмизидан олдин ва эмизидан кейин тартиб, қўшилган оғирликни эса ичилган сут деб қабул қилган.

Бунда ҳар икки соатда қулунларни эмизидан олдин ва эмизидан кейин тартиб, қўшилган оғирликни эса ичилган сут деб қабул қилган.

Аниқланиши бўйича то 2 ойликкача туғилгандан сўнг 1 кг семириш

учун қулунга 10 л она сути сарф бўлади деб хулосага келган. Текширув соғим ўтказишда биринчи куни елиннинг бир палласи соғилиб иккинчи палласи қулунга эмизилади. Иккинчи куни иккинчи палласи соғилиб биринчи палласи қулунга эмизилади. Сўнггра иккала палласидан соғиб

олинган сут миқдори жамланиб, биянинг суткалик сут маҳсулдорлиги аниқланади. Текширув соғимлар орқали бияларни суткалик сут миқдорини аниқлашда профессор И.А.Сайгин формуласидан фойдаланиш мумкин. Қулун биядан ажратилиб боғланади ёки махсус ясалган панжара тўсиқ ичига қамаб қўйилади ва ҳар соатда, яъни 2 соатда бия соғиб турилади. 12 соат давомида 6 марта ёки 4 марта соғилгач, соғиб олинган сутнинг миқдори жамланади, бу миқдор 2 ёки

3 га кўпайтирилса, биянинг суткалик сути аниқланади.

$$CC \times 24$$

$$CC = \frac{\quad}{\quad}$$

В

Бунда: CC – биянинг суткалик сути (литр)

CX – ҳақиқий соғиб олинган сут (литр)

В – жами сутни соғиб олиш учун кетган вақт (соат).

Масалан, назарий соғишда қулунга эмизмасдан 14 соат давомида биядан 9 литр сут соғиб олинган. Биянинг суткалик сут миқдорини

қуйидагича аниқланади: CX (9 литр * 24)=216, 216/14= 15,4 демак биянинг суткалик сут миқдори 15,4 литр экан.

Бияларни соғиш усуллари.

Биялар икки усулда қўлда ва машинада соғилади. Ҳар иккала усулда

ҳам бияларнинг индивидуал хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда соғишга ўргатилади. Чунки бияларни ўргатиш бошқа қишлоқ хўжалик ҳайвонларига нисбатан анча қийин, сал қўпол ҳаракат ҳам соғувчини ёки бияни қаттиқ шикастлантириши мумкин. Биринчи тукқан биялар 2-3 ҳафтада арқонга ўргатилади. Боғлашга ўргатилган бияларни соғишдан олдин олдинги чап оёғининг билакўзук буғимидан букиб ёки орқа ўнг оёғини сакраш буғимидан бўйнига тортиб боғланади. Бияни чап томондан соғиш керак. Бунда бия асосий оғирлигини чап оёғига солиб туради ва бу ҳол соғувчини тўсатдан тепиб юборишдан сақлайди.

Биялар учта оёқда туришни ўргангандан кейин уларни соғишга киришилади. Елинининг бир сўрғичи қўл билан соғилиб, иккинчиси

кулунга эмизилади. Шу ҳолат 5-6 марта такрорланганч, кулунни бия олдида сақлаган ҳолда иккала сўрғичини ҳам соғишга киришилади. Бияларни соғишга тўлиқ ўргатиш 10-14 кун давом этади, қўлда соғилганда бир соғувчига 15-20 бош бия беркитилади.

Отхонада асраладиган ва ишлатиладиган биялар соғишга осон ўргатилади. Бунда кулунлар 2-3 соат биялардан ажратилиб, биялар соғиш майдончасига чиқарилади, кулунга эмизилади ва яна биядан ажратилиб, алоҳида боғланади. Бу ҳолат 2-3 кун давомида бир неча марта такрорланганч, бия ва кулун алоҳида-алоҳида туришга одатлана бошлайди. Бунда ҳам биянинг бир сўрғичи қўл билан соғилиб. Иккинчи сўрғич кулунга эмизилади, кейинчалик иккала сўрғич ҳам қўл билан соғилади.

Махсус қимизчилик фермаларида биялар кулунсиз соғишга ўргатилади. Бунга кулунни бия олдида қўйиш муддатини қисқартириб бориш билан эришилади. Бия кулун ўрнига бирор шартли рефлексга ўргатилиши мумкин. Биялар турли республикаларда турли усулда соғилади. Қозоғистон ва Қирғизистонда соғувчи биянинг чап томонига ўнг тиззаси билан чўкаллаб, челакни чап қўлига олган ҳолда чап тиззасини челакнинг остига тақайди, сўнг чап қўилан чап сўрғични, ўнг қўли билан ўнг сўрғични соғади. Қрим ва Бурят автоном республикаларида эса бияларни табуреткага ўтириб чап томонидан

соғиш одат тусига кирган. Бошқирдистон автоном республикасининг

қимизчилик фермаларида биялар махсус станоклар ёрдамида соғилади.

Соғиш машинасида соғилганда ҳар бир соғувчига 50 бош ва ундан ортиқроқ бия беркитилади. Машинада соғиш меҳнат кучини 2-3 марта, соғиб олинаётган сутни 20-25% кўпайтиради ва санитария қоидалари асосида сутнинг сифати яхшиланади.

Қимизни шифобахшлик хусусиятлари.

Қимиз - қимматли озук-овкат махсулот бўлиб, чанкокни қондиради, ўзининг туйимлиги жихатидан ва калорияси бўйича бошқа кўпгина озук

овкат махсулотларидан устун туради. Биялар сути ўзининг химиявий таркиби ва иммунобиологик хусусиятлари билан аёллар сутига жуда якин туради. Биялар сути фақат бир хил формада қимиз сифатида ишлатилади. Қимиз сил касаллигини даволашда табиат инъом этган энг яхши дори

сифатида мувоффақиятли кулланиб келинмоқда. У ўзининг шифобахш хусусиятлари билан формацевтикада тайёрланаётган барча антибиотиклардан устун туради. Қимиз овкат хазм килувчи безлар фаолиятини кучайтириш ва қонга сурилиш билан ошқозон ичак системасининг қисқарувчанлик функциясини меъёрллаштиради, гемоглобин молекуласини буёвчи моддалар билан бойитади, асаб системасини меъёрллаштиради.

Қимизнинг шифобахш хусусияти фақат бия сути таркибида бўлган компонентларгагина боғлиқ булмай, балки қимизни тайёрлаш жараёнида ҳосил бўлган янги моддаларга ҳам боғлиқдир. Қадимдан қирғизлар, бошқирдлар, татар ва бошқа халқлар бақувватлик, цинга, камқонлик ҳамда ошқозон ичак йўллари ва ўпка касалликларини даволашда қимизни истеъмол қилишган. XVIII асрда врачлар қимиз билан кизикиб қолишди. Масалан, академик П.С. Паллас 1770 йилда Бошқирдистон чўлига қимиз ичиш учун Москва ва Дон томонлардан беморлар келишар эди.

1858 йили Н.В.Постников Россияда биринчи марта қимиз билан даволаш муассасасини очди. У қимизнинг киши организмга таъсирини кўзата бориб. «бақувват қилади, семиртиради ва табиатини янгилайди» деб ёзган эди. 1870 йилларда Самара губернияси кулларида Л.Н.Толстой ҳам қимиз билан даволанган. Ёзувчининг угли шундай деб ёзади. «Қимиз дадамнинг саломатлигига катта фойда берарди. У Бошқирия хонадонида Робинзон каби кечирган ҳаётини улкан кувонч билан сўзлаб берар эди». А.П.Чехов 1901 йилда Бошқириядан туриб ўзининг дустларига ёзган мактубида «Мен қимиз ичаяпман, тасаввур килинглари бир ҳафтада 8 кадоқ семирибман» деб ёзган эди. Ёзувчи С.Т.Асаков «Оилавий хроникасида» қимиз хақида шундай деб ёзган эди. «Ичиш қобилияти бўлган ҳамма, ҳар ҳолда эмизикли боладан тортиб то мункайган чолгача маст бўлган шифобахш, хушхур, баходирлар ичимлигидан баҳраманд бўлсалар, қахратон қишдан қолган асорат ва хатто бир зумда йуқолиб кетади, бужмайган башара тўлишиб силликланади, яноқларга ранг киради» деб ёзган эди.

1843 йили В.Даль қимизга урганган киши уни барча ичимликлардан

устун кўриб қолади: « У салкинлик беради. Айни пайтда чаоқоқ босади, ҳам очликдан саклайди, киши организмга алоҳида тетиклик бағишлайди, бунда ошқозон хаддан ташқари тўлиб кетмайди, қорин шишмайди. Қимиз ича бошлагандан сўнг бир ҳафтадан сўнг тетиклик сезади, соғлом бўлади,

нафас олиш осонлаштиради, юзга ёкимли ва чиройли ранг киради» деб ёзади.

Илгари замонлардаёк қимиз қишининг мускулларига куч, аскарларга

мardлик ва жасорат берадиган ичимлик эканлиги хакида айтиб ўтишган. Шу сабабли уни баходирлар ичимлиги деб аташган. Россия фанлар академиясининг ишлаб чиқариш кучларини урганиш бўйича комиссияси 1918-1919 йилларда қимизни миллий бойлик деб тан олган. Қимизни микроорганизмлар фаолияти натижасида бунёдга келадиган

низин деб аталадиган антибиотиклар мавжудлиги маълум булди. Низин сил касаллиги тайёкчаларининг ривожланишига бархам беради, шу сабабли сил касаллигини даволашда кенг кулланилади. Қимиз тўзи. Витамин А, С ва В гуруҳидаги витаминларга бой ичимликдир. У қишининг асаб системаларини мустаҳкамлайди. Иштахасини очади, шунингдек камқонлик ва меъда касалликларини даволашда яхши ёрдам беради.

<i>Иш босқичлари ва вақти</i>	<i>Фаолият мазмуни</i>
-------------------------------	------------------------

8-Мавзу: Ўқув машғулотининг технологик харитаси

	<i>Таълим берувчи</i>	<i>Таълим олувчилар</i>
1- босқич Ўқув машғулотига кириш (10 дақиқа)	1. Яйлов йилқичилиги ҳақида тушунча. 2. Яйлов чорвачилиги ходимларини ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилишнинг қўшимча тадбирлари тўғрисида Президентнинг фармони. 3. Яйлов йилқичилигининг жуғрофик минтақалар бўйича жойлашиши. 4. Яйловда боқиш усуллари. 5. Яйлов йилқичилиги учун зарур иншоотлар-яйловда отларни боқишни ва суғоришни ташкил қилиш.	Тинглайдилар, ёзиб оладилар Аниқлашадилар, саволлар берадилар.
2 - босқич Асосий (60 дақиқа)	Маъруза бўйича Б.Бх,Б. усулида савол жавоб орқали билимларини фаоллаштирадилар.	Жавоб берадилар, ёзадилар. Тинглайдилар.
3 - босқич Яқуний (10 дақиқа)	3.1. Мавзу бўйича яқун ясайди. Қилинган ишларни келгусида касбий фаолиятида аҳамиятга эга эканлиги муҳимлигига талабалар эътиборини қаратади. 3.2. Мустақил иш учун топшириқ беради ва унинг баҳолаш мезонлари билан таништиради.	Саволлар берадилар. Топшириқларни бажарадилар. Ўз-ўзини баҳолаш ўтказадилар.

Мавзу -8. “Яйлов йилқичилиги. ” маърузасидаги таълим технологияси модели

Вақт: 2 соат	Талабалар сони: - 120-130та
Ўқув машғулотининг шакли ва тури	Маъруза, маълумотли
Ўқув машғулотининг тузилиши (маъруза режаси)	1. Яйлов йилқичилиги хақида тушунча. 2. Яйлов чорвачилиги ходимларини ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилишнинг қўшимча тадбирлари тўғрисида Президентнинг фармони. 3. Яйлов йилқичилигининг жуғрофик минтакалар бўйича жойлашиши. 4. Яйловда боқиш усуллари. 5. Яйлов йилқичилиги учун зарур иншоотлар-яйловда отларни боқишни ва суғоришни ташкил қилиш.
Ўқув машғулоти мақсади: Яйлов йилқичилиги бўйича тушунчаларни бериш.	
Педагогик вазифалар: 1. Яйлов йилқичилиги хақида тушунча. 2. Яйлов чорвачилиги ходимларини ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилишнинг қўшимча тадбирлари тўғрисида Президентнинг фармони. 3. Яйлов йилқичилигининг жуғрофик минтакалар бўйича жойлашиши. 4. Яйловда боқиш усуллари. 5. Яйлов йилқичилиги учун зарур иншоотлар-яйловда отларни боқишни ва суғоришни ташкил қилиш.	Ўқув фаолияти натижалари:

Таълим усуллари	Баён қилиш, тушунтириш, намоиш, мунозара, муҳокама, ақлий ҳужум
Таълим шакли	Оммавий
Таълим воситалари	Презентация маълумотлари, жадваллар, видеоматериал, маъруза матни, техник воситалар
Таълим бериш шароити	Оддий аудитория шароитида
Мониторинг ва баҳолаш	Блиц - сўров

8 мавзу. Яйлов йилқичилиги

Р Е Ж А

1. Яйлов йилқичилиги ҳақида тушунча.
2. Яйлов чорвачилиги ходимларини ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилишнинг қўшимча тадбирлари тўғрисида Президентнинг фармони.
3. Яйлов йилқичилигининг жуғрофик минтақалар бўйича жойлашиши.
4. Яйловда боқиш усуллари.
5. Яйлов йилқичилиги учун зарур иншоотлар-яйловда отларни боқишни ва суғоришни ташкил қилиш.

Яйлов йилқичилиги тўғрисида тушинча. Халқимизни озук-овқат билан таъминлаш учун, умумман халқ хўжалигимизни тангликдан чиқариш сиёсатини тадбиқ қилишда, авваламбор қишлоқ хўжалик соҳасини ривожлантиришга устуворлик беришимиз лозим.

Гўшт маҳсулотларини кўпайтиришда от гўшти ҳам муҳимдир. Тансиқ таомлар тайёрлашда халқимизни дастурхонини тўла-тўқис бўлишида ҳамда уларнинг саломатлигини яхшилашда от гўтининг туган ўрни бекиёр. Пировардида булар бештахталарни тулдиради, дастурхонимиз тула-туқис бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Яйлов чорвачилиги (қоракўлчилик, қўйчилик, уюр йилқичилиги ва туячилиги) ходимларини ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилишнинг қўшимча тадбирлари тўғрисида 1992 йил 7.01 фармони катта аҳамиятга эгадир. Бу фаомонда шу соҳаларда банд бўлган ходимларнинг ғоят оғир меҳнат шароитини, ноқулай об-ҳаво ва иқлим шароитида ўзоқ муддат бўлишларини ҳисобга олиб ҳамда уларни ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилишни таъминлаш мақсадида фармон 8 банддан иборат:

- 1) яйлов чорвачилиги чупонлари, йилқичилари, туячилари, механизаторлари, ветеринария врачлари ва техниклари, бошқа мўтахассислари ва ишчилари 1992 йилдан бошлаб қишлоқ хўжалик солиғи тўлашдан озод қилинганлиги;
- 2) яйлов чорвачилиги ходимлари учун ҳар йилги меҳнат таътили

муддати 36 иш куни қилиб белгилансин.

3) ходимларнинг иш ҳақиға қўшимча коэффициент берилиши ва бошқалар.

4) республиканинг яйлов чорвачилиги хўжаликларида камида 5 йил

ўзлуксиз иш стажига эға бўлган ходимларға қишлоқ аҳоли манзилгоҳларидаги давлат уй-жой фондининг улар яшаб турган уйлар ёки квартираларини шахсий мулк қилиб бепул берилиши;

5 Ёш чупонларнинг оилаларига шахсий ёрдамчи хўжаликни ташкил

этиш учун имтиёзли шартларда сигирлар, отлар, туялар ва қўйлар бериб, уларни ем-хашак билан таъминлашда ёрдам кўрсатилсин.

6 тармоқда камида 5 йил ўзлуксиз иш стажига эға бўлган ходимларға

енгил автомобиллар, мотоцикллар, холодильниклар, телевизорлар ва бошқа хўжалик молларини биринчи галда сотиб олиш ҳукуки берилганлиги;

7 Шунингдек санаторияларда дам олиши, уйлариға қўшимча равишда йўлланмалар ажратиш;

8. тармоқнинг алоҳида урнак курсатган ходимларини рағбатлантириш

учун Ўзбекистон Республикасида хизмат курсатган қоракулчи фахрий унвонини таъсис этиш мақсадға мувофиқ деб ҳисоблансин ва бошқа имтиёзлар бериш курсатилган.

Яйлов йилқичилиги кадимги усуллардан ҳисобланиб, эрамиздан олдин

VII асрда яшаган скифлар томонидан амалға оширилган. Унинг асосий

хулосаси йил бўйи отларни яйлов шароитида сакалш демакдир. Мақсад арзон от гўшти етиштиришдир. Отларни йил бўйи яйловда асраш жуда арзонға тушиб, сахро, ярим сахро ва тоғли ерларни ўзлаштириш учун ҳам яхши омил ҳисобланади, чунки бу яйловларни бошқа турдаги қишлоқ хўжалик ҳайвонлари тулик ўзлаштира олмайди. Ҳозирги кунда мустақил давлатлар ҳамдустлигида яйлов шароитида 1,5 млн. от сақланмоқда.

Шундан 650 минг боши Қозоғистон республикасида, Ўзбекистон республикасида 40 мингдан зиёд боқилмоқда.

Отларни яйловда боқиш усуллари. Отларни яйловда сақлашнинг бошқа ҳайвонлардан асосий хусусиятли томони уларни уюр-уюр бўлиб юришидир. Отларни яйловда сақлашнинг 3 та усули мавжуд: 1) Яйловда йил бўйи, 2) отхона-яйловда, 3) маданий уюр қилиб асраш усуллари кенг тарқалган. Отларни йил бўйи яйловда асраш усули от гўшти етиштириладиган районларда отхона-яйлов усули ишчи отларни, маданий уюр усули наслдор отларни асрашга қаратилган. Отларни йил бўйи яйловда асрашдан мақсад арзон от гўштини етиштиришдир. Бундан ташқари яйлов шароитида сут йуналишидаги отларни кўпайтиришдир. Отларни йил бўйи яйловда асраш усули колоқ экстенсив усул ҳисобланиб, бунда ёшидан қатъий назар отлар бир уюрга бирлаштирилиб боқилади.

Отларни ана шу хилдаги шароитда боқиш яйловларни алмаштириб

туриш, зооветеринария тадбирларини ўтказиш ва уюрни куриклаб туришдан иборат. Ер музлаб ёки қор босган, шунингдек қаттиқ совуқ тушган пайтларида уюрдаги отларга қулдан озук бериб борилади. Қаттиқ шамол ва совуқ пайтида отлар уюри чуқурлик ерларга, тоғли жойларда, дарахтли, қамишли ерларга пана қилиш учун ҳайдалади. Фақат наслдор айғир ва ишчи отлар учун отхона курилади.

Зооветеринария тадбирларини ўтказиш учун тор қурилган база (раскколлар) дан фойдаланилади. Отларни бу усулда боқиш натижалари табиий иқлим ва озук шароитларига боғлиқ бўлади. Шунинг ҳам айтиш керакки, отлар бу усулда боқилганда физиологик жихатдан етишмаган ёш биялар бўғоз бўлиб қолиши мумкин.

Отларни бу усулда боқишда маҳаллий от зотлари (қозоқи, жабе, ёқўт,

бошқирд, бурят ва бошқаларни) ва уларни маданий зотлар билан қатиштиришдан олинган биринчи бугин дурағайларини урчитишда

фойдаланиш мувофиқдир.

Қиш пайтлари уюрдаги отларни қулдан боқиш учун ҳарбир бош от ҳисобига сахро зонасида 1 ц, ярим сахро зонасида 2 ц, қуруқ чўл ва тайга зонасида 8-10 ц хашак ғамланиши керак.

Отхона-яйлов усули — насли ва насли бўлмаган отларни устиришда

кулланилади. Об-хаво яхши бўлган шароитларда отларни яйловда боқилади, қишда отхонада сакланади, об-хаво шароитига караб концентрат озукалар билан озуклантирилади.

Маданий уюр усули – яйлов йилқичилигида отларни маданий уюр усулида асраш прогрессив усул хисобланади. Чўл ва тоғ яйловлари шароити бу усул ишчи отлар ва гўшт йуналишидаги наслдор отларни урчитиш имконини беради. Бу усул дон, кабардин зотларини такомиллаштиришда ва буденний, кустанай, кушум, янги қирғиз каби зотларни яратишда катта рол уйнайди.

Маданий уюр усули отларни асраш, боқиш, отларни кўпайтириш, ёш

отларни (кулун ва тойларни) устириш ва наслчилик ишларини тўғри юритиш каби комплекс тадбирларни ўз ичига олади. Хаво совуқ пайтларида отлар базаларда кулдан озук бериб боқилади. Қиш ва яйлов ўти кам, барчаси сўлиб қолган вақтда ёз даврида отларга кушимча равишда концентрат озук берилади. Қулунлар онасидан 6-8 ойлигида ажратилади ва алоҳида гуруҳ қилиб асралади. Улар тучун совуқ ва шамолдан пана базалар курилади. Хаво яхши пайтда улар яйловда боқилиб, ишда совуқ ва тунда база ичида сакланади.

Уларнинг ана шу пайтдаги суткалик рационини 6-8 кг яхши пичан ва 3,5 кг концентрат озукдан иборат. Онасилан ажратилган эркак қулунлар, ургочи қулунлар алоҳида гуруҳга беркитилади ва алоҳида боқилади.

Ёзнинг иссиқ кунларида улар салкин тоғ яйловларида боқилади. Бу

усулда маҳаллий бияларни зотларни яхшиловчи айғирлар билан ишлаб

чиқариш шароитида чатиштириш мумкин. Бунда отларнинг иш сифатини уларни махсулдорлигини оширишда биялардан қулунлар олишда ва кўпайтиришда муҳим рол уйнайди.

Яйловда боқиладиган отларнинг биологик хусусиятлари. Экологик шароит ва озукланиш муҳити шароитида яйловда асралган отларда қатор биологик хусусиятлар шаклланади. Мустаҳкам конституция яхши соғлиқ, шароитга чидамлилик, пишиқлик, иқлим ва озук шароитга мослашганлик кабиларни кириўтиш мумкин. Бу биологик хусусиятлар уларнинг экстеръери ва интеръери билан чамбарчас боғлиқдир. Терисининг калин ва зич бўлиши билан характерланади. Иссиқ кунлари иссиқдан, қишда қаттиқ совуқдан саклайди. Қиш даврида уларнинг танасини коплаб турган жунлари интенсив ушиб, жуни таркибидаги майин тола кўп бўлади. Ёз

кунлари эса жунлари калта бўлиб пух деярли булмайди. Яйловда асраладиган маҳаллий от зотлари қишда 40-50 см калинликдаги корни оёқлари билан титиб шура, шувок, ажрик каби усимликларни бемалол истеъмол қилади. Тез семиради, озук етишмаса организмда тупланган ёғни аста-секин сарфлайди.

Отларни организмда 15-20 % гача ёғ тупланади, бу уларда юқори даражада ҳаёт тонусини тўтишда, қишда эса очликдан сақлашда асосий омил бўлиб хизмат қилади. Фақат тери остига тупланмасдан қорин бушлигида, ички органларда, қовурға ичида то 3 см.гача, қорин бушлиги деворлариники 4-5 см, ёл ости 6-8 см бўлади. Қиш вақтининг охирига келиб 30 % гача камаяди, жуда кам бола ташлайдилар. Туғиш жараёни меъёрл ўтади. Тез семиради, қулунни нормал усишини таъминлайди. Турли зотга мансуб бўлган отлар турли хил шароитда устирилганда бир хилда ривожланмайди. Маданий зот қулунлари яхши

озуқланиш шароитида интенсив ўсади, ёши ушиб бориши билан усиш тезлиги сусайиб боради. Яйлов йилқичилигида эса қулунлар мавсумий озуқланиш шароитига қараб кескин ўзгарувчан ҳолда ўсадилар. Баҳор вақтларида уларнинг усиши интенсив боради, қишда жуда суғ бўлади, айрим ҳолларда умуман тухтаб қолади. Бу критик фаза деб аталади. Яйловда асраладиган маҳаллий зот отлар кеч етилувчан бўлиб, уларнинг ирвожланиши 5-6 ёшлигида тухтайди. Шунинг учун ҳам қиш даврида уларга мумкин қадар қулда озук бериб ирвожланишини тухтатиб қўймаслик керак.

Яйлов йилқичилигида отларни тўғри ўстириш технологияси.

Яйлов шароитида отларни ўстириш технологияси бош сонини ҳисобга

олиш, қулунларни онасидан ажратиш, бонитировка ўтказиш, уюрни ташкил қилиш, тойларни нухталаш, минишга ўргатиш каби тадбирлар қиради. Ҳисобга олиш – тўғри ҳисобга олиш ва ҳисоб ишларини юритиш, зооветеринария тадбирларини ўз вақтида ўтказиб бориш.

Танлаш ва жуфтлашни тўғри олиб бориш, уюрларни ташкил қилиш,

қочириш ва туғишни ривожлантириш, отларни яйловга бўрдоқига қўйиш, бияларни соғиш учун танлаш катта аҳамиятга эга. Отбоқарларга ҳақ тулашни тўғри ташкил қилиш учун отларни яйловга қушишдан олдин ва

бўрдоқлаш тамом бўлгандан кейин олдин тортилади ва олинган вазнига караб иш хаки белгиланади.

Катта отбоқарда ҳамма ҳисоб-китоб ишлари бўлиши шарт: отларнинг

бош сони, ҳар бир отнинг зоти, жинси, лақаби, туси, белгиси, келиб чиқиши тўғрисида маълумотлар, ёши, семизлик даражаси ҳатто ҳар бир отнинг феъл атворини билиши керак.

Наслчилик хўжалик бўлса, уйор дафтарча йилқичиликда наслчиликнинг

бирламчи ҳисобот формалари, журналлари ва наслчилик гувоҳномаси, қулун олиш акти бўлмоғи зарур.

Тамғалаш – отларни тамғалаш йилқичиликда муҳим, ҳар бир отни ҳисоб-китоб қилишда муҳими тадбирлардан бири ҳисобланади. Унга караб отларнинг ёши бухгалтерия, зоотехникавий, ветеринария ҳисобида юргизилади, сотилган, ўлган, ветеринария эмлашдан ўтган отлар акт қилиб борилади. Наслчилик ишларини тўғри ташкил қилишда отларни тамғалашнинг аҳамияти гоятда каттадир. Асосан пашша кам, ҳаво салкин бўлган вақтларда 6-7 ойликларида ўтказилади. Қулунларни алоҳида тамғалашни ҳисобга олиш № 14-л формага мувофиқ амалга оширилар, журналда тартиб номери, инвентар номери, қулунларнинг (қичкаси) лақаби, тугилган вақти, туси ва белгилари, ота-онасининг келиб чиқиши ёзилган бўлиши керак. Тамга отларнинг чап орқасига ва чап сонига босилади. Сонига хўжаликнинг эмблемаси ва тугилган йилнинг охириги икки раками, чап орқасига эса отнинг инвентар номери босилади. Хўжалик эмблемаси солинган темирдан ясаиб унинг ичига 30-40 см ўзунликда ёғоч даста урнатилади.

Тамга махсус қилинган раскал ичида босилади. Тамғалашнинг «Иссиқ» ва «Совук» усуллари мавжуд. Тамғалаш олдидан тамга босиладиган жойдаги жунлар олинади. «Иссиқ» усулда клеймо махсус киздирилган темир 600-650 олча рангида бўлиб, 2-4 см тухтаб босилади. Тамғалашда от қаттиқ оғриқ сезади, белгилар катта бўлиб қуринмайди, тери сифати ва ташқи кийёфаси бўзилади. «Совук» усулда тамғалашда металл тамга суюқ азотда минус 1960 гача совитилади, кейин тери устига босилади. Бунда пигмент ҳосил қиладиган тўқималар парчаланади, натижада тамга босилган жойдан пигментсиз оқ жунлар ушиб чиқади. Тамғалаш махсус асбоб ёрдамида бажарилади. Бунда

тамга жуда аниқ кўринади, терининг сифати бўзилмайди. Тамгалар раскол ичида амалга оширилиб, бунда от кимирламай туриши керак.

Тамгалаш олдидан тамга босиладиган жойдаги жунлар киркилади ва

96% ли спирт билан хулланади. Совитилган тамга ва суюк азот махсус термос (Доюар идиши) да сакланади, тамга идишдан олиниши билан термос копкоги ёпилади. Совитилган тамга дурагай 6-7 ойлик қулунларни тамгалашда 25-30 сек, махаллий ва оғир юк тортувчи зот клунларида 35-40 сек ва катта ёшдаги отларда 40-50 сек тўтиб турилади. Тамгалаш вақтида тамга босадиган қиши халат ёки комбинезон ва кулига тўқимали кулкоп кийиши ҳамда химоя кўзойнагини тақиши зарур.

Тойларни нухталаш. Яйлов йилқичилигида кўпчилик отлар нухтага

ургатилмасдан асов бўлиб қолади. Шунга кура уларни нухтага ургатилмасдан раскол ичида олиб борилади. Раскол ичида тойлар арқон ёрдамида ушланиб нухта кийгизилади ва нухтага ўзун арқон боғлаб етаклашга, остини тозалашга ва одамдан куркмасликка ургатилади. Наслчилик хўжаликларида тойларни нухтага ўргатиш уларни сотишдан олдин кўзда онасидан ажратилган даврда амалга оширилади. Гўшт йуналишидаги яйлов йилқичилигида фақат уюрни

тулдириш учун колдирилган наслдор айғирларгина нухтага ургатилади.

Тойларни нухтага ўргатиш махсус база ичида амалга оширилади. База

ичида улар охирларига 1 метр ўзунликда боғланади. Етаклашга ўргатишда эса урталikka урнатилган махсус якка козуқка 6 метр ўзунликда темир халқа орқали боғланади. Бунда улар аста-секин хайдалиб етаклашга ургатилади. Ўргатиш даврида ҳар қайси тойга суткасига 2-3 кг концентрат озук ва 4-6 кг пичан берилади.

Минишга ўргатиш. Тойлар нухтага ва етаклашга ургатилгандан сўнг

эгарлашга ва минишга ургатилади. Бунинг учун той дастлаб той чилги

уришга, эгар қўйишга ва айил тортишга ургатилади. Тойларнинг эгар ва

жиловга ўргатиш процесси нерв системасининг типига қараб кечади. Масалан, юаош тойлар, тез, чарс ва хуркак тойлар секин ўрганади. Ўсиш ва ривожланишини тугатмаган ёш тойларни минишга

ўргатадиган одамнинг оғирлиги ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ёш тойларни оғирлиги 40-45 кг келадиган ёш болалар ўргатиши керак. Чавандоз эгар устига ўтиргандан сўнг икки одам нухтадан арқон ўтказиб етаклайди. Бу ҳолат 1-2 марта такрорлангандан сўнг отни чандозни ўзи бошқаради. Аввал одимлаб юришга, сўнгра йуришга ва турт оёклаб чопишга ургатилади. Минишга ўргатиш даврида тойга суткасига 4 кг концентрат озук ва 8 кг дан сифатли пичан берилади.

Отларни тўтиш. Яйловда асраладиган кулга ургатилмаган асов отлар арқондан қилинган махсус тўтгичлар (укрюк) орқали ёки расколга киритилган вақтда тўтилади. Бунинг учун чавандоз от минган ҳолда

тўтиладиган отни тудадан ажратади ва уни кувиб етиб махсус тўтгични иргитиб отни бўйнига киритади.

Туёқ, ёл ва думни парваришлаш. Бу ишлар билан баҳорда ёки кўзда

шугулланилади. Бу ишлар уюр ва тудаларни ташкил қилиш даврида отларни раскол ичидан ўтказиш пайтида амалга оширилади. Отларнинг ёли ва думи ётигига таралади. Ёли ўзун бўлса, ўткир пичоқ билан калта қилиб қирқилади. Думлари ҳам сакраш бўғимидан юқори қилиб қирқилади. Баҳорда буғоз биялар ва эмадиган қулунлари бўлган отлардан ташқари ҳамма отларнинг туёқлари тозаланиб махсус пичоқ ёрдамида қирқилади ва ёғоч болга билан уриб текисланади. Бияларнинг туёқлари тукқандан ва эмизадиган бияларники тойларни ажратгандан сўнг қирқилади. Отларнинг туёқлари иккинчи марта кўзда қишки мавсумга кириш олдидан қирқилади ва тозаланади.

Уюр ва йилқи тудалари. Уюр ва йилқи тудалари йилқичиликнинг йуналиши, хўжаликдаги отларнинг сони, уларни яйловда боқиш ва сугориш шароитлари, жинси ва ёшига қараб белгиланади. От заводларида, хўжаликларда наслчилик фермаларида ёш наслдор ва спорт биялари ва уларнинг катта ёшдагилари, қулунли биялар, онасидан ажратилган айғирчалар ва биялар, бир ёшли айғирчалар ва биячалар, икки ёшли эркак қулунлар ва ўрғочи қулунлар алоҳида-алоҳида гуруҳланади.

Наслдор ва спорт отлари биялари 100 бошдан, тойлари 120 бошдан

қилиб тудага бириктирилади. Гўшт йуналишидаги яйлов йилқичилигида бия тудалари 400-600 бошдан (1 ёшли тойлар ҳам қиради) ташкил қилади.

Йирик товар хўжаликларида қочириш компанияси тамом бўлгандан сўнг наслдор айғирлар тудаси 50 бошдан қилиб ташкил қилинади.

Отларни яйловда боқиш мавсумлари.

Отларни яйловда боқиш мавсумлари – яйлов йилқичилигининг ўзига хос хусусиятларидан бири турли зоналарнинг географик ва иклим шароитларини ҳисобга олган ҳолда йил давомида баҳор, ёз, кўз ва қиш фаслларида фойдаланишдан иборатдир.

Отларни яйловда энг муҳим зоотехник тадбирларни амалга ошириб ўтлатиб боқишни тўғри ташкил қилиш, гўштини миқдори ва сифатини кўпайтиришга отларни яйловда бўрдоқлаш дейилади (нагул).

Баҳор фасли яйлов йилқичилиги учун озуканинг муллиги билан характерланади. Бу даврда отлардан энг кўп маҳсулот олиш имкониятлар даражаси ошади, биялар қочирилади ва қулунлар олинади. Отларни яйловда бўрдоқлаш даври бошланади. Биялар соғилади. Ёз ойларида от уюрларини хашоротлардан сақлаш учун уларни 20-30 бошдан қилиб гуруҳланади ва шамол эсиб турадиган майдонларда хайдаб боқилади. Отлар шамолнинг эсишига ҚАРШИ секин одимлатиб ўтлатилади. Ўтлатиш эрталаб салкинда ва кечқурун ҳамда кечаси амалга оширилади.

Кундўзи отлар тулланиб, бошларини бир-бирига қаратиб доира ҳосил қиладилар ва ўзларини хашоротлардан паналайдилар. Тогли районларда бу давр учун энг баланд яйлов ажратилади. Чунки бундай яйловларда ёзда ҳам кун хаддан ташқари иситмайди, хашоротлар кам бўлади, доимо кук ўтлар мавжуд бўлади.

Қиши қаттиқ яйловларда отларни ўтлатиш учун камиш, буғдойик, ялирбош, мушуккуйрук каби усимликлар сероб бўлган майдонлар

ажратилади. Кўзги мавсумда отларни яйловда боқишдан мақсад уларни қишга тайёрлаш ва семиртиришдан иборатдир. Дастлабки совуқ ва ёмгирдан сўнг яйловлардаги шувоқ ва шураларни отлар иштаха билан истеъмол қила бошлайдилар. Бу даврда хашоротлар йуқолади, хаво салкинлашади, отлар учун яйловдан максимал фойдаланиш имконияти тугилади. Ярим чўл зоналарда кўзги яйлов учун отларга қора шувоқ, турли

хилдаги шуралар, изен каби усимликлар ўсадиган майдонлар ва чўл зоналарда чалов, бетага, буғдойик усимликлар ўсадиган майдонлар ажратилади.

Шунингдек пичани уриб олинган майдонлар ҳам отларни ўтлаши учун

ярайди. Кўзда отларни яйловда боқишни шундай ташкил этиш керакки, улар навбат билан турли хилдаги усимликларни истеъмол қилсин. Агар отлар фақат бир хил усимлик усган майдонларда боқилса, уларнинг иштахаси йуқолиб яхши семирмаслиги мумкин. Айниқса, ёш той ва қулунли биялар бунга сезгир бўладилар. Булар учун сувга яқин, шамол кам ўсадиган, турли хилдаги усимликларга бой бўлган яйловлар ажратилади. Ана шу даврда отлар суткада 2 марта сугорилади.

Отларни яйловда, қишда асрашдаги асосий вазифа уларни семизлигини

саклаб қолишдан иборатдир. Қиш даврида орик отларга қулда пичан ва ем бериш ташкил қилинади. Қишки яйлов учун чўл зоналарида галладошлар, шувоқ ва шурали усимликлар ўсадиган майдонлар ажратилади. Чунки бу хилдаги усимликлар қор тагида яхши сакланади ва уларни отлар иштаха билан истеъмол қиллади. Қор қалинлиги 50 см дан ошмаса отлар олдинги оёқлари билан қорни суриб бемалол ўтлай оладилар. Тойлар бундай ўтларни 20-25 см қалинликдаги қор остидан топиб олишлари мумкин. Қиш бошида чуқурлик ва камарларда жойлашган яйловлардан фойдаланилади, чунки қор қалин ёққанда ва шамол бўлганда бу чуқурликлар қор билан тўлиб улардан фойдаланиб бўлмайди.

Яйловда бияларни қочириш ва улардан қулун олиш.

Яйловда асраладиган отларни отларни қочиришга шундай тайёрлаш керакки, ҳамма буғоз биялар баҳор фаслида қулунлаб бўлсин. Иқлим шароити ва хўжаликнинг тайёргарлигига қараб бияларни қочириш компанияси апрел ойдан бошланиб август ойида тугалланиши керак. Қочириш усули хўжаликнинг озуқа билан қанчалик таъминланганлигига айғирларнинг таркибига, бияларнинг ҳолатига, иморатлар мавжудлигига ва кадрлар билан таъминланганлигига қараб танланади.

Яйлов йилқичилигида биялар одатда уярда қочирилади. Уяр учун

танланган айғирлар юқори классли соф зотли, экстеръери қелишган бўлиши керак. Ёш ва қари (биялар) айғирлар урта ёшли биялар уюрига қушилиши керак. Биялар уюрини ташкил қилишда улар 25-30 бошдан қилиб база

булимларига киритилади, сўнг улар саркол ичидан ўтказилиб уюрларга булинади. Шундан кейин ҳар бир уюр учун айғир танланади. Биринчи қочиришга қўйиладиган айғирга 12-15 бия, шунингдек қари айғирларга ҳам урта ёшли айғир учун эса 20-25 бия танланади. Қуюққа келганлигини дархол қочириб биттасини, сўнг уюр ичига қушилиб, яйловга хайдаб кетилади. Қочиришга 3 ёшли ёки ундан катта ёшдаги соғлом биялар яроқли ҳисобланади. Қоғириш компаниясидан олдин бияларни синчиклаб қурилиб, ориклари қулдн озуклантирилгандан кейин қочирилса мақсадга мувофиқдир.

Қочиришга қўйишдан олдин айғирларнинг уруги сифати жихатидан текширилади. Туғишни режалаштириш учун ҳар бир уюрдаги қочган

бияларнинг числоси айғир ҳар бир бияни неча марта отлантирилгани мхсус дафтарга ёзиб борилади. Яйлов йилқичилигида бияларнинг қулунлашини тўғри ташкил қилиш жуда муҳим давр ҳисобланади. Қанчалик яхши ўтиши йил мавсумининг қандай келишига боғлиқ. Бияларнинг қулунлашининг энг яхши даври баҳорнинг апрел ва май ойлари ҳисобланади. Бияларнинг баҳорда қулунлаши одатда яйлов шароитида амалга оширилади. Агар совуқроқ бўлса махсус сарой ва базаларда ўтказилади.

Туғишда бачадан мускуллари қисқариб тулгоқ бошланади. 1-1,5 минут

2-3 минўтда қайтарилади. Туғиш 10-30 минўт давом этади. Қулунларнинг 80-85 фоизи кечаси жим-жит вақтда бўлади. Кечаси туғиши яқинлашган биялар устидан назорат урнатилади.

Яйлов йилқичилиги учун зарур иншоотлар.

Яйлов йилқичилигида махсус иншоотлар (қурилишлар) қилинади.

Улардан энг муҳимлари пана жой (тўсиқ) базалар, саройлар ҳисобланади. Бундан ташқари отлар учун махсус жихозланган сув ичадиган жой қурилади.

1. Пана жой-тўсиқлар отларни қучли бурон ва шамоллардан муҳофаза

қилиш учун хизмат қилади. Табиий пана жой, тўсиқлар, чуқурликлар, тоғ ёнбағирлари, урмон бўтазорлар қиради.

2. Отларни асраш учун, расқолли базалар эса зоотехника-ветринария

тадбирларини амалга ошириш учун хизмат қилади. Расқолли базалар

туртбурчак ёки доира шаклдаги иккита хонадан иборат бўлиб, улар бири-бири билан тўташган бўлади.

Булардан биринчиси ичида варонкасимон кичик кабудхонаси курилади. Бу хонанинг охири торайиб бориб раскол панжараси билан тугайди. Аввало катта хонага киритилади, бу ерда 8-10 бошдан қилинган майда хоналарага булинади, кабулхонаси ва булувчи хона дорвоза билан тўташтирилади. Керак бўлганда хоналардан чиқариб расколга ёки далага хайдалади. Кабулхонанинг диаметри 28-30 м, булувчи хонанинг ўзунлиги 12-15 м, кенглиги 10 м, баландлиги 1,8 метр бўлади. Саройлар: отларни маълум даврда асраш учун хизмат қилади. Саройларда касал орик, отлар кулда озуклантирилади, эрта тугиладиган биялар қулунлайди ва ёш тойлар нухтага ургатилади. Усти сомон лой билан сувалади. Саройнинг ичи табиий ер холида колдирилади. Саройларни куришда ҳар бир бош бияга 15-20 м² айғирга 10 м² –қулунларга 6 м² майдон бўлиши, баландлиги 3 м дан кам булмаслиги керак.

9-Мавзу: Ўқув машғулотининг технологик харитаси

Мавзу -9. “Йилқичиликда наслчилик ишлари ва давлат тадбирлари.”
маърузасидаги таълим технологияси модели

<i>Иш босқичлари ва вақти</i>	<i>Фаолият мазмуни</i>	
	<i>Таълим берувчи</i>	<i>Таълим олувчилар</i>
1- босқич Ўқув машғулотига кириш (10 дақиқа)	1. Соф зотли урчитиш. 2. Қариндошлараро урчитиш (инбридинг). 1. Линиялараро урчитиш. 2. Чатиштириш. 3. Наслдор отларни бонитировка қилиш.	Тинглайдилар, ёзиб оладилар Аниқлашадилар, саволлар берадилар.
2 - босқич Асосий (60 дақиқа)	Маъруза бўйича Б.Бх,Б. усулида савол жавоб орқали билимларини фаоллаштирадилар.	Жавоб берадилар, ёзадилар. Тинглайдилар.
3 - босқич Яқуний (10 дақиқа)	3.1. Мавзу бўйича яқун ясайди. Қилинган ишларни келгусида касбий фаолиятида аҳамиятга эга эканлиги муҳимлигига талабалар эътиборини қаратади. 3.2. Мустақил иш учун топшириқ беради ва унинг баҳолаш мезонлари билан таништиради.	Саволлар берадилар. Топшириқларни бажарадилар. Ўз-ўзини баҳолаш ўтказадилар.

Вақт: 2 соат	Талабалар сони: - 120-130та
Ўқув машғулотининг шакли ва тури	Маъруза, маълумотли
Ўқув машғулотининг тузилиши (маъруза режаси)	1. Соф зотли урчитиш. 2. Қариндошлараро урчитиш (инбридинг). 4. Линиялараро урчитиш. 5. Чатиштириш. 6. Наслдор отларни бонитировка қилиш.
Ўқув машғулоти мақсади: Йилқичиликда наслчилик ишлари ва давлат тадбирлари бўйича тушунчаларни бериш.	
Педагогик вазифалар: 1.Соф зотли урчитиш. 2.Қариндошлараро урчитиш (инбридинг). 3.Линиялараро урчитиш. 2. Чатиштириш. 3. Наслдор отларни бонитировка қилиш.	Ўқув фаолияти натижалари:
Таълим усуллари	Баён қилиш, тушунтириш, намоиш, мунозара, муҳокама, ақлий ҳужум
Таълим шакли	Оммавий
Таълим воситалари	Презентация маълумотлари, жадваллар, видеоматериал, маъруза матни, техник воситалар
Таълим бериш шароити	Оддий аудитория шароитида
Мониторинг ва баҳолаш	Блиц - сўров

9 мавзу. Йилқичиликда наслчилик ишлари ва давлат тадбирлари Режа:

1. Соф зотли урчитиш.
2. Қариндошлараро урчитиш (инбридинг).
7. Линиялараро урчитиш.
8. Чатиштириш.
9. Наслдор отларни бонитировка қилиш.

Йилқичиликда наслчилик ишларининг ахамияти.

МДХ да йилқичиликда ишлари илмий асосда амалга оширилган, 1930

йилда МДХ да йилқичилик илмий текшириш институти ташкил топиб,

ишлмий асосда наслчилик ишларини йўлга қўйишда муҳим муаммоларни ишлаб чиққан. Йилқичилик соҳасида МДХ да катта олимлар П.Н. Кулешов, М.Н. Придорогин, Н.А. Юрасов, В.О. Виттларни хизматлари катта бўлган. Отларнинг наслдорлик хусусиятларини яхшилашга қаратилган комплекс ташкилий ва зоотехник тадбирларга наслчилик ишлари дейилади.

Наслчилик ишларининг мақсади.

Йилқичиликда наслчилик ишларининг мақсади танлаш, жуфтлаш усуллари билан уларнинг сифат курсаткичларини ошириш ҳамда отларнинг насл сифатини яхшилаш, кўпайтириш, зарур бўлган типдаги зотларни саклаб қолиш ва янги зотларнинг яратилишидан иборатдир.

Наслчилик ишларининг асосий вазифалари.

Отларнинг сифатини яхшилаш, уларнинг сони ва махсулдорлиги оширишдан иборат. Наслчилик ишларини самарадорлиги кўп жихатдан танлаш, хиллаш, мақсадга мувофиқ урчитиш усулларини куллаш, яхши озуклантириш ва асраш, ёш отларни машқ қилдириш ҳамда синашга боғлиқ бўлади.

Хозирги вақтда йилқичиликда наслчилик ишининг энг асосий вазифаси

режа асосида маълум мақсадга илмий ютуқларни, илғор тажрибаларни амалда қўллаб, ҳар хил йуналишдаги от зотларининг сифатини яхшилашга қаратилгандир. Салт минилувчи ва йуртоқи от зотларининг чакқонлиги, тезлигини ошириш учун уларнинг спорт ишидаги кобилиятчанлигини (классик ўйинларда -олий даражада машқ қилиш, тўсиқлардан ўтиш ва уч

кураш бўйича) оғир юк тортувчи от зотларини юк тортиш даражасини ва чидамлилигини оширишга, маълум йўналишдаги от зотлари эса шу йўналишдаги махсулдорлигини оширишга қаратиш керак. Маълум йўналишдаги от зотларини эса шу йўналишдаги махсулдорлигини оширишдир.

Йилқичиликнинг йўналиши қайси мақсадда урчитилишига қараб наслчилик ишларининг усуллари ва йўналиши ҳар хил бўлади. Наслчилик ишлари фақат бир зотларни такомиллаштириш эмас, янги юқори махсулотли зотларни линияларини, оилаларини яратишга қаратилгандир.

Отларни йўналишда сақлаш ва уларни урчитиш усуллари хўжалик ва

йилқичилик заводларининг шароитига боғлиқ. Шундай қилиб йиличиликдаги наслчилик ишлари деганда отларни урчитиш усуллари, танлаш, саралаш, боқиш, машқ қилдириш, синаш технологиялари ва отларга баҳо бериш ва бошқалар тушинилади. Йилқичиликда урчитиш усуллари асосан соф зотли урчитиш ва чатиштириш усуллари қулланилади.

Соф зотли урчитиш. Соф зотли урчитиш – бир зотга мансуб бўлган отларни ўзаро урчитишга соф зотли урчитиш дейилади. Соф зотли урчитиш бирор зотни янада такомиллаштириш, ирсий хусусиятларини мустаҳкамлаш, янги линия ва оилаларни ташкил қилиш мақсадида олиб борилади. Асосийси эса танлаш, хиллаш, яхши озуклантириш, асраш, ёш тойларни мақсадга мувофиқ устириш, уларни машқ қилдириш ва синаш ташкил этади. Отлар қариндошлик урчитишга жуда чидамсиздир. Айниқса экстеръерида отларни қариндошлик урчитиш мумкин эмас.

Янги зотни яратиш даврида қулга киритилган яхши хусусиятларни мустаҳкамлаш мақсадида қариндошлик урчитилиши мумкин. Ҳар бир наслчилик хужалигида танлаш, энг аввало биялар ичида олиб борилиши керак. Бияларнинг конституцияси бир хил типдаги эканлигига, соғлигига, серпуштлигига, бола кўтаришига, қулунларнинг ривожланишига алоҳида эътибор бериш зарур. Ёш бия билан тулдиришда уларнинг ирсий хусусиятларига қаралади.

Хўжаликдаги бияларнинг бир типда булишлиги хиллаш ва жуфтлаш

ишларини бирмунча осонлаштиради. Наслчилик хўжаликларида наслдор айғирларни танлашга бўлган талаб бияларни танлашга бўлган талабдан устун туради. Танланган айғир ўзининг препотентлиги, болаларига

хусусиятларини яхши ўтказиши жихатидан синалган бўлиши, айниқса, ёш айғирларни танлашда уларнинг экстерьер тўзилиши ва иш қобилиятидан ташқари, отасининг сифатига эътибор бериши керак.

Соф зотли урчитишдан танлашдан ташқари жуфтлаш ҳам катта аҳамиятга эга. Жуфтлаш танлашнинг давоми бўлиб, танлашни мустаҳкамлайди, от зотларининг шаклланишида асосий омилкорлик ролини уйнайди. Айғир ва бияларни пухта урганиб, тўғри жуфтлаш натижасида уларнинг авлодлар ичида қимматли хусусиятларни вужудга келтириш мумкин.

Йилқичиликда гомоген ва гетероген жуфтлашлар фарқ қилинади.

Гомоген жуфтланадиган ҳайвонлар махсулдорлиги, типиклиги, экстеръери, конституцияси жихатидан бир-бирига яқин туради. Гетероген жуфтланадиган ҳайвонлар эса белгилари билан бир-биридан фарқ қиладилар. Гомоген жуфтлаш кўпинча от заводларида, наслчилик фермаларида от зотларини такомиллаштириш ва янги зот яратишда қулланилади. У асосан линиялараро урчитишга асосланган. Гетероген жуфтлаш бир авлодда икки зотнинг хусусиятларини жамлашда, бир зотни иккинчи зот билан яхшилашда кўпинча частиштиришдан қулланилади. Булардан ташқари, йилқичиликда индивидуал гуруҳ асосида жуфтлаш ҳам мавжуд. Бунда бир айғирга бир гуруҳ бия беркитилади. Бу ҳилдаги жуфтлашдан давлат от заводларига, наслчилик фермаларида фойдаланилмоқда. Жуфтлашнинг барча турлари қуланилган тақдирда ҳам қуйидаги умумий қоидаларга риоя қилиш керак: танлашда қандай мақсад кўзда тутилган бўлса, жуфтлашда ҳам шу мақсад кўзда тутилади; наслдор айғир зотдорлиги типи ва сифати билан хўжаликнинг наслчилик ишларини йуналишига жавоб бериши шарт, наслдор бияларга улардан сифати жихатидан юқориқ бўлган айғирлар беркитилади; бир ҳил камчиликка эга бўлган айғир ва биялар ўзаро жуфтланмайди; талаб қилинмаган пайтда яқин қариндошлараро урчитишга йўл қўймаслик лозим; жуфтлашда бия ва айғирнинг ёшига қаралади, яъни қари айғир билан қари бия ўзаро жуфтланмайди. Ёш бияларга сифати жихатидан текширилган катта ёшли айғирлар, катта ёшли бияларга ёш айғирлар беркитилади.

Шуни айтиш керакки, гомоген ва гетероген жуфтлашни бир хўжаликда

алоҳида-алоҳида ўзоқ вақт қуллаш мумкин эмас. Бир хўжалик микёсида гомоген жуфтлаш ўзоқ қулланилганда отларнинг ҳаётчанлиги сустлашади, серпуштлилиги камаяди, конституцияси бушашади ва ҳоказо. Бундай вақтда хўжаликдаги наслдор айғирлар бошқа хўжалик шароитида

тарбияланган, лекин шу зотга мансуб бўлган наслдор айғирлар билан алмаштирилади. Бунга наслчилик ишларида «қон тозалаш» усули дейилади. Ўзоқ вақт гетероген жуфтлаш кулланилганда авлодларнинг ҳаётчанлиги ошсада, уларнинг бир хил типлилиги бўзилиши мумкин. Бунинг натижасида уларнинг экстерьер жихатидан ҳар хил шаклланади, танлаш ва жуфтлаш ишлари кийинлашади.

От заводларида ёш наслдор айғирларга бияларни танлаб жуфтлаш муҳим аҳамиятга эга. Агар айғирга биялар тўғри жуфтланган бўлса, бир ёки икки бугиндаёқ айғирнинг сифатли эканлиги билинади. Агар нотўғри жуфтланган бўлса, гарчи айғир юқори сифатли бўлсада, олинган авлодларга караб у ноҳақ пучоқ қилиб юборилиши мумкин.

Булардан ташқари, айғирнинг зотни яхшиловчи сифатида танилишида

унинг болаларини яхши озук шароитида боқиш ва асраш, систематик машқ қилдириш, отчопарларда синаш катта аҳамиятга эга. Айғирнинг насл колдириш жихатидан энг кучга тўлган даври 8 ёшдан 16 ёшгача давом этади. Шу даврда ундан максимал фойдаланишга ҳаракат қилмоқ лозим. Агар 8-12 ёшли бияларни 3-4 ёшли айғир билан жуфтланса, авлодларда бияларнинг хусусияти айғирникига караганда устун бўлади. шунингдек, бия ва айғирнинг ёши жуфтлаш даврида энг кучга тўлган даврга тўғри келса, улардан жуда сифатли эркак қулун олинади.

Қариндошлараро урчитиш (инбридинг). Инбридинг немисча инцухт сўзидан олинган бўлиб, қариндош бўлган ҳайвонларни ўзаро урчитиш демакдир. У урчитиладиган ҳайвонларнинг қариндошчилик даражасига караб бир неча типга булинади:

1. Жуда яқин қариндошлик урчитиш («қон аралашиш») – бунда урчитилаётган ҳайвонларнинг қариндошлик даражаси биринчи уч бугин атрофида бўлади, яъни отаси кизи билан (II-I), угли онаси билан (I-II), акаси синглиси билан (II-II), невараси бобоси билан (I-III), момоси невараси билан (III-I) жуфтланади.
2. Яқин қариндошлик урчитишда қариндошлик даражаси иккинчи туртинчи бугингача (II-II; II-III; III-III; III-IV).
3. уртача қариндошлик урчитишда қариндошлик даражаси

учинчидан бешинчи бугингача (III-IV; IV-III; IV-IV; III-III).

4. ўзоқ қариндошлик урчитишда қариндошлик даражаси бешинчи

бугиндан юқори бўлади. Тажриба шу нарса аниқланганки. Қариндошлик урчитишда авлодларнинг ҳаётчанлиги сустлашади, улар меъёрл тугилмайди, яхши ривожланмайди. Қариндошлик урчитишда ҳайвонлар бир хил жинсий тўқимага эга бўлиб, бу тўқималарнинг ўзаро ассимиляцияси даврида янги организм учун зарур бўлган ҳаётчанликни таъминлай олмайди. Отлар қариндошлик урчитишга жуда чидамсиздир. Айниқса, экстеръеда камчилиги бўлган, конституцияси нозик отларни қариндошлик урчитиш мумкин эмас. Янги зот яратиш даврида кулга киритилган яхши хусусиятларни мустаҳкамлаш натижасида қариндошлик урчитилиш мумкин, лекин шунда ҳам қариндошлик урчитишни кулламаслик керак. Қариндошлик урчитиш учун танланган отларнинг конституцияси мустаҳкам, яхши озук шароитида боқилган бўлиши лозим. Зоотехник – селекционерлар ҳар бир линия ва оиланинг хусусиятларини урганиб, унинг яхши томонларини сақлаб қолган ҳолда талабга жавоб бермайдиган томонларини тўзатиб боришлари лозим. Зот ичида линиялараро урчитиш зотнинг такомиллашиб боришида ва янги линиялар билан бойитишда асосий йўл ҳисобланади.

Линиялараро урчитиш.

Соф зотли урчитишда линиялараро урчитиш кенг тарқалган. Линия

деб бирорта типик хусусиятга эга бўлган айғирлардан тарқалган ва шу

айғирнинг яхши хусусиятларини икки-уч бугингача ўзида сақлаб қоладиган отлар гуруҳига айтилади. Линиялараро юқори даражада наслчилик ишлари олиб борилган хўжаликларда ташкил этилади. Линияни ташкил қилишда яхши озуклантириш. Сақлаш, системали машқ қилдириш ва синаш муҳим уйнайди. Линиялар бўйича наслчилик ишларини икки йўл билан олиб бориш мумкин.

1. Наслчилик хўжаликларида линияни давом эттирувчиларнинг етиштириб линия такомиллашиб борилади, бундай вақтда қариндошлик урчитишга йўл қуйилади.

2. Линиялар кросси ташкил килинади. Бунда турли линияларга мансуб

отлар ўзаро жуфтланади. Жуфтлаш гетероген асосида бўлиб, бир

линиянинг камчилиги, иккинчи линиянинг яхши хусусиятлари эвазига тўзатилади, линиялар кросси авлодларнинг ҳаётчанлигини оширади.

Линиялар кроссида янги линия яратилиши мумкин. Масалан удалий

лақабли буш йирик кучли айғир линияси курик яхши югурувчан Летучий лақабли айғир линияси билан кросс қилинганда, кейинчалик бўтун Россия от кургазмасининг чемпиони бўлган. Громадний лақабли айғир олинган. Бу айғир жуда чопкир йуртоқи отлар линиясининг яратилишига асос булди. Бу линиядан Крепиш (2.08.5), Удачный (2,28) каби рекордчи айғирлар етишган. Шундай қилиб, линиялар кросси авлодларининг ҳаётчанлигини оширади.

Отларнинг оиласи – йилқичиликнинг наслчилик ишида оиланинг роли катта аҳамиятга эга зотни яратишда баъзан лингиялардан унинг хиссаси кам эмас аксинча кўп бўлиши мумкин.

Оила деб – бирор типик хусусиятли биялардан туғилган, унинг хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган, бир гуруҳ отларга айтилади. Машхур оиладан тарқалган биялар от заводларида йилқичиликнинг асосий ядросини ташкил этади. Масалан: соф қонли Англия от зоти оилалари билан якин алоқада бўлиб, айниқса Кантип, Леди, Мумтоз, Махоли шу оилалардан Англия, Франция, АҚШ ва бошқа мамлакатларда энг рекорд куйган айғир ва биялар етишиб чиққан. Профессор В.О.Витт фикрича тоза соф қонли Англия бияларидан энг катта совринларнинг 90% ни энг юқори оилалардан ташкил топган.

Чатиштириш. Йилқичиликда чатиштириш майда маҳаллий зотларнинг зотдорлигини яхшилаш, зот ичида янги типларни ҳосил қилиш ва янги зотларни яратиш мақсадида кулланилади. Чатиштиришда икки зотнинг ирсий хусусиятлари бирлашиб, тургун бўлмаган янги сифатлар вужудга келади. Дурагайларни яхши боқиш, асраш, машқ қилдириш ва синаш натижасида янги сифатлар мақсадга мувофиқ томонга қараб ўзгаради, мустаҳкамланади. Икки зотни чатиштириш натижасида олинган дурагайларда гетерозис ходисаси руй беради, яъни улар яхши шароитда устирилганда ривожланиши, озукни истеъмол қилиши, шароитга мослашиши ота ва онасига нисбатан устун бўлади. чатиштирилган зотни қайси бири шу шароитга яхши мослашган бўлса, олинган дурагайларда уша зотнинг хусусиятлари яхши ривожланади.

Йилқичиликда куйидаги чатиштириш усуллари кулланилади.

Қон сингдириб чатиштириш – маҳаллий зотларни тубдан яхшилаш учун яхшиловчи зотнинг айғири билан бир неча бугин чатиштирилади.

Бундай чатиштириш туфайли олинган дурагайлар яхши шароитда боқилиб асралгандагина яхши натижа беради. Лекин қозоқ отларни соф қонли салт минилувчи зот билан шу типда чатиштириб, дурагайлар яйловда боқилганда ва шунингдек маҳаллий отларни Орлов йуртоқи билан бир неча бугин чатиштириб, дурагайлар уларда уртача шароитда боқилганда яхши натижа бермаган. Қон сингдириб чатиштириш отлар яхши шароитда боқиладиган наслчилик хўжаликларидагина яхши натижа беради.

Ишлаб чиқариш асосида чатиштириш – йилқичиликни янги зот ва типларини яратиш учун кулланилади. Бу типда чатиштиришдан олдин чатиштириш режаси тўзилади, сўнгра чатиштириш учун зот танланади.

Зотларни шундай танлаш керакки, уларни ўзаро жуфтлашдан олинган дурагайлар маълум иклим ва озук шароитида қўйилган талабга тулик жавоб берсин.

Агар бу типдаги чатиштиришда иккита зот катнашса, оддий ишлаб чиқариш чатиштириши, учта ва кўп зот катнашса, мураккаб ишлаб чиқариш чатиштириши дейилади. Агар икки зотни чатиштиришдан олинган бугин дурагайлар талабга жавоб берса, улар «ўз ичида» урчитилади, яъни биринчи бугин яхши айғирлар биринчи бугин яхши биялар билан урчитилади. Биринчи бугин дурагайлар талабга талабга жавоб бермаса, уларни учинчи зотнинг айғири билан чатиштириш керак. Буденний, Орлов йуртоқиси, Торий, Янги қирғиз каби қатор зотлар ишлаб чиқариш чатиштириши натижасида яратилган. Бу типдаги чатиштиришнинг ҳсамарадорлиги ҳам кўп жихатдан дурагайларни яхши боқиш ва асрашга боғлиқдир.

Саноат асосида чатиштириш – турли мақсадларда ишлатиладиган

отларни етиштиришда кулланилади. Масалан, оғир юк тортувчи зотларни йуртоқи зотлар билан чатиштириб, қишлоқ хўжалик ишларига мос бўлган арава тортувчи типдаги отлар олинади. Салт минилувчи зотларни ўзаро йуртоқи зотлар билан чатиштириш туофайли яхши спорт отларини

етиштириш мумкин. Санорат типдаги чатиштириш гетерозисга асосланган бўлиб, фақат биринчи бугин дурагайлар олинади ва улар яхши озука шароитида тарбияланади.

Саноат типдаги чатиштириш йилқичиликнинг махсулдорлигини оширишда ҳам катта аҳамиятга эга маҳаллий Қорабайир отларни рус, Владимир оғир юк торувчи зотлар билан чатиштириш туфайли олинган биринчи дурагайлар усиш ва ривожланиши бўйича Қорабайир зотига нисбатан анча устун туради. Ўзбекистон шароитда гўштдор отлар етиштиришда мана шу типдаги чатиштиришдан фойдаланмоқ лозим.

Наслдорлик йуналишига эга бўлмаган хўжалик йилқичилигида гўштдор ҳамда серсут отлар яратишда саноат типдаги чатиштиришни кенг куллаш мақсадга мувофиқдир.

Бошлангич («қон қўйиш») типдаги чатиштириш – зотнинг асосий хусусиятларини сақлаб қолган ҳолда айрим камчиликларини тўзаўтиш

мақсадида кулланилади. Яхшиловчи сифатида танланган айғир биядаги мавжуд камчиликлардан холи бўлиши керак. Акс ҳолда зотнинг бир камчилигини тўзатиб, бошқа типдаги камчиликларни вужудга келтириш мумкин. Қорабайир зотини отлари шароитга яхши мослашганлиги, пишиклиги жихатидан яхши баҳоланади. Лекин, классик ўйинларда ўйнаши учун болдир, бақай суягининг калталиги, бўйнининг узун эмаслиги, жағ оралиғининг унча катта эмаслиги, танага нисбаттан суякдорлиги ва энса суягининг калталиги тасир қилади.

Чоғиштирма чатиштириш – кўпинча наслчилик йуналишига эга

бўлган йилқичиликда гетерозис олиш ва шароитга яхши мослашган отлар етиштиришда ишлатилади.

Йилқичиликда танлаш ва жуфтлаш. Наслчиликда муҳим қабул қилинадиган ишлардан бири танлаш ва жуфтлаштиришдир. Танлашнинг асосий вазифаси – хўжалик насли отларнинг фойдалини сифатини тухтовсиз яхшилашдан иборатдир. Отларни танлашдаги тадбирларга уларнинг виранжировкаси ва брак қилишлари ҳам киради.

Виранжировка – бу мазкур хўжаликнинг талабига жавоб бермайдиган отлардан наслдор отлар чиқаришдир. Бу хилдаги отлардан бошқа наслчилик хўжаликларида фойдаланиш мумкин. Агар отлар қариллиги

ёки насл бериш қобилиятини йукотган бўлса, улар наслдор отлар таркибидан чиқариб юборилади (брак қилинади). Наслчилик хўжаликларида наслдор айғирларни танлашга бўлган талаб бияларни танлашга бўлган талабдан устун туради. Танланган айғир ўзининг препотентлиги болаларига хусусиятларини яхши ўтказиши жихатдан синалган бўлиши айниқса, ёш айғирларни танлашда уларнинг экстеръери тўзилиши ва иш қобилиятидан ташқари отасининг сифатига эътибор бериши керак. Соф зотли урчитишда танлашдан ташқари жуфтлаш ҳам катта аҳамиятга эга. Жуфтлаш танлашнинг давоми бўлиб, танлашни мустаҳкамлайди. От зотларининг шаклланишида асосий омилкорлик ролини уйнайди. Айғир ва бияларни пухта урганиб тўғри жуфтлаш натижасида уларнинг авлодлари ичида қимматли хусусиятларни вужудга келтириш мумкин.

Жуфтлаш – наслчилик ишидаги энг муҳим тадбирлардан ҳисобланиб, бу олдиндан танланган отлар ичида жуфтлаш учун бир-бирига тўғри келадиган айғир ва биялар ажратиб олишдан иборат. Хиллашнинг асосий принципи «Яхшидан яхшига». Лекин завод типидagi йилқичилик амалиёти шуни курсатадики, ҳатто экстеръери ва генетик жихатдан бир-бирига тўғри келадиган энг яхши айғир ва биялар ҳам яхши насл бермайди. Айрим айғир ўзининг ниҳоятда яхши наслини эркак жинсига ўтказади. Бошқа айғирлар эса, аксинча ўзининг яхши хусусиятларини бияларига қолдиради. Насл сифатини яхшилаш мақсадида жуфтланаётганда бия билан айғирни яни айғир бияга нисбатан бир класс юқори бўлмоқ керак. Барча хўжаликлардаги сара (элита) ва I класс айғирларидан табиий қочиришда ёки сунъий урчитишда кенгроқ фойдаланиши тавсия қилинади.

Йилқичиликда гомоген ва гетероген жуфтлашлар фарқ қилинади. Гомоген жуфтланадиган ҳайвонлар махсулдорлигини, типиклигини,

экстеръерини, конституцияси жихатидан бир-бирига яқин туради. Гетероген жуфтланадиган ҳайвонлар эса белгилари билан бир-биридан фарқ қиладилар. Гомоген жуфтлаш кўпинча от заводларида наслчилик фермаларида от зотларни такомиллаштириш ва янги зот яратишда қўлланилади. У асосан линиялараро урчитишга асосланган.

Гетероген жуфтлаш бир авлод икки зотнинг хусусиятларини жамлашда бир зотни иккинчи зот билан яхшилашда кўпинча чатиштиришда кулланилади. Булардан ташқари йилқичилкда якка холда гуруҳ асосида жуфтлаш ҳам мавжуд. Бунда бир айғирга бир гуруҳ бия беркитилади. Бу хилдаги жуфтлашишдан давлат от заводларига наслчилик фермаларида фойдаланилмоқда. Жуфтлашишнинг барча турлари фулланилган тақдирда ҳам куйидаги умумий қоидаларга риоя қилиш керак. Танлашда қандай мақсад кўзда тутилган бўлса жуфтлашишда ҳам шу мақсад кўзда тутилади; Наслдор айғир зотдорлиги типи ва сифати билан хўжаликнинг наслчидлик ишларини йўналишига жавоб бериши шарт. Ёш бияларга сифати жиҳатидан текширилган катта ёшли айғирлар катта ёшли бияларга ёш айғирлар беркитилади. Шунини айтиш керакки гомоген ва гетероген жуфтлашни бир хўжаликда алоҳида алоҳида узоқ вақт қўллаш мумкин эмас.

Узоқ вақт қўланилса отларни ҳаётчанлиги кучаяди серпуштлиги камаяди, кониституцияси бўшашади, бундай вақтда хўжаликдаги наслдор айғирлар бошқа хўжалик шароитида тарбияланган лекин шу зотга мансуб бўлган наслдор айғирлар билан алмаштирилади.

Бунга наслчилик ишларида “Қон тозалаш усули” дейилади. Узоқ вақт

гетероген жуфтлаш қўлланилганда авлодларнинг ҳаётчанлиги ошсада,

уларнинг бир хил типлилиги бузилиши мумкин. Бунинг натижасида уларнинг экстерьер жиҳатидан ҳар хил шаклланади танлаш ва жуфтлаш ишлари қийинлашади.

Жуфтлашда бия ва айғирнинг ёшига қаралади, яъни қари айғир билан қари бия жуфтланмайди. Дурагайлаш йилқичиликда кадимдан кулланиб келинган. Бия билан эшакни чатиштиришдан олинган дурагай хачир (мўт). Айғир билан ургочи эшакни чатиштиришдан олинган дурагай (от хачир). Зебра – ёввойи холда Африкада таркалиб кетган. Зебра – от билан чатиштирилиб наслсиз авлод бўлади, улар зеброидлар дейилади. Хачирлар эрамиздан 2 минг йил илгари кулланиб келинган. Ўзининг кучлилиги, озукка талабчан эмаслиги, кўп яшаши билан фарқ қилади. Иссиққа чидамли тоғларда фойдаланиш учун кулланилади. Хозир ҳам Мексика, Бразилия, АҚШ, Алжир, Италия, Грецияда кўпдир.

Наслдор отларни бонитировка қилиш. Отларни наслдорлик кийматига курсатгичлари комплексига асосан баҳолаш, қайси классга мансублигини аниқлаш уларни бонитировка қилиш дейилади. Наслдорлигини баҳолаш – инструкция ва наслчилик китобида келтирилган маълумотларга асосланиб, элита, I класс, II классларни

аниқлашдан иборат. МДХ да тасдиқланган инструкцияга бонитировка

сентябр-октябр ойларида ўтказилади. Бунда отнинг келиб чиқиши билан типиклиги, тана улчамлари, экстеръери, иш қобилияти ва болаларининг сифатига қараб 10 баллли система асосида баҳоланади.

Биринчи бонитировка 1,5-3,5 ёшда (келиб чиқиши, тана улчамлари ва

экстеръерига қараб), иккинчи бонитировка келиб чиқиши, тана улчамлари, иш қобилиятига қараб 3,5-7,5 оралигида ва учинчи бонитировка 7,5 ёшдан ўтқандан кейин ўтказилиб, бунга болаларининг сифат курсатгичлари ҳам курсатилади.

Бундан ташқари ҳар йили 6-8 ойлик қулунларни экстеръери ва ривожланиши бўйича бонитировка қилиш мақсадга мувофиқдир. Хамма хўжаликдаги наслдор отлар ва уларнинг дурагайлари бонитировка қилинади. Бонитировкани ўтказишда малакали мўтахассис ходимлари таклиф қилинади. Бонитировкачи – зотехник ҳар бир бонитировка қилинган от учун шахсий бланкалар тулдиради, хўжалик учун бонитировка яқунлари ведомостини туъзади.

Наслдор отлар бонитировка яқуни бўйича қуйидаги элита биринчи

ва иккинчи классларга бўлинади. Зотларнинг келиб чиқиши ва типиклиги уларни табиий ҳолда қўриб чиқиш зотдорлик хужжатлари асосида аниқланади. Отларнинг зотдорлиги ва дурагайларнинг келиб чиқиши ҳақида хужжатлар бўлмаса, экстеръерига, типиклигига, иш қобилиятига, тамгаларига қараб ва шу отнинг келиб чиқишини биладиган қишиларнинг маълумотларига асосланиб аниқланади.

Зотда ифодаланган маъқул типни баҳолашда бонитировкачи-зоотехник ҳар бир зотнинг хусусиятини ва шу зотга бўлган талабни ҳисобга олиши керак. Туртинчи бўғинга ёки тоза зотга ўтказиш учун дурагайлар ажратиб олинади.

Наслли отларни авлодларини сифатига караб баҳолаш. Наслли отларнинг ва бияларнинг махсулдорлик бўйича юқори курсатгичларини авлоддан-авлодга ўтказиш қобилятини ўз вақтида аниқлаш уларнинг зотини такомиллаштиришда муҳим аҳамиятга эга. Наслли ва айғирларни авлодларини сифатига караб баҳолаш учун ҳар хил методика ва усуллар қулланилади. Бу усуллар қанчалик кўп бўлса ҳам асл мақсад битта наслли отлар генетик сифатларини авлоддан-авлодга ўтказилиши ва бу сифатларидан зотларни яхшилаш учун оқилона фойдаланишдир. Салт минилувчи ва йуртоқи отларни баҳолаш уларнинг авлодларининг иш қобилятига (тезлиги, мусобакаларда олган юқори уринлари ва совринлар сони) караб баҳоланади. Қайси зотдан бўлишидан қатъий назар наслли отлар наслли бияларга нисбатан жуда кўп авлод қолдиради. Шунинг учун қайси наслли отнинг авлодлари биринчи бўлиб ўзининг яхши хислатларини биринчи бўлиб намоён қилса, уша наслли от уша зотни такомиллаштириш учун муҳим аҳамиятга эга.

МДХ да наслли отларни авлодларини сифатига караб баҳолаш учун

энг муҳим курсатгичлардан бири бу авлодларини ишчанлик индексиدير.(тезлиги, совринли уринларни олиш). Бу курсатгични ҳисоблаш учун битта ойининг авлодининг уртача ютугини 2.10. ва ундан тез сифатли (класс) авлодларнинг пайдо бўлиши сонига кўпайтириш керак. 20 ва ундан юқори индексга эга бўлган отлар яхши 10,0ва 1999 индексга эга наслли отлар ўртача 10 ва ундан кам индексли наслли отлар қоникарсиз ҳисобланади.

10-Мавзу: Ўқув машғулотининг технологик харитаси

<i>Иш босқичлари ва вақти</i>	<i>Фаолият мазмуни</i>	
	<i>Таълим берувчи</i>	<i>Таълим олувчилар</i>
1- босқич Ўқув маиғулотиға кириш (10 дақиқа)	1 Машқ қилдириш ва синашнинг аҳамияти. 2. Завод типигаги ҳар хил от зотларини отчопарда машқ қилдириб синашнинг вазифаси ва турлари. 3. Тойларни минишга ўргатиш. 4. Ёуртоқи отларнинг отчопарда машқ қилдириш ва синаш. 5. Салт минувчи отларни машқ қилдириш ва синаш. 6. Оғир юк тортувчи отларни машқ қилдириш ва синаш.	Тинглайдилар, ёзиб оладилар Аниқлашадилар, саволлар берадилар.
2 - босқич Асосий (60 дақиқа)	Маъруза бўйича Б.Бх,Б. усулида савол жавоб орқали билимларини фаоллаштирадилар.	Жавоб берадилар, ёзадилар. Тинглайдилар.

<i>3 - босқич</i> <i>Яқуний</i> <i>(10 дақиқа)</i>	3.1. Мавзу бўйича яқун ясайди. Қилинган ишларни келгусида касбий фаолиятида аҳамиятга эга эканлиги муҳимлигига талабалар эътиборини қаратади. 3.2. Мустақил иш учун топшириқ беради ва унинг баҳолаш мезонлари билан таништиради.	Саволлар берадилар. Топшириқларни бажарадилар. Ўз-ўзини баҳолаш ўтказадилар.
---	---	--

Мавзу -10. “Отларни машқ қилдириш ва синаш. ” маърузасидаги таълим технологияси модели

Вақт: 2 соат	Талабалар сони: - 120-130та
Ўқув машғулотининг шакли ва тури	Маъруза, маълумотли
Ўқув машғулотининг тузилиши (маъруза режаси)	1. Машқ қилдириш ва синашнинг аҳамияти. 2. Завод типдаги ҳар хил от зотларини отчопарда машқ қилдириб синашнинг вазифаси ва турлари. 3. Тойларни минишга ўргатиш. 4. Йуртоқи отларнинг отчопарда машқ қилдириш ва синаш. 5. Салт минувчи отларни машқ қилдириш ва синаш. 6. Оғир юк тортувчи отларни машқ қилдириш ва синаш.
Ўқув машғулоти мақсади: Отларни машқ қилдириш ва синаш тадбирлари бўйича тушунчаларни бериш.	

Педагогик вазифалар: 1. Машқ қилдириш ва синашнинг аҳамияти. 2. Завод типдаги ҳар хил от зотларини отчопарда машқ қилдириб синашнинг вазифаси ва турлари. 3. Тойларни минишга ўргатиш. 4. Ёуртоқи отларнинг отчопарда машқ қилдириш ва синаш. 5. Салт минувчи отларни машқ қилдириш ва синаш. 6. Оғир юк тортувчи отларни машқ қилдириш ва синаш.	Ўқув фаолияти натижалари:
Таълим усуллари	Баён қилиш, тушунтириш, намоиш, мунозара, муҳокама, ақлий ҳужум
Таълим шакли	Оммавий
Таълим воситалари	Презентация маълумотлари, жадваллар, видеоматериал, маъруза матни, техник воситалар
Таълим бериш шароити	Оддий аудитория шароитида
Мониторинг ва баҳолаш	Блиц - сўров

10 Мавзу. Отларни машқ қилдириш ва синаш

Р Е Ж А

1. Машқ қилдириш ва синашнинг аҳамияти.
2. Завод типигадаги ҳар хил от зотларини отчопарда машқ қилдириб синашнинг вазифаси ва турлари.
3. Тойларни минишга ўргатиш.
4. Ёуртоқи отларнинг отчопарда машқ қилдириш ва синаш.
5. Салт минувчи отларни машқ қилдириш ва синаш.
6. Оғир юк тортувчи отларни машқ қилдириш ва синаш.

Отларни машқ қилдириш ва синаш тартиби бўйича тушунча.

Отларни машқ қилдириш ва синаб кўриш инсон тафак-курининг ва меҳнатининг маҳсули сифатида қадим замонларда пайдо бўлган бўлиб, 3 системага яъни тартибга бўлинади: шарқона, қадимий ва XVIII асрда

Англияда соф қонли миниладиган отлар зотини яратилиши билан боғлиқ бўлиб – антиқа тартибдир.

Машқ қилдиришнинг шарқона тартиби. Ўзида отга бўлган муносабат ва уни турли ҳил мусобақаларга тайёрлашдаги халқ доншмандлигининг кўпгина қийматли томонларини олган. Бироқ бу тартибда эскириб қолган усуллар кўпроқдир. Қадимий тартиби ўзида кўпроқ харбий отларни машқ қилдириш усулларини қамраб олган. Хозирги даврдаги антиқа тартиб юқоридаги икки тартибга асосланган бўлиб, асрлар Оша такомиллашиб борган бўлиб, отларни хозирги тезкор зоотехния томонидан синашларга тайёрлашга қаратилган. Бу усул отларни иложи борида ишчанлигини аниқлаш ва уларни устиришдаги лаборатория сифатида махсус тайёрланган от чопарларда ўтказилади, отчопарни ўз ишчилари пойгачи отлар учун турлича узунликдаги (1600 дан 3000 метргача) параллелопипед шаклидаги белгилари бўлган йўлакчалари бўлади. Йўлакчаларни тупроғи юмшоқ, отлар ҳаракат қилиши учун енгил бўлиши керак. Баъзи жойларда отлар чопиши енгил бўлиши учун ўтлар билан қопланган яшил йўлакчалар тайёрланади. Бироқ бундай йўлакчалар нам иқлимни ва ҳар ҳафтада тикловчи ишлари талаб этади. Ҳар бир доиранинг йўлакчалари метрлар ҳисобида аниқ ўлчаниб устундан белгилар қўйилади.

Бу йўлакчаларда машқлар ва отларни теқис, тўсиқлар оша пойчаларда ва СТИПЛ-ЧЕЗ усулида (3-7 км келадиган айланма тўсиқлардан ўтиш) синаб кўрилади.

Ундан биров нарироқда отлар қураси жойлашади ва уни ёнида эса отларни эркин сайр қилиб юриши учун майсазор майдон бўлади (майсазор майдонда ўтла қуруган бўлади ва отлар у отлар билан озиқланади, бундай майдон отхона ёнида ёки ундан узоқроқ жойда бўлиши мумкин). Отларни синаш ҳамкорлик мамлакатларида соат миллари йўналишига қарши олиб борилади ва бу усул «хақиқий» томони деб ҳисобланади, чет элларда эса икки томонида, яъни «терс томон» деб ҳисобланиб соат юриши бўйича олиб борилади.

Томоша қиладиган қисми марра тўғрисида, ҳакамлар жойи эса маррага қарши томонда жойлашади. Энг яхши отчопарлар бутун доира бўлиб фотомарра ва телекузатишлар билан жиҳозланган бўлиши керак.

Старт бериш старт берувчи назоратчи – старт берувчи ёрда-мида ва старт тури ёки старт берувчи машина билан олиб борилади. Наслдор тойчалар 2 ёшидан 6 ёшгача синаб кўрилади. Чопиш масофаси отларни ёшига боғлиқ равишда 1000 метрдан 4000 метр оралиғида бўлади.

Узоқроқ масофаларга ва стиль-чез усулида югуришлар равон кўчаларда ўтказилади. Чавандоз эгар билан оғирлиги от жинси ва ёшига боғлиқ равишда 53 дан 64 кг гача меъёрланади. Спорт мусобақалари йирик отлар иштирокида махсус майдонлар- отлар машқ қиладиган майдонларда ўтказилади. Мусобақадаги ва синаб кўришдаги натижалар наслчилик ишларида юқори баҳоланади. Мусобақадан синаб кўришдан аввал ёш отлар ўзига хос тайёргарлик машқларини ўтадилар.

Хозирда отларни машқ қилдиришда қўлланиладиган тартибда қатор қарама-қаршиликлар мавжуд бўлиб, илм-фан ва техника ривожланган шароитда ислоҳ талаб бўлиш турибди. Мавжуд тартиб қачонлардир қабул қилинган иш усуллари, озиқлан-тиришни ва боқишни расмий ҳолатга амал қилишни талаб қиладиган ҳозирги замон биологик йўлидан ривожланишга имкон бермайди.

Кўпдан-кўп тренерларнинг амалий ишларида у нотабиий шаклга

айланиб кетади ва шунинг учун ҳам от спортини мақтай-диганлар ўртасида спорт йўналишидаги отларга машқ қилдириш ва синаб кўришлар зарарлидир деган фикрлар юришига сабаб бўлади. Бироқ, наслчилик машқлар ва синаб кўришлар энг яхши от зотларини ва спортчи отларни берганлигини унутмаслик керак.

Амалиётдаги отларни машқ қилдиришни камчиликларидан бири уларни назария билан алоқаси бўлмай. Ишларни бир хилда олиб боришда, бир томонлама озиклантиришда ва отларни кўпинча отхоналарда кўпроқ ушлаб туришдадир.

Бундай қилишлар табиатдан юқори сифатли кўпгина отлар бир томонлама парваришларни ва боқишни кўтара олмайдиларда машқлардан ўртача от сингари, баъзида майиб ҳолда чиқиб кетдилар.

Озиқавий рационларда хаддан ташқари дон озикларни кўпроқ бўлиши,

бир томонлама озиклантириш хазм қилиш аъзоларини ишини қийинлаштиради, модда алмашинуви бузилади ва турлича қилиқларни

келтириб чиқаради ва оқибатда ёш отларни юқори даражада ишчан ва яхши ривожланган бўлишига эришиш қийин бўлади. Ёш отларни қатъий равишда отхоналарда парваришlashда улар табиий мавжудлигидаги икки асосий омилдир: ўз тўдасидан ва сайр қилиши, тоза ҳаво олишдан ажралиб қоладилар.

Ишлар яхши йўлга қўйилганда бир кеча-кундузда отлар бир соат давомида машқ қилдириладилар ва кечқурун шунча вақт давомида чавандоз миниб юрадиган 22 соат отхона оғилида туради. Бундай ҳолда боғловчи пайларини чиниқиши, мускулларни бакувватлашуви, қон алмашинуви пасаяди ва отларни ташқи муҳит тоза ҳавосидан, қуёш нуридан маҳрум этади ва умумий мода алмашинуви сусаяди.

Отларни ўз тўдасидан ва табиий таъсир этувчи ташқи муҳитдан ажратиб қўйилганда улар хужумкор бўлиб қоладилар, тўғрироғи тушуниш қобулиятини йўкотадилар, феъли бузилади, табиий ҳолати ўзгаради ва меъёрдан ортиқроқ таъсирчан ва қўрқадиган бўлиб қоладилар.

Бирданига отларни синашда ҳозирда мавжуд бўлган старт беришни ҳам

тахлил қилиш керак деб ҳисоблаш керак. Старт – отларни синашдаги муҳим омил ҳисобланиб, бирданига ҳаракатни бошланишидир. Бироқ секин

ҳаракатдан сўнг тўсатдан тез ҳаракатни бошланиши от асабига салбий таъсир этади. Физиологик нуқтаи назардан қараганда старт берувчи ва назоратчи стартчи иштирокида очик старт бериш бирмунча кулласа бўладиган усулдир.

Бундай ҳолда от аста-секин тезликни ошириб керакли вақтда тайёргарликка улгуради. Лекин бундай старт беришни қўллаш чавандозларда камдан-кам бўладиган интизомни ва старт берувчиларни бегаразлигини талаб этади. Бундай ҳолатлардаги рухсатдан олдинроқ старт олишдир (фальстарт) отларни янада асабийлаштиради. У шошиб юрадиган чавандозларни старт чизиғидаги устун томон юришдан етарлича огохлантира олмайди ва турдан маълум масофада турган интизомли чавандозларга эса старт олиш учун қоидадагидек шароит яратади. Старт берувчи машина чавандозларни мажбуран интизомли қилади ва стартни қоидадагидек бўлишига ёрдам беради. Бирок от юрувчи майдонда хоналарни бирданига очилиши ва тўсатдан жойидан чопиш отларни олий асаб марказларида хаяжонланишга олиб келади. Шунинг учун ҳам старт берувчи машина отларга зарарлидир.

Барча тирик ҳатто қариндошроқ бўлганларни ҳам танаси кўпгина

белгилари билан фарқ қилади. Бундай жараён отларга ҳам тегишлидир.

Шунинг учун ҳам ҳар бир отга ҳар томонлама алоҳида-алоҳида ёндашиш йўллари изланиш биологик томондан асосланган, отларни парваришlash, машқ қилдириш ва синашда самарали ўзгаришлар кераклигини талаб этмоқда.

Бундай ижобий муҳим иш, ижобий ҳал этилганда санъатга айланади.

Йўртоқи отларни машқ қилдириш Йўртоқи зот тойлар ҳали хўжалик шароитидаёқ маълум белгиларни машқни ўтиши керак. Аввалол кулунларни одамлар бўлган ишончли рефлексларни ҳосил қилиш керак. Кулунларни эмиб юрган давридаёқ эркалаб чақириб, кулдан қанд, нон, сабзи ва шунга ўхшаш нарсаларни бериб, ўргатиб борилади. уларга бақириб ёки хивчин билан уриб муамала қилмаслик керак.

Кулунларни киши ўзига тамоман ўрганганлигига ишонч ҳосил

қилгандан сўнг, аста – секин унинг бошига нухта кийгизилади. Сўнг вақт ўтиши билан нухтага ўзун тасма боғланиб, тойни бир ерда қимирламай туришга ўргатилади. Ундан кейин уни кашлагич билан тозалашга, оёқларини кутаришга, туёқ остларини тозалашга ва бошқаларга ўргатилади.

Кулунлар онасидан ажратилгандан сўнг кўпрок тоза хавода махсус

ажратилган тўсикли майдончада эркин ҳаракат қилиб юриши керак. Уларни юришга ва аравада доимий машқга ўргатишдан олдин гурух – гурух қилиб, одимлаб, йўртиб ва тўрт оёқлаб юриш ва чопишга ўргатилади. Гурух – гурух қилиб машқ қилдириш от чопарда ёки очик майдонда олиб борилади. Онасидан ажратилган кулунлар отхона ёки яйловда асралишидан қатъий назар, жуда лойли ва об – хавоннинг ёмон кунларидан ташқари ҳар куни гурух – гурух қилиб машқ қилдирилиши керак. Бунинг учун бир йилқибокар отланиб гурухнинг олдида ва икки йилқибокар от миниб гурух орқасида ва ёнбошидан қувиб бориши керак. Гурух аввал 2 – 3 км тез одимлаб, сўнг 2 – 4 км йўртиб ва охирида 2 – 3 км одимлаб машқ қилдирилиши керак.

Ёш отларни ўсиш ва ривожланишига уларнинг оёқ пайлари мускулларини, юрак ва нафас олиш системасини ривожланишига қараб машқ қилдириш даражаси ва унинг тезлиги ошириб борилади. уларни юрганда алоҳида – алоҳида машқ қилдириш даражасига етганда, яъни бир ёшга тўлганда гурух қилиб машқ қилдириш масофаси 10 км.га бориши мумкин.

Оғир юк тортувчи отларни машқ қилдириш ва синаш.

Оғир юк тортувчи отларни машқ қилдириш баъзи бир томонлар билан бошқа зотдаги отларни машқ қилдиришдан ажралиб туради. Масалан, бу зотдаги отларни машқ қилдиришда эътибор асосан уларнинг иш қобилиятини оширишга қаратилгандир.

Оғир юк тортувчи зотларини систематик машқ қилдириш илк бор 1930 йилда Бутуниттифок йилкичилиқ илмий – тадқиқот институти томонидан систематик машқ қилдиришнинг муайян схемаси ишлаб чиқилди. Бу схемада оғир юк тортувчи отларнинг иш қобилиятини ошириш, пишиқлигини, одимлаб ва йўртиб юк тортишини ривожлантириш кераклиги аниқ қурсатилган эди. Ҳозир от заводларида оғир юк тортувчи отлар мана шу инструкция бўйича машқ қилдирилмоқда. Кулунлар онасидан ажратилгач, биринчи йилги гурухларга бўлиниб, эркаги ва урғочилари билан бир муддатда иккинчи йили алоҳида – алоҳида машқ қилдирилади. Оғир юк тортувчи отларнинг текис йулларда чаналар, турли типдаги араваларга қўшиб машқ қилдириш керак. Машқ қилдиришнинг дастлабки 5 ойи мобайнида оғир юк тортувчи отларнинг 20 – 30 кг тортиш кучида одимлатиб ва секин йўрттирилади ой сайин оғирлик ва масофа қўпайтирилиб борилади. Отчопарларнинг машқ планида 2 ёшли отларни

машқлар нихоясига етай деб қолганда икки кун 8км масофага кучли машқ қилдириш белгиланган. Машқ охирида тортиш кучи енгил отлар учун 170 кг га оғир отлар учун 230 кг га етказилиши лозим. 2,5

ёшли отлар машқ қилдириб бўлгандан кейин уларда иш кобилияти комплекс ривожланиши керак. Бу ўтказиладиган махсус синовларда текшириб кўрилади.

Оғир юк тортувчи насилдор отларнинг синашнинг қуйдаги усулари

мавжуд: бу синаш маълум тортиш кучида отларнинг одимлаш ва йўртиш

кобилиятини, 200м масофани 200 - 300кг тортиш кучида босиб ўтиш

қобилиятини ва максимал тортиш кучининг ривожланиш даражасини

аниқлаш ёрдам беради.

Россия йилқичилик илмий - текшириш институту томонидан дойими

машқ билдиришнинг схемаси ишланди. Бу схемада асосан оғир юк тортувчи отлар кучлилиги, пишиқлиги, одимлар ва йўртиш, юк тортиши, юриш аниқлиги ва ишни бажариш тезлиги бўйича машқ қилдириши керак. Хозир от завоthларида шу инструкция бўйича оғир юк тортувчи отлар машқ қилдирилади.

Кулунлор онасидан ажратилгандан сўнг группа қилиб машқ қилдирилади. Бир ёшга тулганга қадар айғирча ва биячаларни бир йилкмда машқ қилдирилади. Сўнгра уларнинг айғирчаларини ва биячаларини бир-биридан ажратиб, алоҳида йилқи ташкил қилинади.

Онасидан ажратилган ёш тойларни группа – группа қилиб очик майдондан махсус белгиланган маршрут бўйича йилқибокар бошчилигида машқ қилдирилади. Кўз даврига келиб 1,5 ёшли тойларни минишга ўргатилади. Сўнгра уларни систематик машқ қилдирила бошланади.

Хафтанинг 6 кунда тойлар турли нагрўзкада машқ қилдирилади, бир кун махсус майдончада дам берилади ва одимлатиб енгил машқ қилдирилади.

Оғир юк тортувчи отларни чаналар, турли араваларга қўшиб машқ қилдирилади. Бунда машқ қилидрилдиган йул албатта текис бўлиши керак. Дастлаб 5 ой мобайнида оғир юк тортувчи отларни ўзгармас иш нормасида 20 – 30 кг тортиб одимлатиб ва секин йўрттириб машқ

қилдирилади. Ой сари кунлик машқ қилдириш масофани ўзайтириб борилади ва уни 10 – 11 км га етказилади. 2 ёшли отларни машқ охирида икки кун давомида 8 км масофага кучли машқ қилдирилади. Бунда охирги 100 метр масофани босишда ҳафта сари тортиш кучини ошириб бориб, машқнинг охирида енгил отлар учун 170 кг ва оғир отлар учун 230 кг га етказилади. 2,5 ёшли отлар машқ системасини шундай тамомлаши керакки, бунда уларда комплекс иш қобилияти жуда яхши ривожланган бўлиши керак. Шундан сўнг уларни махсус синашда текширилади.

1 – жадвал

Оғир юк тортувчи от зотлари

Йўртиб 2 км га (мин.сек)	Қадамлар 2 км га (мин.сек)	3 ва ундан ортиқ ёш отларни метр хисобига тортишга бардошлиги	Балл хисобида
5,20 ва юкори	15,30 ва юкори	450 ва юкори	10
5,30	16,00	400	9
5,45	16,30	350	8
6,05	17,00	300	7
7,00	18,00	200	5
7,30	18,30	150	4
8,00	19,00	100	3
8,30	19,30	50	2

Оғир юк тортувчи наслдор отларни синаш турлари

Оғир юк тортувчи отларни 4 та хар хил тури бўйича синаш

Қадамлаб тезликда юк тортиши

1. Йўртиб тезликда юк тортиши
2. Юк тортишдаги чидамлилиги
3. Энг юқори тортиш кучи билан

Синаш шароитлари ва унинг турлари зотнинг танасининг катталигига қараб белгиланади. Тезлик бўйича синалганда масалан 10 балл ҳисобида амалга оширилади. 2 км масофани 5 минутда 20 секундда йўртиб босиб ўтса

10 балл, қадамлаб 15м 30 секундда босиб ўтса 10 балл берилади.

Агар шу масофани 6 минут 30 секундда қадамлаб 17 минут 30 секундда босиб ўтса 6 бал берилади. Балл ҳисобида баҳолаш 1 жадвалда берилган.

Шуни айтиш керакки, наслдор отлар оғир юк тортувчи отлар бўйича

наслчилик ишларини ташкил этишда уларни систематик машқ қилдиришга ва синашга кам эътибор бериб келинмокда. Зотан, келгусида наслчилик ишлари даражасини яхшилашда ва синаш натижаларига қараб баҳолаш катта аҳамиятга эга. Наслдор оғир юк тортувчи отларнинг максимал тортиб кучини синаш А.В. Волков асбобидан фойдаланилади. Тортиш кучи динамометр (куч улчагич) билан аниқланади. Динамометр пружина тарогига ухшаш бўлиб, унга ўзи ёзар асбоб ўрнатилган. Бу асбоб от юрганда (иш бажарганда) йулнинг айрим участкаларидаги тортиш кучини ёзиб боради. Отнинг тортиш кучини аравага қўшилган пайтда улчашга эҳтиёж туғилса, у пайтда динамометр от тортадиган валик билан арава ўртасига ўрнатилиши лозим. Динамометр аниқ ўлчаш талаб қилинган илмий

ишлардагина қўлланилади. Масалан, яхши машқ қилиб синалган совет оғир юк тортиш форс лакабли от 22991 кг ни маълум масофага энг юқори тортиш кучи билан тортган.

Салт миниладиган отларни машқ қилдириш ва синаш.

Отчопарда салт отларни машқ қилдиришнинг негизида маълум масофаларга, белгиланган вақт давомида қадамлаш, йўртиш, маълум вақтда маълум масофага чопиш каби ҳаракат машқларини бажаради. Икки яшар

отларнинг машқлари ундан катта ёшлардаги отларникига караганда анча жадал бажарилади.

Бу машқларни ўтказишдан мақсад отларни тобора мураккаблашиб борадиган синашга ва анча юқори даражада ишчанлик кўрсатишларига тайёрлашдан иборатдир. Бунинг учун машқ ўтказишнинг мавжуд усулларини такомиллаштирилиш ҳамда салт миnilадиган отларни синашга анча мувоффақиятли тайёрлаш имконини берадиганянги машқ қоидалари ишлаб чиқилиши керак.

Отлар отчопарга келтирилган дастлабки кунларда фақат кадамлатиб юргизилади. Кейинчалик улар отчопар шароитига куниқишганидан сўнг турли усулда лукиллатиб чоптиришлар, турли масофага пойга масофага ургатилади. Лукиллатиб чоптириш одатда бир ҳафтада бир марта амалга оширилади. Номли ва анъанавий совринлар ҳар йили белгиланган муддатларда уйналади. Мусобакаларга чопиш тезлиги юқори бўлган отлар куйилади.

Узун тизгин ёрдамида боғлаб,отларни машқ қилдириш.

От спорти амалиётлари шуни кўрсатадики отларни узун тизгинда

ушлаган ҳолда айлантрииб машқ қилдириш уларни жисмоний жиҳатдан яхши тайёрлашга ва махсус мураккаб машқларни бажаришлари учун керакли бўлган дастлабки тайёргарликдан ўтишлари учун энг самарали усуллардан

бири ҳисобланади. Отлар узун тизгинда ушлаб турган ҳолда айлантрииб машқ қилдириш яъни айлана бўйлаб ҳаракатлантрииш улардан инсонга нисбаттан ишонч ҳиссини оширади, унинг овозига ўрганиши билан бир вақтда унга тушуна бошлайди ва берилган барча буйруқларини дарҳол бажаради, ҳар хил ҳаракатларни текис ва бир маромда бажаришни ўрганади.

Бу усул айниқса ҳар хил сабабларга кўра (қарчиғай урилиши) миниш мумкун бўлмаган отларни машқ қилдиришда жуда кўл келади. Бундан ташқари отларни пойга олдиндан агар улар жуда сер ҳаракат бўлиб уларни бир жойда тўхтатиб туриш ва бошқариш қийин бўлган пайтларда уларни тинчлаштиришда, уларни ва ўзларини эркин тутишга ўргатишга машқ қилдирилади. Уларда тўсиқлардан сакраш олдиндан кузатиладиган хаяжонланиш ва асабларнинг тажангланиш ҳолатидан чиқариш ва ўзларини

эркин тутишга ўргатишда, ёш отларда кузатиладиган ортиқча кучни сарф қилдиришда, ҳамда катта ёшдаги отларда уларни боқувдан чиқарган пайтда эгарлаб минишдан олдин улардаги ортиқча энергияни сарфлашда жуда қўл келади.

Отларни айлана бўйлаб машқ қилдириш фақат, юқори малакали чавандозларга топширилади. Машқ қилдириш махсус машқ қилдирувчи рахбарлар ости маълум индивидуал (алохида) режа асосида амалга оширилади аввал оддий усулдан бошланиб аста секин мураккаблаштирилиб борилади бу тажриба асосан ёш отлар учун қўлланилади жуда хуркак ва тез отларни машқ қилдиришда жуда хушёрлик ва хуш муомилаликни талаб қилади.

Отларнинг айлана бўйлаб машқ қилдириш ҳар бир отнинг индивидуал ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши керак.

Жуда хуркак ва тез отларни машқ қилдириш жуда хушёрлик ва изчилликни иложи борица хушмуомулакни талаб қилади.

Аксинча жуда ювош ва секин ҳаракат қиладиган отларни машқ қилдирганда эса жуда баланд овозда агар бу ҳам фойда бермаса янада жиддийроқ усулларни қўллаш йўли билан уни олдинга тезроқ ҳаракат қилишга мажбурлаш лозим. Агар унинг ҳаракатлари машқ мабойнида яна секинлашса унга махсус қамчи билан тезроқ ҳаракат қилишга мажбурлаш керак. Тезлигини оширса уни ортиқча мажбурлашнинг ҳожати йўқ. Буларнинг ҳаммаси қисқа вақт ичида рўй бериши керак.

Отни ўйнатиш учун пишиқ арқонли ип узунлиги 5 м қалинлиги 5-6 см бўлган бир учига чарм қайшга ўрнатилга темир тўға зангламайдиган металдан бу тўға отнинг нўхтасига беркитилиб боғланади. Иккинчи учи эса қўлда ушлаш учун мослаштирилган.

Узун қамчи, дарра, отларни миёрида бажаришда ҳаракат тезлигини оширишда фойдаланилади. Узун қамчи одатда дастали ва узун тасма

қайишдан ёки ёғочдан ясалган бўлади. Узунли 1.4-1.5 м гача, бази бир шахсий қамчиларни узунлиги 2.5 м гача бўлади. Бу қамчилар отни машқ қилдиришда жокей (от ўргатувчи) чавандозлар кенг фойдаланилади.

Отларни оёғига кийдириладиган мослама отларни туёқларини оёқларини тўсиқлардан сакраганда шкастланишдан сақлайди.

Ўта оғир тўсиқли жойларда олдинги оёғига тўлалигича пластик паралон кийдирилади. Шунингдек махсус бинтларга пахтани ўрама қўшиб, оёғига боғланади.

Бу мосламаларнинг тўғри ўрнатилганлиги яна бир карра кўздан кечирилиши керак. Отларни машқ қилдиришни белгилашда асосан икки киши чавандоз ва унинг ёрдамчиси бўлиши керак. Ёрдамчи отни айлана бўйлаб керакли йўналишда етаклайди. Чавандоз эса арқоннинг учидан ушлаган холда майдон марказид туради. Арқонни қўлга ўраш, боғлаб олиш қатъий ман қилинади. Машқ қилдиришга чавандознинг холати, майдончанинг қопламаси (қум, тўпроқ) ва бошқа омиллар муҳим аҳамиятга эга.

Чавандоз отни машқ қилдиришнинг дастлабки дақиқаларида майдон ўртасида кичик радиус бўйлаб отни бошини ва ҳаракатини назорат қилиб боради. Отнинг ҳаракатининг тезлашиши билан ёрдамчи айлана бўйлаб ўз ҳаракатини давом эттирган холда аста – секин отни қўйиб юборади. Ёрдамчи отни қўйиб юборгандан кейин отга ўгрилмаган холда айлана бўйлаб ҳаракат қилиб отдан секин узоқлашади ва четга чиқади.

Агар от керакли жадалликда ҳаракат қилмаса бу ерда ёрдамчи уни қамчилаб турувчи вазифасини бажаради, бунда агар от айлана бўйлаб ўнг томонга ҳаракатланаётган бўлса қамчини чап қўлга ушлайди ва аксинча чап тарафга ҳаракатланаётган бўлса ўнг қўлга олинган холда майдон марказидан отни тезроқ ҳаракат қилишга ундайди. Тажрибали чавандозлар ёрдамсиз ҳам ишлай оладилар. Бундай чавандоз агар от айлана бўйлаб ўнг қўлга ушлаган холда агар чап томонга ҳаракат қилаётган бўлса аксинча арқон чап қўлга қамчини эса ўнг қўлга ушлаган холда ҳаракат қилинади. Қамчини шундай ушлаш керакки унинг дасхини қалин учи катта, бориш томон чиқиб туриши, юмшоқ учи эса чавандоздан бир оз орқароқда ерга тегиб туриши керак. Қамчини шу ҳолатда ушлаганда, отлар асосан ёш отлар

унчаликда кўрмайдилар. Отлар ҳаракатлана бошлагандан кейин эса

қолганининг дастасини горизонтал ҳолатга отган томон йўналтирилган ҳолда ушланиб оғиз бўшлиғидан тил билан огохлантирувчи овоз чиқариш керак отларнинг ҳаракатини тезлаштириши учун шунинг ўзи кифоя қилади. Агар бу тадбир ёрдам бермаса яъни от бунга эътибор бермаса қамчини дастасини учи кичгина бармоқ томонга юмшоқ қисми эса отнинг сакрашбўғинидан бир оз баландироқга етадиган ҳолда ушланиди.

Аввал отни бўйсиндириш учун 4-4.5 м айлана бўйлаб ҳаракат қилдирилади. Бунда от орқа оёқлари билан тегиб юборишдан сақлайди. Отларни айлана бўйлаб машқ қилдиришда аввал улани уч хил ҳаракатни бажаришга одимлаб, йўртиб ва қўш оёқлаб чопишга бу ҳаракатларни бажарганда от арқонни тортиб кетмаслиги яъни чавандозни тортиб кетмаслиги ва текис ҳаракат қилиши керак.

Отларни машқ қилдиришда юқорида айтиб ўтилган омилларни ҳисобга олиш керак. Айниқса отларни кавалеттидан фойдаланган ҳолда жуда интенсив машқ қилдиришда (тўсиқлардан сакраш ва бошқа мураккаб машқларни бажаришда).

Агар қум билан қопланган ёғоч қириндиси билан қопланган ёки утлоқ билан қопланган майдончалар мавжуд бўлса булардан энг яхшиси биринчиси икки майдонга ҳисобланади. Бу майдончалар юқори намликга эга бўлган ҳолда отлар умуман тоймайди. Хар сафар отларни машқ қилдиришнинг тугаши билан бу майдончаларнинг сатхи лопатка билан текислаб чиқилади ва енгил бороналарда юмшалади.

Спорт отларини машқ қилдириш учун мўлжалланган махсус мосламалар ва қурилмалар ичида кавалетти муҳим ўринни эгаллайди. Бу юпка ёғочтахтадан ясалган махсус мослама бўлиб тўрт бурчак шаклида бўлади узунлиги 2-4 м гача бўлиши мумкин, иккинчи турига ёғочдан ясалган махсус мосламалардан иборат. Бу мосламалар ёрдамада отларни машқ қилдириш ваўтида ярим айлана ёки хар хил ҳаракатларни бажариш учун махсус йўлакларга ёки тўсиқларга барпо этилади.

Отларни кавалетти ёрдамида айлана бўйлаб машқ қилдирганда асосан 3та йўлакча барпо этилади яъни ички, ўртанги ва сиртки. Бунда ички

йўлакча кавалеттисиз ишлаш учун ўртанги йўлакчанинг кенглиги 80 см бўлиб, отларни одимлаб юришини ва сиртки йўлакча кенглиги 1.30 см бўлиб отларни йўртириб машқ қилдиришда фойдаланилади. Отларни машқ қилдиришдан олдин чавандоз (мастер) отларни экстерерини алоҳида хусусиятларини машқ қилдириш даражасини ғисобга олган ғолда кавалеттилар ёрдамида йўлакчаларнинг кенглигини ва радиусини белгилайди ва бу билан отларнинг ҳаракат доирасини кенгайтиради ёки аксинча қисқартиради. Отларни ички йўлакча бўйлаб 6-7 маротаба машқ қилдиргандан сўнг уларни ташқи йўлакчага ўтказилади ва яна 6-7 маротаба ташқи йўлакча машқ қилдиргандан сўнг яъни ички йўлакчага машқ қилгандан сўнг амалга оширилади. Отларни ўз вақтида буйруқлар асосида итоаткорликка ўргатиш машқни ўз вақтида бажаришга олиб келади. Отларни доимий равишда машқ қилдириш бутун организмни яхши ривожланишига, табиий ва сунъий оддий ва мураккаб машқларни тўғри бажаришга олиб келади. Чавандоз ҳеч қачон машқ қилдириш тартибини бузмаслиги оддий машқлардан аста секин мураккаб машқларга ўтиб бориши керак бу эса вақт ўтиши билан чавандоз ва от ўртасидаги муносабатларнинг жипслашиб боришига олиб келади.

<i>Иш босқичлари ва вақти</i>	<i>Фаолият мазмуни</i>
-------------------------------	------------------------

11-Мавзу: Ўқув машғулотининг технологик харитаси

	<i>Таълим берувчи</i>	<i>Таълим олувчилар</i>
<i>1- босқич</i> <i>Ўқув</i> <i>маишулотига</i> <i>кириш</i> <i>(10 дақиқа)</i>	1 От спортининг келиб чиқиш тарихи. 2. Ҳозирги ҳолати ва келажакдаги ривожланиши. 3. От спортининг классик турлари. 4. Миллий от спорт ўйинлари ва мусобақалари. 5. От саёхатлари, базалари ва отлар клубининг вазифалари. 6. Спорт отларини етиштириш ва уларни тайёрлаш.	Тинглайдилар, ёзиб оладилар Аниқлашадилар, саволлар берадилар.
<i>2 - босқич</i> <i>Асосий</i> <i>(60 дақиқа)</i>	Маъруза бўйича Б.Бх,Б. усулида савол жавоб орқали билимларини фаоллаштирадилар.	Жавоб берадилар, ёзадилар. Тинглайдилар.
<i>3 - босқич</i> <i>Якуний</i> <i>(10 дақиқа)</i>	3.1. Мавзу бўйича якун ясайди. Қилинган ишларни келгусида касбий фаолиятида аҳамиятга эга эканлиги муҳимлигига талабалар эътиборини қаратади. 3.2. Мустақил иш учун топшириқ беради ва унинг баҳолаш мезонлари билан таништиради.	Саволлар берадилар. Топшириқларни бажарадилар. Ўз-ўзини баҳолаш ўтказадилар.

Мавзу -11. “От спорти. ” маърузасидаги таълим технологияси модели

Вақт: 2 соат	Талабалар сони: - 120-130та
Ўқув машғулотининг шакли ва тури	Маъруза, маълумотли
Ўқув машғулотининг тузилиши (маъруза режаси)	1. От спортининг келиб чиқиш тарихи. 2. Ҳозирги ҳолати ва келажакдаги ривожланиши. 3. От спортининг классик турлари. 4. Миллий от спорт ўйинлари ва мусобақалари. 5. От саёҳатлари, базалари ва отлар клубининг вазифалари. 6. Спорт отларини етиштириш ва уларни тайёрлаш.
Ўқув машғулоти мақсади: От спорти бўйича тушунчаларни бериш.	
Педагогик вазифалар: 1. От спортининг келиб чиқиш тарихи. 2. Ҳозирги ҳолати ва келажакдаги ривожланиши. 3. От спортининг классик турлари. 4. Миллий от спорт ўйинлари ва мусобақалари. 5. От саёҳатлари, базалари ва отлар клубининг вазифалари.	Ўқув фаолияти натижалари:

6. Спорт отларини етиштириш ва уларни тайёрлаш.	
Таълим усуллари	Баён қилиш, тушунтириш, намоиш, мунозара, муҳокама, ақлий ҳужум
Таълим шакли	Оммавий
Таълим воситалари	Презентация маълумотлари, жадваллар, видеоматериал, маъруза матни, техник воситалар
Таълим бериш шароити	Оддий аудитория шароитида
Мониторинг ва баҳолаш	Блиц - сўров

11 мавзу. От спорти

Р Е Ж А

1. От спортининг келиб чиқиш тарихи.
2. Ҳозирги ҳолати ва келажакдаги ривожланиши.
3. От спортининг классик турлари.
4. Миллий от спорт ўйинлари ва мусобақалари.
5. От сайёхатлари, базалари ва отлар клубининг вазифалари.
6. Спорт отларини етиштириш ва уларни тайёрлаш.

ОТ СПОРТИ ВА САЙЁХАТЛАРИ

1. От спортининг келиб чиқиш тарихи ва тутган ўрни.

Спорт халқни улуғловчи мамлакатларни бирлаштирувчи қалбимизда орият уйғотувчи мукаддасдир. У халқ ва юртнинг дунё микёсидаги изи, салохиятидир. Спорт – миллат иродаси, кудрати ва заковати дир.

Спорт – миллий ғурур, ифтихор каби энг улугъ фазилатларни хар кайси шахсда уйғотади. Миллатимиз вақилалри дунё чемпиони бўлиб кайтса, бунинг нималигини тула тасаввур қила олмаймиз.

Юртбошимиз миллат келажак ва равнаки учун спортнинг бош хомийси сифатида курсатилаётган ибратли барчасизга сабоқ бўлиши керак. Давлатимиз раҳбарининг ташаббуси билан 1992 йил парламентмиз «Жисмоний тарбия ва спорт тугрисидаги қонунни ва қатор қарорлар қабул қилинди ва соғлом авлод учун давлат дастури мавжуд. Бундай ҳуқуқий ва дастурий ҳужатлар МДХ га мамлакатлари ичида биринчи бўлиб яратилди.

Мамлакатимизда бунёд этилган хашаматли теннис саройлари ва бошқа спорт иншоатлари юртимизда утказиб келинаётган йирик халқаро

мусобақалар, биринчидан Ватанимизни дунёга танитаётган бўлса, 2 – чидан энг муҳим одамларимиз онгу тафаккурини узгартириб юборапти.

Хаммамизга маълумки, энг асосий мақсадлардан бири мамлакатимиз алохисини соғлом ҳар томонлам баркамол тарбиялашдир. Бизга ҳозир ҳам келажақда ҳам соғлом забардаст ҳар томонлама етук уғил – қизлар керак. Бу боис бобомиз сохибқирон Амир Темурнинг «Фарзандлари соғлом «Ватан кудратли булур» деган ибораси ёшларимизга айанган. Қадим замонларда ҳам авлод – аجدодларимиз фарзанднинг ҳар томонлама камол топишга катта эътибор билан қарашган. Мисол учун болани ёшлиқдан от миниб чавандоз қилишга, кураш тушириб пахлавон бўлишига турли мусобақаларда катнаштириб ориятли куркмас забардаст чакқон ғолиб бўлишга ўргатишган.

От уйини инсондаги матонатлилики ва жасоратни кучайтиради, ҳар томонлама жисмоний тайёргарлиқнинг энг яхши воситаси ҳисбланиб хизмат қилади. У билан шуғулланган инсон иродаси юксакликка шаклланади. 1-чи жаҳон ва фуқаролар урушларидан кейин от спорти армия бирлашмалари орасида ҳам ривожлана бошлади. 1928 йилда биринчи марта 400 (версей) Ростов – Харьков шаҳарлари уртасидаги масофага пойга ташкил этилади. Шундай кейин от спорти Кизил Армия ҳаётида мустаҳкам ўрин эгаллаб жангчи ва қўмондонлар даслабки от спортчилари бўлиб қолишди. 1925 йилда Москва спортчиларидан кейин програмада Бутун Россия от спорти мусобақалари бўлиб ўтади, у ерда махсус гуруҳ мусобақалари (отиш, пойга, уч кураш, отипл – чез, 50 кг ўртача ва мураккаб тўсиқларни ўтиш беллашувлари бўлади.

1952 йилдан МДХ да от спорти бўйича 1 – чи чемпионати ўтказилади.

1946 йилдан бошлаб шахсий ва команда биринчилиги учун мусобақа

ўтказилди. 1952 йилдан бошлаб от спортчиларимиз олимпиада ўйинларига қатнашишни бошлади. 1956 йилдан колхоз, совхоз ва от заводларининг от спортчилари уртасида МДХ да от спорти федерациясининг 1952 йилда Халқаро от спорти федерацияси (ФЕН) га аъзо бўлиб кирган пайтдан бошлаб бу ўйиннинг классик турлари ривож топди. Ўша пайтдан бошлаб Ўзбекистонда миллий от спорти ўйинлари билан бир қаторда бу ўйиннинг классик турлари ҳам кўп ўтказилмоқда.

Ўзбек халқи ҳам қадимдан от спорти билан шуғулланган, шунинг учун ҳам республикада биронта анъанавий халқ сайили ёки тантанаси миллий от ўйинларисиз ўтмаган. Ўтган асрлар чуқур қилиб боради ва ўша замонлардаги каби халқимизнинг энг сеvimли ўйини от спортиди. 1930 йилларнинг бошида ташкил этилган Республика от спорти клуби қизил

армиянинг аскарлари қисмига чавандозлар етказиб бера бошлади сўнг от спорти ўйинлари ўтказилиши бошланди.

Ўзбек чавандозлари классик ўйинлари бўйича халқаро спорт ўйинларида катнашиб, халқаро спорт мастери унвонини олишган. Шундай экан бошқа спорт ўйинлари катори миллатнинг, элнинг юртнинг ори – ғурури довуғи бўлган классик, миллий от спортининг тиклайлик, дунёга танитайлик бу халқ талаби.

1954 йили Таллинда ўтказилган МДХ лар от спорти мусобақаларида чавандозлар А.Киселев, Д.Аминов, В.Арефьев ва З.Боговутдиновлардан ташкил топган командамиз олтин кубогини қўлга киритишда команда ҳисобида биринчи ўринни эгаллайди.

МДХ халқаларнинг ўрнига чиқиб, команда аъзоси А.Белцкий карабин лакабли соф қонли Англия отда тўсиқлардан сакрашда олтин медалга

Ю.Ламов Бунре лакабли ахалтака отида чиқиш бўйича кумуш медалга сазовор бўлдилар. 1960 йилларда Республика вилоятлари район марказларида Андижон, Бухоро, Қарши, Наманган, Нукус. Поп, Самарканд, Термиз, Тўйтепа, Урганч, Фаргона каби шаҳар ва қишлоқларда кўплаб клублар, секциялар очилди, отчопарлар қурилди, малакали тренерлар жалб қилинди ва клуб ва мактаблар классли спорт отлари билан таъминланди. Бу тадбирларнинг ҳаммаси оммавий от спортини янада ривожлантириш ва чавандозларнинг спортдаги маҳоратларини оширишга қаратилган эдики, у чавандозларнинг спортдаги катта ютуқларига эришишларини таъминлайди. 1974 йилда МДХ да чемпионатда уч кураш бўйича спорт мастерлари В.Дворяников, Н.Исмоиловларни И.Наркишларни команда ҳисобида спартакиада чемпионат бўлиб, олтин медаллар билан тақдирландилар.

Ўзбекистон спортчилари 1980 йилда Москва шаҳрида бўлиб ўтган

XXII Олимпиада ўйинларида МДХ да чавандозларининг умумий ютуқларига ўзларининг салмоқли ҳиссаларини қўшдилар. Ю.Ковенов Украина салт минилувчи от зотида «Играк» лакабли отда олий даражада салт миниб юриш элементларини бажаришда команда ҳисобида олтин, шахсий биринчилигида эса кумуш медал совриндори бўлди.

Республикамиз чавандозлари барча йирик собиқ Бутуниттифок

мусобақаларида узлуксиз катнашиб, муносиб ўринларни эгаллаб

келдилар. От спорти – чиройли уйин бўлиб, чавандоз билан отнинг узок вақтлар машқ килишлари натижасида амалга ошириладиган ҳақиқий санъатидир. От ўйинлари ҳақидаги дастлабки маълумотлари Қадимги замонларга чуқур кириб боради. Қадимги Скифда масалан замонавий ўйинларга ўхшамайдиган чавандозлар мусобақаси кенг тарқалганлиги қайд қилинган. Қадим замонларда яъни эрамиздан олдинги 650 йилларда Юнонистонда (Греция) Олимпия ўйинларида чавандозлар мусобақаси ўтказилган. Аввал аравачаларга мусобақалашиб сўнгра пойга бошлаган.

Кавказ, Марказий Осиё чунончи Ўзбекистон халқларида миллий от ўйинлари асрлар бўйи авлодга мерос бўлиб, келмоқда. XIV – XVII асрларда от спортининг марказий Италия, Франция ва Испания мамлакатлари ҳисобланади. Чавандозлар классик ўйинларда қатнашиб собиқ МДХ кубоги ва биринчилигида Марказий Осиё Республикалари совринлари учун ўтказиладиган мусобақаларда катнашиб, 1956 йилдан бери ҳаммаси бўлиб, 65 та шу жумладан 22 олтин, 20 кумуш ва 23 бронза медали олишига муяссса бўлдилар. 1971, 1978 ва 1980 йилларда ўтказилган уч кураш бўйича терма командамиз собиқ Совет Иттифоқи чемпиони унвонини олди. Ҳозирги пайтда Республикамизда 27 от спорти мактаби ва клублари, секциялари ишлаб турибди. Классик ўйинлар бўйича 3 мингдан ортик киши шуғулланмоқда. У ташкилотлар ихтиёрида 700 дан ортик беркитилган улар асосан Ахалтака, соф қонли Англия, Инглиз –ахалтака, инглиз – корабайир араб – тракан отлардан иборат. Бу от спорт мусобақаларнинг марказидир.

У олий спорт маҳоратли мактаблари ҳамда собиқ МДХ терма командасининг Олимпия резервларини тайёрлаш маркази тўғрисидаги

Низомларга мувофиқ иш олиб боради. От спортчилари ўртасида юксак натижаларга эришган республикамизнинг уч чавандоз М.Исмоилов, В.Дворников, А.Ахметшинлар халқаро спорт мастери 250 спорти Собиқ МДХ спорт мастери унвонига сазовор бўлишди. Буни 1-чи ва 2 – чи жаҳон урушларида кўриш мумкин, 2–чи жаҳон урушида немис фашистларига қарши курашда собиқ МДХ нинг отлик аскарларида 262 киши собиқ Иттифокнинг қахрамони бўлган. Отлик аскарлардан 100 мингдан ортик кишилар орден в медаллар Билан мукофотландилар. Куриниб тубидики, от муҳофаа қобилятини куриклашда жангларда жасорат курсатишда ярок ҳисобланиб келинган. Бунинг учун ҳам

бежизга кадам замонлардаёк бронза ва тошдан кукга санчилган учкур отларга хайкаллар курилган.

От спортининг классик турлари 1896 йили Олимпия ўйинларининг режасига от спортининг мусобақа турлари, яъни классик турлари кирган.

Спорт отларни танлашдаги талаби. От спортининг ҳар-бир тури спортда ўйнаш учун отлардан маълум талаб кўрсаткичларига эга бўлиши керак. Олий даражада салт миниб юришда асосан салт минилувчи типга хос бўлган отлар киради. Ташқи кўриниши бўйича чиройли, тузилиши бўйича монанд, темпераментли ҳаракати турли юришларда енгил. Бу зотлар катта, қарчиғай баландлиги 156-170см, кўкраги яхши ривожланган, қирқувчи айланаси 180-200см, бўйни узун, боши ўртача кенгликда, жағ оралиғи кенг, энса суяги узун, орқаси, сағриси мускул гўштлари билан яхши тўлишган, кўкрак суяклари узун ва қия. Қуйидаги от зотлари: соф қонли Англия зоти, Будённий, Украина салт минилувчиси, Тракен, Ахалтака ва Араб зотлари муваффақиятларга эришиб келган. Турик, қора ва малла тусли отларга нисбаттан яхши ҳисобланади. Қонкурслар (тўсиқлардан ўтиш) ўйини тузилиши катта, қарчиғай баландлиги 162-164см, кўкрак айланаси яхши ривожланган.(200)см, кафт айланаси(21-22см) Экстеръери бўйича салт минилувчи тип от зотларига хос бўлиб, узун линияли, бўйни узун, ҳаракатчан, кўкраклаори ўзун ва қия, бели калта, гўштор, сағриси узун, мускуллари кучли. Оёқлари тўғри тузилган, мустаҳкам, нуксонлари бўлмаган чидамли, бардошли, тоқатли, ботир бўлган отлар бўлиши керак. Сакраш қобилиятчанлигига эга бўлган от зотлари киради. Бундай талабга соф қонли Англия зоти, Тракен, Панноверский, Бденней, Украина салт минилувчиси киради. Уч кураш ўйини тана тузилиши бўйича салт минилувчи от зотларига хосдир, қарчиғай баландлиги(162-168см), кўкрак айланаси 180-190см, қуруқ конституцияси, ботир, темпераментли жонли, одамга тез ўрганадиган феъл атвори жуда яхши, экстеръери бўйича энг муҳими оёқлари тўғри қўйилган, мустаҳкам, пай-аппаратлари яхши ривожланган, қарчиғай, кўкрак кисми мускуллари яхши тўлишган. Улар тўғри жойлашган орқа ва бели мустаҳкам, қовурғалари яхши ривожланган.

Кўпинча бу ўйинга соф қонли Англия зоти, Тракен, Будённий ва ярим қонли зотлари киради.

От спортининг классик турлари

От спортининг классик турлари дунё миқёсида кенг ривожланган бўлиб шу юқорида айтилган ўйинлар халқларни бир бирига танитишда ҳамда

ёшларни чиниқтиришда мамлакатларни дунё миқёсига чиқишига шунингдек ўйинларда ғолиб бўлган шахсий ва командалар ўртасидаги қўйилган катта мукофотлар халқларни ҳам қизиқтиришга олиб келган шу боис европа халқлари от спортининг классик ўйнларига биринчилардан бўлиб, дунё миқёсида олимпиада ўйинини ташкил этган.

1960 йили XVII Олимпия ўйинида Рим шаҳрида С.Филатов Абсент лақабли Ахалтака от зотида салт миниб олий даражада машқ қилдириш бўйича чемпион унвонига сазовор бўлди. 1968 йили Мексикада салт минилиб олий даражада машқ қилдириш бўйича Иван Казимов олтин

мукофотни олиб чемпион бўлган. 1970 йили Елена Петушкова дунё ва Европа чемпионатида салт миниб олий даражада машқ қилдириш бўйича чемпион унвонига сазовор бўлган.

Олимпиада ўйинида от спорти мусобақасининг тўсиқлардан ўтиш (конкур) яъни классларга бўлиниши. Тўсиқлардан ўтиш (Конкур) чавандозлардан бардошликни, дадилликни, отларда эса яхши сакрашни талаб этади. Тўсиқларнинг баландлиги 150 см 2 м гача этади, тўсиқлардан ўтишда 4 классга бўлинади:

1. енгил класс
2. ўрта класс.
3. қийин класс.
4. олий класс.

Олимпиада ўйинида ўйналадиган от спорти мусобақасининг тўсиқлардан ўтиш (конкур) ўйини ўтказиш тавсифи қуйидаги жадвалда берилган.

Тўсиқлардан ўтиш (конкур) бўйича тавсиф.

Мазкур мусобақалар класслар бўйича ўтказилиб, уларнинг ҳар кайси

учун неча марта сакраш кераклиги, тўсиқларнинг катта кичиклиги белгилаб берилади. МДХ чемпионати, йирик халқаро мусобақалар, шу жумладан олимпия ўйинлари дастурлари икки томон командалар мусобақасини ўз ичига олади. МДХ кубоги, жаҳон от спорти мусобақаларида «Миллий соврин», «Олимпия соврини» учун кураш олиб борилади. Мусобақанинг ҳар бир қатнашчиси баландлиги 170 см гача эни 80-250 см келадиган 13-16 тўсиқ ўрнатилган маршрутдан икки марта ўтиши керак. XXII Олимпия

ўйинида 1980 йили Москвада Николай Коральков олимпия чемпиони бўлди.

Тўсиқлардан ўтиш бўйича биринчи халқаро мусобақалар 1907 йилда

Лондон шаҳрида бўлиб ўтган. Рус чавандозлари 1911 йилда катта халқаро

мусобақалар ғолиблари бўлган. 1912 йили улар Канада совринини,

миллатлараро совринининг ва Георг IV- қиролини олтин совринини қўлга киритдилар. 1952 йилдан бошлаб МДХ чавандозлари тўсиқлардан ўтиш бўйича ҳар хил халқаро мусобақаларда қатнашдилар. 1958 йилда спорт устаси Эрнест Шабайло Украина зотининг Бастой айғирида Гамбург дербисида иккинчи ўринни эгаллади. 1980 йили 22-олимпия ўйинларида Москвада ўтказилган миллатлар соврини учун мусобақаларда олтин медалларни олишга муваффақ бўлдилар. Николай Коральков Олимпия чемпиони унвонига

созовор бўлди.

Уч кураш. От спортида уч кураш тарихи кўпгина мамлакатларда XIX

аср охирларидан бошланади. 1912 йилда от спортида уч кураш олимпиада ўйинлари дастурида киритилди ва бу мусобақалар фақат ҳарбий хизматда бўлган офицерлар қатнашишлари мумкин эди. 1920 йилдан бошлаб от спортининг бу турига офицерлар билан бир қаторда барча лаёқатли эркеклар, 1956 йилдан бошлаб спортнинг бу турига қатнашиш ҳуқуқи аёлларга ҳам берилди. Уч кураш маълум қонун қоидаларга асосида уч кун давом этади. Биринчи куни (отлар билан турли хил чиқишлар ташкил қилиш) ва уларни баҳолаш. Иккинчи куни- отларни от чопарда синаш ва баҳолаш. Учинчи куни –конкур иппак тўсиқлардан сакраб ўтиш ва баҳолаш.

Уч кураш от спорти ўйинлари ичида энг мураккаб бўлиб учта мусобақадан манежга юриш олий даражада салт миниб машқ қилишдир. Дала шароитида синовдан ўтиш, тўсиқларни забт этиш. Ҳар уччала мусобақа уч кун давомида битта от билан бир чавандоз бажаради. Уч курашнинг биринчи мусобақасида от манежда юриб ҳар хил фигуралар кўрсатади.

2 чи куни дала шароитида чавандоз ва отнинг чидамлилигини синаб кўрилади. Хамма масофа 4 га бўлиниб узунлиги 10-20 км ни ташкил

этадиган 1 чи ва 3 чи бўлакдан 240 метр тезликда чопиш керак. масофанинг 2 чи бўлими стипль-чез деб аталади. Узоқлиги 1800 м 4200 м гача бўлиб ҳар хил км жойга баландлиги 140, эни 2 м келадиган 3 та тўсиқ ўрнатилган бўлади. Ҳар қайси бўлаги учун алоҳида вақт нормаси белгиланади. Тўсиқлардан ўтиш бўйича биринчи халқаро мусобакалар 1907- йилда Лондон шаҳрида бўлиб ўтган. Рус чавандозлари 1911- йилда катта халқаро мусобакалар ғолиблари бўлган. 1912- йили улар Канада совринини, миллатлараро совринининг ва Георг IV- киролини олтин совринини кулга киритдилар. 1952-йилдан бошлаб МДХ чавандозлари тўсиқлардан ўтиш бўйича ҳар хил халқаро мусобакаларда катнашдилар. 1958- йилда спорт устаси Эрнест Шабайло Украина зотининг Бастой айғирида Гамбург дербисида иккинчи ўринни эгаллади. 1980-йили 22-олимпия ўйинларида Маскпада ўтказилган миллатлар соврини учун мусобакаларда олтин медалларни олишга муваффақ бўлдилар. Николай Корольков Олимпия чемпиони унвонига сазовор бўлди.

Уч кураш от спорти ўйинлари ичида энг мураккаби бўлиб, учта мусобакадан: манежда юриш (олий даражада салт миниб машқ қилдириш),

дала шароитида синовдан ўтиш, тўсиқларни забт этишдан иборат. Ҳар учала мусобака уч кун давомида битта от билан чавандоз бажаради. Уч курашнинг биринчи мусобакасида от манежда юриб ҳар хил фигуралар кўрсатди. Иккинчи кун дала шароитида чавандоз ва отнинг чидамлигининг синаб кирилади. Хамма масофа 4га бўлиниб узунлиги 10-20км ни ташкил этадиган 1чи ва 3чи булакда минутига 240м тезликда чопиш керак. Масофанинг 2 чи бўлими стипль-чез деб аталади. Узоқлиги 1800-4200м гача бўлиб, ҳар бир км жойга баландлиги 140, эни 2м келадиган учта тўсиқ ўрнатилган бўлади. Ҳар қайси бўлаги учун алоҳида вақт меъёри белгиланади.

Тўртинчи бўлак кросс ўзоққа чопишда бир текис бўлмаган паст- баланд

жойлар, баландлик ва пастга тушиш, жарлар, каналлар, хавзалар, урмонлар, бўтазорлар ва бошқа жойлар киритилади. Масофанинг давомлиги 4500км дан то 8100м гача ҳар бир км жойга 4 тадан баландлиги 120 см дан эни 2м бўлган тўсиқлар қуйилади.

Учинчи кун учкураш мусобакасининг тўсиқдан ўтиш тури ўтказилади.

Баландлиги 120см, кенглиги 1,8м бўлган жойдан аниқ белгиланган кетма-кет 12 марта ўтиш керак. Мусобака жойи 750-900м ораликда бўлиб, тезлиги минўтига 400 метрни босиб ўтиш режалаштиради.

От спортида уч кураш тарихи кўпгина мамлакатларда аср охирларида бошланади. 1912 йилда от спортида уч кураш олимпияда ўйинлари дастурига киритилади ва бу мусобакага фақат ҳарбий хизматда бўлган офицерлар катнашишлари мумкин эди.

1920-йилда от спортини бу турига офицерлар билан бир қаторда барча

лаёкатли эркеклар 1956- йилдан бошлаб спортнинг бу турига катнашиш ҳукуки аёлларга ҳам берилди. Уч кураш маълум қонун қоидалари асосида уч кун давом этади, биринчи куни виезетка (отлар билан турли хил чиқишлари ташкил қилиш) ва уларни баҳолаш. Иккинчи куни – отларни от чопарда синаш ва баҳолаш.

Учунчи куни – конкурс ипак тўсиқлардан сакраб ўтиш ва баҳолаш.

Собик «Совет чавондозлари» уч кураш бўйича биринчи марта 1952-йил

Румияда бўлиб ўтган 11-олимпияда ўйинларида катнашдилар.

1953-йил Руминияда; 1954-йил Болгарияда; 1962-йил Болгариянинг

Стемфорд шаҳрида Европа биринчилиги бўйича бўлган мусобакаларда мувоффақиятли катнашдалар.

1975-йил Германия Федератив Республикасида бўлиб ўтган уч кураш бўйича Европа чемпионатида биринчи уринни эгаллади.

1980-йил Москвада бўлиб ўтган олимпияда ўйинларида ўзларини

эришаётган муваффақиётлари тасодиф эмаслигини тасдиқлаб команда ҳисобида яна биринчи уринни эгаллашдилар.

От - аравалар мусобақаси ҳозирги пайтида ФЭИ да ўтказилиши шарт бўлган мусобакалардан бири ҳисобланади. Европа, Америка китъаларида машҳур бўлиб бормоқда. От пойгаси, стипль-чез, вольтижировка ўйинлари

От пойгаси - жуда кадимги ўйин бўлиб, кўчманчи халқлар томонидан якка холда ва гуруҳ бўлиб, амалга оширилган. Бу ўйин амалий ва ҳарбий мақсадларда фойдаланилган. Кадимдан кизикарли от пойгаси ўтказилиб келинган. 1859-йили ёш М.В.Асеев Лубна шахридан Парижгача муваффақиятли от пойгасини амалга оширган. 1910-1911йиллари рус аёли А.Кудашева Мўғул отида Сибир йўлида Ҳарбиндан Петербурггача от пойгасида катнашиб дунёга ўзини жасурлигини намоён қилган.

От пойгасини ўтказишдан мақсад отларни чаққонлиги, кучлилигини, чидамлилигини, чавондознинг маҳоратини яъни от кучини тўғри таксимлаш йўллари билишдан иборат. Мусобака пойгаси отни чаққонлигини, бардошлигини амалга оширади. От пойгаси 25, 50, 100 км масофа оралиғида, отларни кунлик ва кўп кунлик вақтларда ўтказилади. От пойгасига яхши тайёрланган ёши 6 ёшдан кичик бўлмаган ҳамма зотлар катнашиши мумкин. Пойга маршрути судьялар коллегияси ўйин ўтказишдан олдин кўздан кечирилиб ўлчанади. Назорат пунктлари ўрнатилади. Пойга натижаси умумлаштириб баҳоланади: чаққонлиги, отларни ҳолати, пойга давомида тирик вазнини камайиши, клиник кўрсаткичлари.

Пойгада катнашадиган отларни талабчанлик билан зооветеринария назорати ўтказилади. Ҳозирги вақтда халқаро от спорти федерацияси (ФЕИ), дунёда от пойгаси бўйича ўтказиладиган ҳар хил масофа оралиғи бўйича қоидалар ишлаб чиқилган. От фойтунлари мусобакаси – отларга қўшилган чиройли араваларда юриш азалдан кўпгина европа мамлакатларида оммавий ҳисобланиб келган. Отга қўшилган араваларда халқаро мусобакалар ўтказиш Англия от спорти федерация бошлиғи Ансел М, ҳамда Польша, Венгрия, Швецария, ГФР мутахассислари томонидан таклиф килинди. Ҳозирги пайтда бу мусобакаларни ўтказиш учун маълум қонун қоидалар ишлаб чиқарилган. Бу мусобакаларда чавондоз аравага иккита йўловчи олади, араваларга бир ёки икки жуфт от қушилади. Мусобакалар турт кун давом этади: -биринчи кун чавондоз аравани отга қушиш усулини курсатади ва баҳоланади.

-иккинчи кун отларни аравалар билан юриши намоёиш қилинади ва баҳоланади.

-учунчи кун отларнинг иш қобилиятини намоёиш қиладилар, яъни улар аравалари билан 36км масофани босиб ўтадилар ва баҳоланади. -туртинчи кун отларни отчопарда синашда кейинги ҳолати кўздан кечирилади ва баҳоланади.

Вольтижировка - бу чавондоз ва отни бир-бирига уйғунлашган холда маълум тезликда ҳар хил гимнастика машқларини айланасини 15см манежда бажарилишига айтилади. Вольтижировкани ўзига хос қонун–қоидалари мавжуд бўлиб, шу қонун қоидалар асосида мусобакалар ўтказилади. Вольтижировка билан шуғулланадиган отлар жуда енгил бошқарилган чавондозни ҳамма хохоши жуда яхши бажариши, айлана бўйлаб текис ритмик ҳаракат қилиши қобилиятига эга бўлиши керак. Бундай отларни танлаш учун жуда ювош ,унча катта бўлмаган, лекин кўкраги ва сағриси кенг отларни ажратиб олинади.

Ажратилган отларни ҳарқуни ҳар хил машқларни бажаришини ўргатиб борилади ва натижада бир отни устида 1тадан 3тагача вольтижерч чавондозлари эркин ҳаракат қилиб ҳар хил машқлари бажаришади. Вольтижировка жуда кўплаб мамлакатларда кенг тарқалган. 1983-йилдан бошлаб вольтижировка мусобакалари ФЕН қонун қоидаларига асосан олиб брилади. Вольтижировка мусобакаларида ҳаракатлар муносиблигини, уларни соатини Волтжер чавондозини ҳар хил машқларини аниқ ва чиройли бажаришга эътибор берилади ва баҳоланади.

Миллий от спорти.

От спорти – ўйинларнинг энг оммавий турларидан бири миллий от ўйинидир. От минг-минг йиллар давомида ҳамма инсон мададкори бўлиб келди, меҳнатга ва жангавор жасоратларда унга кумакдош бўлди, спорт беллашувларида фидоқорона хизмат килди, халқ бахшиларига илҳом бағишлади. Бу чиройли ўйин бўлиб, чавондоз билан отнинг ўзоқ вақтлар машқ қилишлари натижасида амалга ошириладиган хақикий турқона санъатдир. Меҳнаткашларни жисмоний тарбиялаш мақсадида от спорти каттагина урин тўтади: инсонда матонатлиликини, чаққонлиликини, катъийлиликини, дадиллиликини, фаросатлиликини ва жасурлиликини ривожлантиради, ҳар томонлама жисмоний тайёргарликининг энг яхши ва сираси бўлиб хизмат қилади, у билан шуғулланган кишида юксак ирода шаклланади. Отда юриш инсонга эстетик роҳат бағишлайди. Киши организмга ижобий таъсир кўрсатади, мускулларни, асаб тизимини мустаҳкамлайди.

От ўйинлари хақидаги дастлабки маълумотлар кадим замонларга, мозийга кириб боради. Кадимги Скифда, масалан, замонавий ўйинларга ухшайдиган чавондозлар мусобакаси кенг тарқалганлиги кайд килинади.

От ўйинида муваффакиятга эришиш чавандоз билан отнинг узок вақт машқ қилишлари натижасидир. Маълумки, маданий от зотларнинг келиб чиқишида хиллаш ва танлашнинг асосий ўйинлари машқ қилдириш ва синаш роли ғоят каттадир. Отларни машқ қилдириш бутун организмни ривожлантириб, мускулларни пай ва боғловчи аппаратларини нафас олиш ва юрак қон томир тизимларини мустаҳкамлайди. Мунтазам равишда машқ қилдириб ва синаб турилмаса, ҳар қандай отдаги яхши хусусиятларини ўзида саклаб қололмайди.

Чавандоз от бир-бирини яхши тушинишлари керак. Ана шундагина, уларнинг чиқишлари олқишланади. Қадимги замонларда, яъни 680 йилларда бошланган Олимпия ўйинларида чавандозлар мусобакаси ўтказилган. Аввал аравада мусобакалашиб, сўнг пайга бошланган эди. Кавказ, Марказий Осиё, чунончи Ўзбекистон халқларида миллий от ўйинлари асрлар бўйи авлоддан – авлодга мерос бўлиб келмоқда. Марказий Осиё, Қозоғистон мамлакатлари ҳудудларида узок масофаларга чопиш (пайга), улоқ танасини тортиб олиш (кўпқари), чавандозларнинг от устида курашуви ағдариш, оғиш) киз қувмоқ, от устида тўп ўйнаш (чолган) сингари мусобакалар халқ орасида кенг тарқалган ва шуҳрат қозонган. Бу ўйинларнинг ранго-ранглигича қадимги замонларда битилган «Шохномада» қайд қилинган, умуман олганда миллий от ўйинлари

жаҳоннинг деярли ҳамма мамлакатларида бор.

Ўзбекистон чавандозлари ва томошабинлари ўртасида шўх от ўйинларидан **киз қувмоқ, кўпқари, пойга, ағдариш**. Бу ўйинлар ортиқча ҳаражат талаб қилади. Уларнинг оммавийлиги ҳам ана шундадир. Миллий от ўйинлари халқ ижодида ҳам, эртақларда, мақолаларда, маталларда ва мусикаларда ҳам ўз аксини топган. Хозиргида Озарбайжон, Гўрзия халқнинг цхенбурти (коптоқ ўйини), иссинди (найза улоқтириш) бюр папах (от баскетбол) ўйинлари оммавий тус олмоқда. Шунингдек ҳудудимизда бошқа ўйинлар қатори бирон-бир рус халқининг миллий уч отли файтонида чопишсиз ўтмайди. Бу ўйинлар байрамлар чиройига чирой кушади. Хозирги Ўзбекистонда миллий от спорти ўйинларини янада кучлироқ ривожлантириш имкониятлари мавжуд. Чунки вилоятларимизда, районларимизда, спорт мактаблари моддий техника базаси яратилган. Клублар, секциялар тузилган.

Миллий от ўйини айниқса қишлоқ жойларда яхши ривож топган. Ўзбекистон қишлоқ спортчилари терма командаси биринчи марта 1958

йилда МДХ хўжаликларнинг чавандозлари мусобакасида катнашдилар. Уша пайтдан бери улар кўпқари бўйича – 10, човган бўйича – 7, сюр папах бўйича – 6, киз кувмоқ бўйича 2 марта МДХ чемпиони деган фахрли номини қўлга киритдилар. Сўнгги йилларда ҳудудимизнинг 58 спортчиларига от спорти миллий, ўйинлари бўйича «Ўзбекистон спорт мастери» ўйинлари берилди. Худудимиз от спорти ўйинлари бўйича ўзининг катта хизмат курсатган ветеранларига эга. Б.Муродкосимов, С.Асроров (Жиззах), А.Боборавшанов (Тошкент), К.Холмуродов, Ю.Суванов (Сурхандарё) каби улоқ чопарлар шулар жумласидандир.

Хозирги кунда 4 мингга яқин қиши миллий от ўйини билан шуғулланиб келмоқда. Миллий от ўйини туман, вилоят, ҳудудлараро мусобакалари Республика Давлат спорти қўмитаси Низомига асосан ҳудуд мусобакаларнинг ягона календар режасига мувофиқ ўтказилади.

Мусобака – от спортини оммавийлаштириш ва спорт ютуқларини янада мустаҳкамлаш, жумҳурият терма командасини кучли миллий от спорти билан шугулланувчилари билан тулдириш, от спортибилан шугулланувчи спортчиларини аниқлаш мақсадида ўтказилади.

Мусобака жараёнида қуйидаги вазифалар ҳал этилади: вилоят

республика терма командасига низомларнинг тайёргарлигини, МДХ расмий мусобакаларга тайёргарликни текшириш. Республика спорт комитетининг от спорти бўйича йиллик иш якунини чиқариш, мусобакани ўтказиш туманлараро бўлса, умумий раҳбарлик вилоятлараро ўтказилса, республика спорт комитети булимига юклатилади. Бунда ҳар бир мусобака умум бош ҳакамлар колледжи тўзилади. Мусобака ўтказиладиган вилоят спорт комитети мусобака ўтадиган жойни тайёрлайди, бошқа шаҳарлардан, вилоятлардан қолган

катнашувчиларни қабул қилади, жойлаштиради, овкатлантиришни ташкил қилади. Анъанада ўтказиладиган маданий-оммавий ишлари ташвиқот қилиш тадбирлари ўтказиш муносабати билан бажарилади.

Мусобака тамом бўлгандан кейин кучма призлар, кимматбаҳо совгалар ва мукофотлар голибларга топширилганлиги ҳақида далолатнома тўзилиб, у ҳисобот билан бирга, республика спорт комитетига топширилади (кўпқари ўйини).

Кўпқари (улоқ тортиш, кўк бўри) - кўпқари ўзига хос ўйин бўлиб, унинг тарихи ўтган зотларга чуқур кириб боради. Бу Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон ва Тожикистон ҳудудлари халқларнинг севимли ўйинидир. Ўтган даврларда чорва моллар подаси кечаю кундўз очик далаларда, чўлларда боқилар эди. Бурилар анча зарар етказар эди, йўқотиш учун қуроллар етмас эди. Жасур йигитлар ўзларининг чаққон отлари билан буриларни холдан тойганича қувлар, таёқлар билан савалашар, ердан илиб олиб тақимга босишар, бир-бири билан тортишар эдилар. Кўпқари ўйини шундан келиб чиққан. Кейинчалик бури урнига суйилган улоқ танасини тортиши расм бўлган. МДХ ва ҳудудларда қабул қилинган жойда бўйича ўйинда иккита команда уртасида уйналиб, команда биринчилигида шахсий биринчилик учун ўтказилади. Кўпқари ўйини чавандоздан ҳуллас тажриба, қуч, маҳорат, отни моҳирлик билан бошқариш, жасурлик, зийраклик ва бардошлиқни талаб қилади. Кўпқарида қандай от билан уйнаш ҳам катта аҳамиятга эга. Мустаҳкам конституцияли, суяклари, мускулларини пай ва боғловчи аппаратлари яхши ривожланган бўлиши, чаққон. Бақувват ва махсус машқ қилинган бўлиши керак. От билан чавандоз бир-бирини яхши тушинишлар, кўполлик қилмасликлари зарур. Ўйналадиган майдон текис, равон, бўйи

тупроқли бўлиши керак. Ўзунлиги 500 метргача, эни 40 метргача ҳар командада 6-15 қиши катнашади. Спорт қўмитасининг қоидаларига мувофиқ, ўйинни тўғри ташкил қилиш учун ҳар командадан отларни машқ қилдирувчи, судья, бош судья, вакиллар ва ёрдамчи хизматчи бўлади. Икки томонга байроқча тикиб, дарвоза қилинади. Дарвоза айлана диаметри 5 метр атрофида бўлиши керак.

Майдон ўртасига диаметри 3 метрлик доира белгиланиб, оғирлиги 45 кг келадиган, қалласи олинган, олдинги оёғининг билакўзук бугини, кейинги оёғининг сакраш бўғимига оёқлари олинган улоқ шу ерга ташланади. Команда аъзолари уша чизикда саф тортиб турилади. Катнашадиган отларнинг оёқларига силлик така қоқилган бўлиши керак. Судьянинг сигнали билан команданинг капитанлари майдон марказидаги доирага яқин келиб, бир-бирлари билан саломлашади ва улоқни ердан олишга ҳаракат қилишади. Ердан улоқни кўтарган вақтида қайси команда капитани кўтаришидан қатъий назар, ўйинда катнашувчи ҳамма чавандозлар улоқни олишга ҳаракат қиладилар. Ўз дарвозасига энг кўп олиб борган команда эса, ғолиб деб эълон қилинади. Ўйин 15-20 минут ўйналиб, 5 минут дам берилади. Улоқ дарвозасига олиб ташлангандан сўнг, ўйин қайтадан, яъни

марказдан бошланади. Агар 30 минут, 40 минут ичида командалар бир-биридан ғолиб чикмаса, 10-15 минут шахсий биринчилик учун командалар ўртасида ўйин ўйналади. Шахсий биринчиликда қайси чавандоз кўп маротаба дарвозага улоқни олиб келса, ғолиб ҳисобланади. Ўйин мобайнида отнинг оёқларини ва ўз оёқларини кўтариш, ракибининг отига нисбатан отнинг кўкрагини такак, улоқ танасини иплар билан боғлаш ёки ремен билан беркитиш мумкин эмас. Камчи билан фақат ўз отини камчилаш мумкин. Катнашадиган отларни камчи билан уриш, бошқа команданинг отининг жировини ушлаш ман этилади. Отларда ярамас одатлари бўлса, қишиларга жароҳат олиб келиши мумкин. Шулардан бири сержахл, ўтишлайдиган отлар ўйинга киритиш ман этилади.

Ҳозирги пайтда миллий от спорт ўйинлари кўпгина қишлоқ жойларда яхши ривож топган. Ёшларимиз айниқса, кўпқари ўйинларига кизиқиши тобора ортиб бормоқда. Кўп жойларда бўладиган кўпқари туйлари текис майдонда ўтказилмасдан нотекис жойларда ўтказиляпти. Ўтказилаётган кўпқари туйлари юқорида айтилган ўйин қоидаcига тўғри келмайди.

Қишлоқларда ўтказилаётган кўпқари туйлари бирмунча тартибсиз

бўлиб, баъзи ерларда, қишиларга жароҳат олиб келади. Сабаби чавандозларимизнинг зооветеринария қоидаcи асосида иш тўтмаслиги,

тошли, жарли ҳамда қорли сирли жойларда ўйинни ўтказилишидир.

Баъзи бир чавандозлар тушунмасдан, отни бошига, оёқларига камчи

билан савалайди. Юқорида айтилган жойларда чоптириш, нотўғри муомалада бўлиши отларни такасиз уйнаўтиши натижасида нуксонлар пайдо бўлади. Нуксон деб, орган ва тўқималар ўзгариши натижасида пайдо бўладиган белгиларга айтилади.

Туман раҳбарлари, мўтаҳассислари, хўжалик раҳбарлари миллий от

ўйини спортини хўжаликларда, қишлоқ туйларида актив иштирок этиши, ўйини тўғри ташкил қилиш ва ривожлантириш имкониятларини яратиб беришлари керак.

Қишлоқ жойларда бўладиган кўпқари туйлари мамлакатимизда

ўтадиган ўйинларга тўғри келмайди. Кўпқари туй деб эълон қилиниб,

эшитилса, айтиш-айтмаслигидан катъий назар, чавандозлар кўпқари ўйинига келадилар. Натижада катнашаётган чавандоз отларнинг сони кўпайиб кетади.

Кўп йиллик маълумотларга караганда, чавандозларнинг сони 500 тагача ҳам етиши мумкин. Ўйиннинг бўлиши қуйидагича ташкил килинса, мақсадга мувофиқдир. Биринчи уйналадиган майдон текис бўз ерли бўлиб, чавандозларнинг сони 100 га якин бўлса, масофа ўзунлиги 800 метргача, кенглиги 70 метрдан кам булмаслиги, чавандозларнинг сони 150 та бўлган масофа ўзунлиги 1000 м гача, кенглиги 100 метр бўлиши чавандозларнинг сони 200 дан зиёд бўлса, масофа ўзунлиги 1000 м гача, кенглиги 150 м бўлиши керак. Қишлоқ ўйинларида шахсий биринчилик учун ўтказилади.

Халқ хўжалик кўрадиган ва тамоша қиладиган жойга диаметри 3 м келадиган доира олиб борилиб ташланган тирик вазни 45 кг гача бўлган бўйилган улоқни олиб келса, шу чавандоз голиб ҳисобланади, эълон қилинган совгани олиши керак.

Кўпқари – Қозоғистон ва Ўрта Осиё республикалари халқларининг миллий ўйини. Кўпқари ўйинининг келиб чиқиши жуда эски тарихга эга бўлиб, «кўк бўри» еган маънони билдиради. Илгари халқлар яхши

отлар билан бўрини қувганлар, кейинчалик бўрининг ўрнига кўпқари предмети сифатида суйилган эчки танаси ишлатилган.

Мусобақада иккита команда учрашиб, ҳар бир команда 5 тадан чавандоз ва биттадан запас ўйинчи бўлади. Мусобақа узунлиги 400-500 метр, кенглиги 30 метр келадиган майдончада ўтказилади. Майдонча масофасининг диаметри 3 метр келадиган айлана ясалиб, ўйин бошланишидан олдин шу айлана ичига эчки танаси ташланади. Судянинг сигнали билан ўйин бошланади. Ҳар бир команда чавандозлари эчки танасини айлана ичидан кўтариб отга ўнгариб байроқ тикилган ўз дарвозаларига олиб бориб ташласа, ўша команда голиб ҳисобланади. Ўйин учун 15 минут вақт белгиланади, агар бу вақт ичида голиб аниқланмаса, яна қўшимча равишда 15 минут белгиланади. Агар чавандоз белгиланган майдончани ёнбошига чиқиб кетса, ёнбошидаги судя аут эълон қилади ва ўша ердан қайта бошланади. Агар чавандоз интизомсизлик қилса 5 минутга ўйиндан чиқариб юборилади, унинг ўрнига бошқа чавандоз чиқиши мумкин эмас. Агар «улоқчи» от улоқни маррага олиб боришида ёнбош чегарадан чиқиб яна чегара ичига кирса, келтирилган улоқ ҳисобга олинмайди, шунингдек,

келтирилган улоқ ҳам ҳисобланмайди. Колхоз. Совхоз территорияларида уюштирилган «кўпқари»

мусобақа шартлари командаларнинг ўзаро келишгани ҳолда бироз ўзгариши мумкин.

Пойгада чопиш. урта осие ва қозоғистон республикаларининг энг

кизикарли ўйинларидан бири ҳисобланади. Маҳаллий аҳолилар кадимдан жуда кизиқиб томоша қилиб келганлар. Пойга ўтказиладиган жой ўзунлиги текис равон бўлиши керак. Мусобақа оралиги 5;10;15 км бўлиб, отнинг яхши совўтилган ва машқ килдирилган, чавандоз, яъни отга яъни отга яхши уринлашиб ўтира оладиган, оўтиш мохирона бошқарадиган, отнинг кучини масофа бўйлаб яхши таксимлай оладиган ва имкониятини мукамал биладиган ёки 16 ёшдан катта бўлган мактаб боласидан тоғиб, чопишга қобилияти бўлган врач қуригидан ўтган соғлом қишилар катнашади.

Катнашадиган отлар ҳам ветеринария қуригидан ўтиши керак. Ўйинга

тайёрланган ва машқ килдирилган ҳамма отлар катнашиши мумкин.

Мусобақада катнашадиган отларнинг сони 25 гача бўлиб, ҳам командадан 5та дан чавандоз бўлиши, отнинг ёки 5 тадан катта бўлиши мақсадга мувофиқдир. Мусобақалар мамлакатлараро бўладиган бўлса, судьялар вакиллар, машқ килдирувчилар сони мамлакатлар спорт комитети федерациясининг келишувига асосан белгиланади. Мусобакани бошланиши ва якунловчи қисми бир жойда бўлиши керак. Маррага биринчи бўлиб етиб келган чавандоз голиб ҳисобланади.

Қиз қувиш. От спорти ўйинлари ичида кизикарли, ўзига хос турларидан бири бўлиб, у ёшлар орасида доимо катта кизиқиш уйғотади.

Ўйин ўзунлиги 300-500 м ва эни 30-40 м ли тўғри йўлакда ўтказилади. Ўтган шахсий команда биринчилиги учун ўтказилади. Финиш охирида байроқча урнатилиб, у қайрилиш назорат пунктини билдиради. Ўтган шахсий ва команда биринчилиги учун 1 балл, юттирганига 0 балл берилади. Чавандозлар миллий кийимда катнашадилар. Командалар биринчилиги учун ўтказилса, энг кўп балл олган команда голиб ҳисобланади. Шахсий биринчилик учун эса, энг кўп балл олган шахс ҳисобланади. Мамлакатлараро уйналганда биринчи мамлакатнинг кизи билан иккинчи мамлакатнинг йигити билан жуфт бўлиб катнашади. Шундай қилиб, ўйинда усмирлар йигит ва кизлар жуфт-жуфт бўлиб уйнашидир. Ўйинда бир неча

жуфт йигит ва кизлар судьянинг сигнали билан старт чизигига кетиб, команда берилишини кўтиб туради. Старт берилгандан кейин ўйинни биринчи ярмида йигит кизни кувиб етиб, упишга, иккинчи ярмида эса киз йигитни кувиб етишга ҳаракат қилади. Агар етса, камчи билан йигитнинг елкасига уради. Ўйиннинг иккинчи бир варианты йигит кизнинг йўлининг биринчи ярмида кувиб етиши ва унинг чап кулидаги рангли румолини тортиб олиши зарур. Акс холда, орқага кайтилаётганида киз йигитни камчи билан савалайди ва бу бажарилса голиб ҳисобланади. Ғалаба қозонишда от чопкир ва чаққон бўлиши, чавандоз эса отни бошқара олиши талаб этилади. Ўйиннинг бошланишидан то охиригача йигит ҳам, киз ҳам бир отда ўйнаши керак. Агар отларда куйидаги нуксонлар жабка, шпат, козинец (эчки оёк) раъерлар пайдо бўлиши мумкин. Бу нуксонлар иш қобилятига, насл қиймати, сотиш баҳосига таъсир этади. Насли отлар бўлса, бонитировка қилиш даврида юқоридаги нуксонлар учраса, фақат II классга ўтказиш мумкин. Олиб борилган илмий кўзатишлар натижасида куйидаги хулоса ва таклифларни киритамиз:

1. Кўпқари, оломон пойга, киз кувиш, от ўйинлари, туман, хўжаликлар туйлари ва қишлоқ туйлари қоидага риоя қилган ҳолда ўтказилса мақсадга мувофиқдир. Уйналадиган жойлар тошлоқ, қорли, сирли жойлар бўлмаслиги керак. Отни чоптиришда зооветеринария қоидаларига риоя қилмоғи керак. Ўйин мобайнида отнинг оёқларини ва ўз оёқларини кўтариш, отнинг кўкрагини такаш, улоқ танасини иплар билан боғлаш эгарга тасма, иш билан беркийтиш мумкин эмас. Шу ишларнинг натижасида отларда нуксонлар пайдо бўлади. Сержахл, ўтишлайдиган отларни ўйинга киритиш мумкин эмас. Улар қишиларга ва отларга жароҳат олиб келади.

Ағдариш (саис) – қозоқ ва қирғизларнинг миллий ўйини. Бу ўйинга яхши ўргантилган отлар билан энг зўр чавандозлар қатнашади. Мусобақа шахсий команда биринчилиги учун бўлиши керак. чавандознинг ёши 18 ва ундан катта бўлиши керак. бу мусобақада чавандозларнинг оғирлиги ҳисобга олинади. Енгил оғирлик 65 кг.гача, ўрта оғирлик 80 кг.гача ва оғир 80 кгдан юқори бўлади. Отлар паст, пишиқ, тез бурилувчан, оёқлари мустаҳкам бўлиши керак. (Қустонай, янги қирғиз, қорабайир зотлари).

Мусобақа 25х50 метрли чопиш йўлакчада ёки 30-40 метрли белгиланган майдончада ўтказилади. Бунда икки чавандоз 15 минут олишиши керак. голиб чавандоз рақибини эгардан ерга кулатиши керак. агар 15 минут давомида чавандозлар бир-бирини қўлата олмаса, судьялар яхши усул ва

активлар кўрсатилган чавандозга ютуқни беради. Кураш натижалари қуйидагича баҳоланади: аниқ ғалаб учун – 3 ижобий очко, балл бўйича қозонилган ғалаба учун – 2 ижобий очко, енгилган лекин актив курашганлиги учун – 0 очко берилади, енгилган ва пасив курашганлиги учун – 1 очко олиб ташланади. Оломон пойга – 5000, 7000 ва 10000 марта чопиш. Профессионал чавандозларни бу пойгада қатнашиши ман қилинади. Бунда 12 ёшли боладан тортиб то қарияларгача қатнашиши мумкин. пойгага асосан маҳаллий ва зоти биров яхшиланган отлар қатнашади, қатнашишдан олдин улар махсус машқ қилдириб тайёрланади. Пойгага 15-20 киши бирдан қўйилади, чавандознинг оғирлиги ҳисобга олинмайди, лекин орқасига номер тикилган бўлиши керак. биринчи бўлиб финишга келган чавандоз ғолиб ҳисобланади.

От устида кураш - (ағдариш, сайс ўйини) Қозоғистон, Қирғизистон

ва Ўзбекистон республикаларида кенг тарқалган. Бу ўйин чавандоздан эгарга яхши урнашиш, катта жисмоний куч, чаққонлик, айна пайтда отни мохирлик билан бошқаришни талаб қилади. Унинг мохияти ракибни от устида тортиб йиқиштишдан иборат. Шундай қилиб республикамізда ўтадиган байрамлар миллий от ўйинисиз ўтмайди. Бу ўйинлар байрмалар чиройига чирой кушади.

Мусобака шахсий ва команда ҳисобидан ўтказилади. Ўтказиладиган майдонга текис жой танланиб ўзунлиги 50метр ва кенглиги 25метр бўлиши керак. Ўйин икки чавандоз уртасида бош судьяни сигнали бўйича 15минўт от устига олишиб ракибни эгардан ерга тушириш натижасида амалга оширилади.

Мусобакада катнашувчилар тирик вазни бўйича уч оғирли категорияга

бўлинади: енгил катигория 75кг гача, урта категория 80кг гача, оғир вазнли категория 80кг дан юқори бўлади. Чавандознинг ёши 18 ва ундан катта бўлиши мумкин. Мусобакани бош судья бошқаради. Уни берган сигнали билан бариб олишади. Берилган вакида ракибни эгардан ерга туширилмаса 5минўт дам берилади. Бош судьяни рухсати билан кушимча 5минўт вақт берилади. Агар кушимча вақт ичида ҳам ракибини ерга тушира олмаса аммо ишлатган усуллари ва ҳаракатчанлигини яъни устунликларини инобатга олиб бош судья томонидан чавандозни ғолиб деб ҳисоблаш мумкин. Кураш натижалари қуйидагича баҳоланади: аниқ ғалаба учун 3та ижобий балл, актив кураш учун 2балл, пасив курашгани учун 1

балл ташланади. Ракибни отини уруш, бирор жойини ушлаш; жиловлаш ман этилади.

От саёхатлари ва дунё миқёсида майда от клублари

От саёхатлари – бу инсонга эстетик роҳат бағишлайдиган организмга ижобий таъсир кўрсатадиган, мускуллар (мушаклар) ни асаб системасини мустахкамлайдиган оммавий тадбирдир. Отда юриш энг муҳим тадбир бўлиб, одамларни бир – бирига яқинлаштиради, дўст орттиради, инсонни тарбиялайди соғломлигини мустахкамлайди. Кўп касалликларни олдини олишда тўзатишда муҳим рол ўйнайди. Масалан: аденома ошқозон – ичак, юрак, қон босими, артероз касалликларини олдини олишда ва соғломлаштиришда. Отда юрган киши қарилик чоғларида ҳам қомати ва хушбичимлигини яхши сақлайди, тетик юради, куч ғайратини унча йўқотмайди. Бизга маълумки жуда кўп пайгамбарларимиз, олиму – уломларимиз, шунингдек буюк Амир Темур, Л.Н.Толстой, С.И.Будённый,

К.Ф.Ворошелов, А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов ва бошқалар ҳам ҳар қандай об – ҳаво шароитида ҳам анча вақт отда сайр қилар экан. От саёхатлари дам олишнинг энг яхши усулидир. Хозирги кунда МДХда от саёхатлари мавжуд от саёхатлари орқали ҳар хил манзараларни кўриш билан бирга табиатдан баҳраманд бўлган кишилар билан муносабатда бўлади. Ҳар хил миллат ва элат халқлари билан бирга бўлиб, уларнинг урф

одатларини, маданиятини билишади.

От саёхатлари гуруҳ– гуруҳ бўлиб, худди дам олиш санаторияларидек

18 – 24 кун ичида дам олишади 4 – 5 кун от миниш ва бошқа тадбирлар билан шуғулланади. Қолган кунлари режа асосида отда юриб, дам олиб саёхатлар ўтказишади. Отда юришда ахта қилинган қаноатли, озуқа танламайдиган, ахта қилинган 6 ёшдан 12 ёшгача бўлган отлардан фойдаланилади. Барча дам олиш қароргохлари йўлланмаларни жойлардаги ўз уюшмалари орқали ёки қароргохнинг ўзида ўзлари сотиш ҳуқуқига эга. Барча от саёхати йўналишларида от минишни энди бошловчилар учун махсус майдончаларда от миниш сирларини ўргатиш машғулотлари ташкил қилинган. От саёхатлари мавсуми май ойининг охиридан сентябр ойигача давом этади.

От саёхатида барча хоҳловчилар (16 ёшга тўлган соғлом инсонлар)

қатнашишлари мумкин. От саёҳатида қатнашиш истагини билдирган барча аризалар юқорида қайд қилиниб ўтилган барча дам олиш қароргоҳлари манзилларига йил давомида қабул қилинади. Пакана от клублари Ёш ўсмир ўғил ва қизларни пакана отларни салт миниб ва от спортини ўрганиш учун мўлжалланган Англияда Шотланд ва Уэлкс, Швецияда Готланд, Японияда, Хокайд, Аргентинада Хулио Фалабелло ва Америкада

пакана карлик от зотлари кенг тарқалган бўлиб, қаричиғай баландлиги 38 см то 144 см гача энг кичигининг тирик вазни 14 – 16 кг дир. Чет мамлакатлар сингари МДХ даги давлатларнинг от заводларининг олдига қўйган топшириқлардан бири такрор ишлаб чиқаришни кенгайтириб, хар хил типдаги пакана отларни кўпайтиришдир.

Хозирги вақтда дунё миқёсида 1372 та пакана от клублари мавжуд дунё миқёсида ёш ўсмирлар от орасида от спортини ривожлантириш учун пакана от клублари бўйича 1977 махсус комиссия тўзилиб тасдиқланган.

1977 йилдан бошлаб дунё миқёсида 8 ёшдан 14 ёшгача бўлган ўсмирлар орасида чемионлик ўтказилди. Мусобақа режасига олий даражада машқ қилдириш, тўсиқлардан ўтиш ва уч кураш ўйинлари киритилган. Ёш ўсмирларни келажакда от спортига тайёрлашда, уларни чаққон, ботир, қилиб тайёрлашда ва дунё миқёсида мамлакатни танитиб, спорт мастери чемпиони бўлиб етишишда тутган ўрни муҳимдир.

12-Мавзу: Ўқув машғулотининг технологик харитаси

**Мавзу -12. “Туячиликнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти. Туя зотлари.”
маърузасидаги таълим технологияси модели**

<i>Иш босқичлари ва вақти</i>	<i>Фаолият мазмуни</i>	
	<i>Таълим берувчи</i>	<i>Таълим олувчилар</i>
1- босқич Ўқув машғулотига кириш (10 дақиқа)	1 Туячиликнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти тўғрисида тушунча. 2. Дунё миқёсида, МДХ да ва Ўзбекистонда туячиликнинг ҳолати. 3. Туяларнинг ишчи сифатида фойдаланиш. 4. Туя зотлари тўғрисида тушунча.	Тинглайдилар, ёзиб оладилар Аниқлашадилар, саволлар берадилар.
2 - босқич Асосий (60 дақиқа)	Маъруза бўйича Б.Бх,Б. усулида савол жавоб орқали билимларини фаоллаштирадилар.	Жавоб берадилар, ёзадилар. Тинглайдилар.
3 - босқич Яқуний (10 дақиқа)	3.1. Мавзу бўйича яқун ясайди. Қилинган ишларни келгусида касбий фаолиятида аҳамиятга эга эканлиги муҳимлигига талабалар эътиборини қаратади. 3.2. Мустақил иш учун топшириқ беради ва унинг баҳолаш мезонлари билан таништиради.	Саволлар берадилар. Топшириқларни бажарадилар. Ўз-ўзини баҳолаш ўтказадилар.

Вақт: 2 соат	Талабалар сони: - 120-130та
Ўқув машғулотининг шакли ва тури	Маъруза, маълумотли
Ўқув машғулотининг тузилиши (маъруза режаси)	1. Туячиликнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти тўғрисида тушунча. 2. Дунё миқёсида, МДХ да ва Ўзбекистонда туячиликнинг ҳолати. 3. Туяларнинг ишчи сифатида фойдаланиш. 4. Туя зотлари тўғрисида тушунча.
Ўқув машғулоти мақсади: Туячиликнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти. Туя зотлари. бўйича тушунчаларни бериш.	
Педагогик вазифалар: 1.Туячиликнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти тўғрисида тушунча. 2. Дунё миқёсида, МДХ да ва Ўзбекистонда туячиликнинг ҳолати. 3. Туяларнинг ишчи сифатида фойдаланиш. 4. Туя зотлари тўғрисида тушунча.	Ўқув фаолияти натижалари:
Таълим усуллари	Баён қилиш, тушунтириш, намоиш, мунозара, муҳокама, ақлий ҳужум
Таълим шакли	Оммавий
Таълим воситалари	Презентация маълумотлари, жадваллар, видеоматериал, маъруза матни, техник воситалар
Таълим бериш шароити	Оддий аудитория шароитида

Мониторинг ва баҳолаш	Блиц - сўров
-----------------------	--------------

12 мавзу. Туячиликнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти. Туя зотлари.

Р Е Ж А

1. Туячиликнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти тўғрисида тушунча.
2. Дунё миқёсида, МДХ да ва Ўзбекистонда туячиликнинг ҳолати.
3. Туяларнинг ишчи сифатида фойдаланиш.
4. Туя зотлари тўғрисида тушунча.

1.Туячиликнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти.

Туячилик чорвачиликнинг муҳим соҳаси бўлиб, ишчи, транспорт сифатида, маҳсулот олишда (сут, гўшт, жун) тутган ўрни каттадир. Дунё миқёсида туячилик қадим-қадимдан ривожланиб келган. Қадимдан Ўзбекистонда ҳам туячилик кенг ривожланиб, давлатлараро савдо-сотиқни йўлга қўйишда, миллат ва элатларни урф-одатлари, маданиятини тарғибот қилишда муҳим аҳамиятга эга бўлган буюк ипак йўлини ташкил этишда асосий марказ ҳисобланган. Туя карвонлари, туячилик инсоният оғирини енгил қилиб, элатлар ва миллатларнинг моддий ва маънавий томондан қўллаб ва қувватлаб келган жонивордир. Демак, халқ хўжалигини ривожлантиришда ўз ўрни бор.

Ҳозирги кунда ҳам Араб халқи учун туя ишончли ёрдамчи ҳисобланади. Сахро зоналарида кочиб юрадиган 5-6 киши учун энг камида 7 туя кераклиги аниқланган. Кочиб юрадиган бадавлат оилалар ўртача 25 бош туя, 15 бош қўй ва 40 бош эчкига эгадир.

Сахро зоналарида медицина пунктлари йўқ. Халқ қадимги медицина ишларида қўлланиладиган дармон-дорилардан бири туя сийдигидан кенг усулда, айниқса, кўзлари шамоллаганда кенг фойдаланилади. Улар яшайдиган палаткалар эчки ва туя жуни билан қопланган бўлади. Сахро ва қуруқ чўл шароитида жуда кучли юк кўтарадиган ва юк тортадиган ҳайвонлар ичида туялар муҳим аҳамиятга эга. Чорва молларини узоқ масофаларга босишда транспорт сифатида туяларнинг хизмати муҳимдир.

ФАО-ЮНЕП маълумотларига кўра 50 миллион бошни ташкил қилади.

Бактерианлар 4 та зотдан иборат бўлиб, ФАО маълумотларига асосан жаҳонда бир миллион уч юз эллик минг дан зиёд икки ўрқачли туялар мавжуд.

Бу зотлар асосан 5 та давлатда урчитилади ва уларнинг номи ҳам ўша давлат ёки ҳудуд номи билан боғлиқ. МДХ давлатлари ҳудудларида ҳозирги кунда Қозоқ, Қалмоқ бактерианлари урчитилади. Олтой ўлкасида мунтазам равишда Монгол бактерианлари келтирилган. Хитой бактерианлари эса бизнинг мамлакатимизга умуман келтирилмаган.

Туялардан ишчи ҳайвон сифатида фойдаланиш Сахро - ярим сахро ва чўл минтақаларида бошқа ҳайвонларга кўра туялар кучли юк кўтарувчи ҳисобланади. Узоқ яйловларда қўй ва подаларни боқишда туялардан кенг фойдаланилади. Шунингдек транспорт сифатида муҳим аҳамиятга эгадир. Уларнинг афзалликлари шундаки, ҳар хил шароитда йўлларда юришда иқтисодий самарадорликка эгадир. Арабистон чўлларида араблар туяларни миниб секин юрадилар, соатига 4-5 км босади. Бир кунда 40 км дан ошмайди. Арабистон мамлакатининг баъзи бир жой-ларида туя аскарлари мавжуд. Уларнинг ўртача тезлиги соатига 13 км дир. Урғочи туялар эркак туяларга нисбатан тез юради, чидамли ва кўп юк кўтариш қобилиятига эга. Кўчманчи араблар туяларга кўп юк ортишдан кўрқади, яъни толиқиб қолмаслиги учун, ортган юкининг оғирлиги ўртача 110-120 кг дир. Туянинг қобилияти унга нисбатан кўп бўлса ҳам ундан зиёд юк ортмайди.

Туя зотлари тўғрисида тушунча.

Бактерианлар 4та зотдан иборат бўлиб ФАО маълумотларига асосан, жаҳонда бир миллион уч юз эллик мингдан зиёд икки ўрқачли туялар мавжуд. **Қалмиқ зоти**-Қолмиқ зоти бошқа икки ўрқачли зотлар ичида тана тузилиши гавдасининг баландлиги, йириклиги суяқларининг йўғонлиги билан ажралиб туради. Шунингдек оёқларининг ўзунлиги билан ажралиб туради қалмиқ зоти жуда қувватли, кучли арава юкини тортади ва кўп юк кўтаради. Конституциясининг қуруқлиги билан характерланади. Ўзига хос

хусусиятлари яъни иш қобилиятчанлиги юқори, гўшт, сут ва жун маҳсулотларининг юқори эканлиги билан ажралиб туради. Баъзи бир туяларнинг оғирлиги 1200 кг га етади. Ҳозирги кунда қалмиқ туялари Қозоғистон ҳудудига узлуксиз келтирилиши натижасида улар Қозоғистон туяларини яхшиловчи шароитида фойдаланилмоқда. Ердан икки ўрқач

орасидаги баландлик 188 см. Гавда қия узунлиги 165 см, кўкрак айланаси 220-230 см. Ҳар йили ўрта ҳисобда 100 та она туядан 47 бош бўталок олинади. Ўртача бир туядан 5.2 кг жун олинади. Рекорд туялардан 16 кг жун беради сут маҳсулдорлиги 1750 кг.

Қозоқ зоти. Бу зот фақат Қозоғистон республикасида эмас, Ўзбекистон, қирғизистон ва Россия федератив республикасида кенг тарқалган туя зотларидан бири қозоқ зоти ҳисобланади. Қозоқ зоти мотал зотига нисбатан кичикроқ бўлиб, оёқлари қилтириқ бўлиб, танага нисбатан кўкрак чуқурлиги катта икки ўрқачлилар ўртасида қалмиқ зоти энг катта ҳисобланади. Иккинчи ўринда қозоқ зоти, кичиги муғил зотидир. Туяларни усиш ва ривожланишида табиий шароит, озуқа асосий рол ўйнайди. Икки ўрқачли туялар жумладан қозоқ зоти совуқга яхши бардош беради, совуқ ва намгарчилик шароитларида ишчи сифатида кенг фойдаланилади. Россия федерациясининг жанубий- шарқий туманларида, Қозоғистоннинг шарқий қисмида унча катта бўлмаган туялар учрайди. Қозоғистоннинг ғарбий вилоятларида учрайдиган туяларнинг ўрқачлар ўрта баландлиги 172,5см. Кўкрак баландлиги 88,4см, кўкрак чуқурлиги 84,1см гавдасининг қиё узунлиги 117,8см, кўкрак айланаси 216,1см, кафт айланаси 18,9см.

Арвона зоти – Бу зот ўзига хос юк кўтарадиган кадамлаб юрувчи зотдир. Бу зот юқори сут бериши билан ажралиб туради. Бу зот фақат Туркманистон, Ўзбекистон, МДХ ва чет мамлакатларида, жумладан Эрон, Арабистон, ва бошқа мамлакатларда карвон бўлиб хизмат қилади. Бир ўрқачли туялар иссиқга чидамли, совуқга бардош беролмайди. Бу зотни ўрқитишда муҳим шароитни этиборга олиб ривожлантириш керак. Қозоғистонни ва сибирни қаттиқ совуқларига чидолмайди. Шунинг учун у жойларда учратиш мақсадга мувофиқ эмас. Ўрта Осиёни ва Африка мамлакатини иссиқ иқлимга мослашган. Бир ўрқачлиларнинг суяклари енгил. Икки ўрқачли зотларга нисбатан анча териси юпқа. Жун қоплами калта ва сийрак. Арвона зоти икки ўрқачлиларга нисбатан тез етилувчан, аммо буғозлик даври икки ўрқачлиларга нисбатан 20 кунга камдир.

Экстерьер тузилиши бўйига бир ўрқачлилар икки ўрқачлилардан қисман фарқ қилади. Боши дуп пешонаси тор, юз суяклари узун дўп бурунли продсили. Лаблари юпқа ва ҳаракатчан. Юқори лаби бор. Бурни узун ва ҳаракатчан, мускуллари яхши ривожланган ва кучли. Танаси чуқур, қалин кўкрак мозли нисбатан кичик. Яхши семиз туяларнинг ўрқачи айланасимон. Баландлиги 30-40см Арвона зоти озуқа танқислигига сувсизликга чидам берадиган ҳайвон. Ўзбекистонда учрайдиган арвона

туяларнинг қарчитой баландлиги эркаларида 179,1см, урғочиларида 171,4см, гавданинг қия узунлиги эркаларида 154,3см урғочиларида 149см, кўкрак айланаси эркаларида 198см, урғочиларида 188 см, кафт айланаси эркаларида 21см, урғочиларида 18,9см, бир ўрқачли туялар ўрчитишда уларни сақлашга этибор қаратиш керак. Совуқ ва ёғингарчилик вақтида қуруқ ва иссиқ кунларда сақлаш керак. Бир бош туя учун 5-6 кв.метр ва битта бўталоқ учун қўшимча 2,5-3 кв.метр жой ажратиш керак. Арвона зотини сут маҳсулдорлиги юқори, суткали сут бериши ўртача 10-13 литр: 1800 л гача соғилади. Сут бериши 4300 л. ташкил этади. Сутининг ёғи 4,5 фоиз. Катта туяларнинг эркагидан 4-4,5 кг, урғочиларидан 2 кг жун олинади. Ўртача тирик вазни эркаларида 550 кг. Ёнғ яхшилари 850 кг гача. Урғочилари 450 кг, ёнғ яхшилари 750 кг гачадир.

<i>Иш босқичлари ва вақти</i>	<i>Фаолият мазмуни</i>
-------------------------------	------------------------

13-Мавзу: Ўқув машғулотининг технологик харитаси

	<i>Таълим берувчи</i>	<i>Таълим олувчилар</i>
<i>1- босқич</i> <i>Ўқув</i> <i>машғулотига</i> <i>кириш</i> <i>(10 дақиқа)</i>	1 Туяларнинг экстерьерери тўғрисида тушунча ва биологик кўрсаткичлари. 2. Қочириш усуллари. Буғозлик даври ва туғилиш. 3. Буталоқларнинг ўсиш ва ривожланиши. 4. Туяларнинг сақлаш ва озиқлантириш	Тинглайдилар, ёзиб оладилар Аниқлашадилар, саволлар берадилар.
<i>2 - босқич</i> <i>Асосий</i> <i>(60 дақиқа)</i>	Маъруза бўйича Б.Бх,Б. усулида савол жавоб орқали билимларини фаоллаштирадилар.	Жавоб берадилар, ёзадилар. Тинглайдилар.
<i>3 - босқич</i> <i>Якуний</i> <i>(10 дақиқа)</i>	3.1. Мавзу бўйича якун ясайди. Қилинган ишларни келгусида касбий фаолиятида аҳамиятга эга эканлиги муҳимлигига талабалар эътиборини қаратади. 3.2. Мустақил иш учун топшириқ беради ва унинг баҳолаш мезонлари билан таништиради.	Саволлар берадилар. Топшириқларни бажарадилар. Ўз-ўзини баҳолаш ўтказадилар.

Мавзу -13. “Туяларнинг экстерьерери, кўпайиш ва ривожланиши.” маърузасидаги таълим технологияси модели

Вақт: 2 соат	Талабалар сони: - 120-130та
Ўқув машғулотининг шакли ва тури	Маъруза, маълумотли
Ўқув машғулотининг тузилиши (маъруза режаси)	1. Туяларнинг экстеръери тўғрисида тушунча ва биологик кўрсаткичлари. 2. Қочириш усуллари. Буғозлик даври ва туғилиш. 3. Буталоқларнинг ўсиш ва ривожланиши. 4. Туяларнинг сақлаш ва озиқлантириш
Ўқув машғулоти мақсади: Туяларнинг экстеръери, кўпайиш ва ривожланиши. бўйича тушунчаларни бериш.	
Педагогик вазифалар: 1. Туяларнинг экстеръери тўғрисида тушунча ва биологик кўрсаткичлари. 2. Қочириш усуллари. Буғозлик даври ва туғилиш. 3. Буталоқларнинг ўсиш ва ривожланиши. 4. Туяларнинг сақлаш ва озиқлантириш.	Ўқув фаолияти натижалари:
Таълим усуллари	Баён қилиш, тушунтириш, намоиш, мунозара, муҳокама, ақлий ҳужум
Таълим шакли	Оммавий
Таълим воситалари	Презентация маълумотлари, жадваллар, видеоматериал, маъруза матни, техник воситалар

Таълим бериш шароити	Оддий аудитория шароитида
Мониторинг ва баҳолаш	Блиц - сўров

13 мавзу. Туяларнинг экстеръери, кўпайиш ва ривожланиши.

Р Е Ж А

1. Туяларнинг экстеръери тўғрисида тушунча ва биологик кўрсаткичлари.
2. Қочириш усуллари. Буғозлик даври ва туғилиш.
3. Буталоқларнинг ўсиш ва ривожланиши.
4. Туяларнинг сақлаш ва озиклантириш

Экстеръер – Икки ўрқачли туяларни бактрион, бир ўрқачли туяларни дромедар дейилади. Бактрионли туяларда икки ўрқач бўлиб, бўйни , пешонаси, олдинги оёғида қалин жун толалари билан қопланган бўлади. Бир ўрқачли дромедар туяларда ўрқачи икки ўрқачлиларга солиштирганда ўрқач тузулиши бўйича кескин фарқ қилиб, икки ўрқачнинг ўртасида жойлашган.бўйиннинг эгилган жойлари кам бўлади. Икки ўрқачлиларга нисбаттан чўзикроқ, шунингдек бир ўрқачлилар жунларининг калталиги, кўпинча жунларнинг бурама ва очик тусда бўлиши билан ҳарактерланади. Бу туялар чопишда ҳаракатчанлиги ва тез чопиш билан ҳарактерланади.

Туяларнинг экстерерини ўрганишда аввало тана тузилиши ўрганилган-дан кейин, сўнгра алоҳида қисмларга бўлиниб баҳо берилади. Экстерерига ўараб баҳолашда текис равон йўлга қўйилиб, тана қисмлари бўйича баҳоланади. Энг аввало бошидан бошланади, кўзлари (кўрлиги, шамоллаши, нуқсонлари) текширилади. Оғиз бўшлиқларикўрилади. Тиш холати кўздан кечирилади. Бошқа кавш қайтарувчи ҳайвонлардан шу билан ажралиб турадики, юқорида 2 та қирқувчи тишларнинг бўлиши билан катта ёшли туяларда 34 та тиши бўлади. Еттита бўйин умуртқасидан иборат бўлиб, умуртқа ортиғи билан таъ-минланган ва кучли мускуллари билан қопланган. Бўйин умуртқасидан кейин, 12 та кўкрак умуртқаси, 7 та бели, 5 та тос умуртқаси ав 18 та дум умуртқаларидан иборат. Туялар тиккатуриб бўйинини узун бўлганлиги сабабли ўз ўрқачига тишини ва лабини, шунингдек

кейингиоёғининг кафти ва бармоқ учларига олиб боради. Лекин қисқа чегараланган 12 жуфт қовурғалари борлиги билан бели узун унинг эгилишини таъминлайди. Тос суяги жуда қисқа, сони узун. Тананинг

кейинги мускул қисмлари қорамолларга ҳатто отга нисбаттан яхши ривожланган.

Туя танасининг тузилиши (қисмлари). 1-пастки лаб; 2-юқори лаб; 3-бурук қисми; 4-кўзлари; 5-пешонаси; 6-энса; 7-қулоқлари; 8-бўйинни юқори чети; 9-бўйиннинг асоси; 10-қарчиғайи; 11-кураклари; 12-ўркачи; 13-ёнбош қисми; 14- думғозаси; 15-ўтириш дўнглиги; 16-думи; 17-сакраш буғуми; 18-кейинги кафт; 19-болдири (голен); 20-тизза бугуни; 21-сони; 22-қоринни пастки чети; 23-кўкрак сувги (кўкрак қадоғи); 24-тирсаги (тирсак кафти); 25-туёғи; 26-пайпоқ; 27-бақай буғуми; 28-кафти; 29-билак узук (билак узук қадоғи); 30-бтлак; 31-елка; 32-елка кўкрак бирикмаси; 33-бўйинни пастки чети; 34-томоқ ости; 35 ганаши (пастки жағнинг орқабурчаклари).

Тана тузулишининг махсулдорлигига боғлиқлиги. Тана тузулиши бўйича бир ўркачлилар икки ўркачлилардан кескин фарқланади. Икки ўркачлиларда иккита ўркачнинг бўлиши пешонасида, бўйнида, олдинги оёқларида катта жунлар билан қопланиши, жун

қопламанинг қора рангининг оч-тўқлиги бўйича устунликка эга бўлиши, ҳамда танасининг узунлиги билан бир ўркачлилардан фарқ қилади, юқорида келтирилган тана тузулиши махсулдорлигига боғлиқдир. Икки ўркачлилар кўп жун ва гўшт беради, бир ўркачлилар кўп сут беради, хулоса қилиб айтганда туяларнинг тури бир биридан сут, гўшт ва жун бериши билан фарқланади. Бир ўркачли туялар ўркачининг жойланиши, икки ўркачли туяларнинг икки ўркач орасидаги жойга жойлашади. Бир ўркачлиларда бўйиннинг энига жой кам бўлади. Жуни калта, кўпинча жингалак холда, очиқ тусда бўлади.

Туяларнинг ошқозони 2 метр узунликда, шоқозони уч қисмдан иборат. Катта қорин (кавш қайтарувчи ҳайвонлар ошқозонининг биринчи энг ката бўлиши) ширдон, тўр қорин, катта қорин-тухум симон капсуладан иборат бўлиб – сув йиғадиган деб ҳам юритилади. Туяларнинг ширдони бошқа кавш қайтарувчи ҳайвонларга нисбаттан камўрганилган, жумладан ферментлари сут казеинни ивитиш хусусиятига эга. Ичакнинг ингичка қисмининг узунлиги 20-25 метр, йўғон ичакнинг узунлиги 18-22 см, кўр ичаги 1 метр атрофида бўлади. Жигар тузулиши бошқа қишлоқ хўжалик ҳайвонларига нисбаттан зич конституцияли бўлиб, ўт пуфағибўлмайди. Ўт йўли тор бўлиб, аввало 12 бармоқли ичакка тушади. Ҳар хил турдаги туяларнинг асосий биологик курсатқичлари. Туяларнинг ташқи тузулиши

ўркакларнинг битта икта бўлиши билан баъзи бир биологик курсаткичларига таъсир қилади.

Анализ шуни курсатдики, бир ўркакчи туяларнинг тана температураси икки ўркакчиларга нисбатан 0,5 С⁰ пастдир. 1 мл да миллион ҳисобда эритроцитлар сони бир ўркакчиларда икки ўркакчиларга нисбатан 1 млн дона кам. Шунингдек минг ҳисобида мл да лейкоцитлар сони минг дона кам. Туяларда жинсий етилиш уларнинг ўркакига қараб содир бўлади.

Туячиликда қочириш. Қочириш компанияси бошланишидан бир ой олдин эркак ва урғочи туялар зооветеринария кўригидан ўтказишади, соғлом, ўртача семизликдаги эркак ва урғочи туялар насл олиш учун ажратилади. Қочириш компаниясини ўтказиш учун кадрлар хизматида алоҳида этиборни қаратилиши керак.

Туяларнинг оталаниш жараёни қочиришкомпаниясининг муҳим

факторларидан биридир. Бу курсаткичнинг юқори даражада бўлиши туяларнинг серпуштлигига эркак туяларнинг жинсий активлигига жуфтлашни туғри ташкил этишга боғлиқ жуфтлаш режасини тузишда ҳар бир айғирга беркитиладиган туялар, қочириш пунктлари ва бу соҳага жалб этилган кадрлар сони аниқ ҳисобга олиниши керак энг асоси туғиш озиклантиришга

боғлиқ. Бир ўркакчи туяларда 8-12 ойлигида жинсий етилиш кузатилади. Лекин хўжаликда 2 ёшга етганда қочиришга қўйилади. Икки ўркакчи туяларда 12 ойлигидан то 23 ойлик давр оралиғида жинсий етилиш кузатилади. Уч ёшга етганда қочиришга қўйилади. Туяларда жинсий ўйғониш 2 ёшга етганда кучли ҳоҳишлик пайдо бўлади. Шунинг учун шу даврда эркакчи урғочисидан ажратилади. Кўпинча туячиликда эркак туялар 4 ёшга етганда қочиришга ва қишлоқ қўйилади ва қишлоқ хўжалик ишларида кенг фойдаланилади. Туяларни қочириш фасллар бўйича урғочи туяларда ҳоҳишлик пайдо бўлган вақтда эркак туялар қочириш қобилятига эгадир. Хиндистонда бир ўркакчи

туяларни энг қизғин қочириш даври январ, феврал ойларида туғри келса, жанубий минтақаларда қочириш олдинроқ содир бўлади. Демак об-ҳаво шароитига ҳам боғлиқ. Туячиликда қочиришнинг қуйидаги усуллари қўлланилади: қулда, уярда, (эркин) қочириш. Қўлда қочирилганда эркак туя ёрдамида ёки синовчи туялар ёрдамида аниқланади. Қўлда қочирилганда қочирилган вақти, ҳисоб китоб қилинади. Бу усулда

туяхоналарда сақланганда фойдаланилади. Қочириш ана шу усулда олиб борилганда бир эркак туяга 25 та гача она туя беркитилади. Уюрда эркин қочири шганда бир эркак туяга 15-20 тагача она туя беркитилади.

Туяларда ҳам куюкиш вақти бошқа қишлоқ хўжалик ҳайвонларининг куйикишига ўхшовчи куюкиш вақтида жуда безовталанади, хохишлик кучаяди, ётган она туяларга ирғий бошлайди. Ўзига хос хусусиятларидан бири эркак туяни олдиға бориб ётади ва ирғишиға хохишлик билдиради.

Туяларда нормал куюкиш 5-6 кун давомида этади. Агар у оталанмаган бўлса, куюкиш 33 кунға давом этади. насли эркак туялардан фойдаланиш 20 ёшгачадир. 15-16 ёшдан кейин уларнинг спермасидаги сперматозоидларнинг актив ҳаракатидаги ҳаётчанлиги пасаяди. Қочириш олдидан икки ўрқачли туялар безовталади, оғзидан пуфак чиқаради, танглайини ва унинг пардаларини шиширади.

Туяларнинг буғозлик даври ва туғиши.

Бошқа қишлоқ хўжалик ҳайвонлари сингари буғозлик даври дейилганда тухум хужайралари оталанган вақтидан бошлаб то туққан вақтгача ўтган давр тушунилади. Буғозлик даври бошқа қишлоқ хўжалик ҳайвонларға солиштирилганда энг кўпдир. Бир ўрқачли туяларда 390 кун, икки урқачли туяларда эса 400-410 кунни ташкил этади. Туғишға 20-30 кун қолганда туянинг елини катталашиб, бир кун қолганда эса увуз сути пайдо бўлади. Туғиш 10-15 минут давом этади. Тулғоқ 30-40 се унда давом этиб, 2-3 минут давом этади. туғилган буталоқларнинг тирик вазни ўз онаси тирик вазнининг 5-7 фойизни ташкил қилади, яъни тирик вазни 35-40 кг атрофида бўлади. Бўталоқ туғилгандан кейин бўталоқнинг киндиги қорнидан 8-30 см пастрокдан тоза ип билан боғланиб, қайчида қирқилади. Қирқилган жойиға 5% ли йод эритмаси суртилади, яъни туғилган буталоқнинг териси қуригандан кейин тезликда бирор материал билан ёпиш керак, чунки тез шамоллашға мойил.

Янги туғилган бўталоқ оёққа тургача туянинг елин сўрғичларини қидира бошлайди. Шу вақтда ёрдамлашиш зарур. Туғилгандан кейин 10 кунгача увуз сути бўлади. Туғилгандан сўнг 1-2 кун тезакланиши қийин бўлади. Шунинг учун 2-3 марта 150-200 грамм эритилган сариқ ёғдан бериш керак. Ҳайвонлар ичида оғир шароитларда озиқа етишмаганда озиқа танламайдиган организми шунга мослашганлардан бири туя ҳисобланади. шунинг билан биргаликда ўзига қосилдорли қараши, сақлашни ва озиқлантиришни талаб этади.

Масалан, туялар юқори намликни тез сезади ва соғлигига таъсир қилади. Шунинг учун куруқ шароитда сақлаш ва боқиш керак. Қайсики иссиқ мамлакатларда Африка ва Жанубий Шарқий Осиёда йил бўйи яйловда боқилади. Баъзи йловда кишиларсиз ўтлайди, уларни бошқа қишлоқ хўжалик ҳайвонлари сингари доимий назоратда бўлишидан фарқ

қилади. Буталоқлар онаси билан 1,5 ёшгача сақланган кун, 6 ойгача асосий озиқаси онасининг сути ҳисобланади. Сахро зоналарда туялардан сут соғиб олиниб, шувот қилинади. У вақтда буталоқлар бир ойлигида онасидан ажратилади. Буғозлигининг 7 ойлигида сут бериш тухтайди, шунинг учун бўталоқларнинг 5-6 ойлигидан бошлаб концентрат озиқага ўргатилиши керак.

200 грайдан. Онасидан ажратиш вақтигача 1,5-2 кг гача ем бериш керак. Бир ойлигига етганда ўсимлик озиқаларига ўргана бошлайди. 6 ойлик бўлганда яйлов озуқаси асосий рол ўйнайди. Буталоқлар онасидан ажратилиб, яйловда бир сутка оч қолдирилади. Оч бўлган бўталоқлар бошқа яйловга кўчиришга тез ўрганади. 2 ёшдан бошлаб нўхтага ўргатилади. Шу вақтдан бошлаб туриш ва ётиш ҳаракатига, кишилар овози ва нўхтанинг ҳаракатига ўрганади. 3 ёшдан бошлаб ишлатишга, камроқ юк кўтаришга, яъни оғирлиги 50 кг дан ошмаслик керак. Тўлиқ ишчи

сифатида 6 ёшдан бошлаб ўтилади. Қулга ўргатишда хушуомалада бўлиш керак. Ҳар хил бақириш, бурунларига ёғочлар тикиш манн этилади. Шу нарса аниқланганки, тирик вазнига нисбатан тинч турган вақтда отга нисбатан 38 фоиз кам энергия сарфланади.

Туялар яйловда боқилганда бошқа қишлоқ

хўжалик ҳайвонларига нисбатан тирик вазни бўйича кам озиқа истеъмол қилади. Суткада ўртача 6-12 кг гача пичан истеъмол қилади. Бир суткада тирик вазни 500 кг дан бўлган туя 4 озиқа бирлигини, оғир ишда ишлатиладиган бўлса 10 озиқа бирлиги сарфланади. Сути соғиб олинади, туялардан 1 кг сут учун 0,7-0,8 озиқа бирлиги, 60-70 г оксил, 7 г кальций, 10,2 г фосфор сарфланиши керак. Сахро минтақаларида кўйчилик Билан биргаликда маҳсулдор туячилик урчитилади. Туячилик кўйчилик соҳасини яхшилашда унга кўшимча маҳсулотлар (гўшт, сут ва жун) Билан, таъминлашда муҳим рол ўйнайди. Масалан Гурьев вилоятида I ц мол гўшти ишлаб чиқариш учун II ц озиқа бирлиги сарфланган бўлса, I ц туя гўшти учун 2,1 озиқа бирлиги сарфланган. Шу озиқалар Билан бита боғлаб боққан қорамол ўрнига 4 та туяни боқиш мумкин экан. Туялар купол ва тиканли

озикаларни ейишга мослашган, бунинг сабабли оғиз бўшлиғидаги қаттиқ (шоҳга ўхшаган) эпителий тўқимаси қопланган.

Туяларнинг истъемол қиладиган асосий озуқалар. Туялар кавш қайтарувчи хайвонларга киради, уларнинг организми дашт, ярим саҳро ва саҳрода яшаши учун оғир шароитга мослашган, улар узоқ муддат давомида сув ичмаслиги ва бошқа қишлоқ хўжалик хайвонлари ичи олмайдиган шўр сувларни ичишлари мумкун. Туялар асосан янтоқ, шувок, саксовул билан озуқланади.

Саҳро кемалари ҳисобланиши туялар озуқаларни танламайди, асосан саҳрода ўсадиган ўсимликларни ейишга мослашган саҳро шароитида туғилиб ўсган туялар ҳосилдор яйловларга боқилганда жуда қисқа муддатда ҳам семиришга нисбаттан ориқланганлиги аниқланган. Туяларнинг тузга бўлган талабининг жуда катталиги Билан изохлаш мумкун. Саҳрода асосан тузга бой ўсимликлар ўсади. Туялар қуёшли чўл шароитида шўр хом ўсимликлар жуда кам яйловларда яшашга ўрганган. Об ҳавони юқори ҳароратга кўтарилиши Билан туялар ҳеч қачон оғзини очмайди, бу эса оғиз бўшлиғи орқали сувнинг буғланиб кетишини олдини олади, шунингдек бошқа қишлоқ хўжалик хайвонлари каби жуда тез нафас олади, сувнинг буғланиб кетишини олдини олади.

М.И.Лакоза маълумотларига кўра дромедарлар ўт хўр хайвон бўлиб, асосан тиканли ўсимликлар, бўталар билан, яъни саҳрода ўсувчи барча ўсимликларнинг ёш шоҳлари билан 70 фойиз озуқланади. Туялар ердан 3,5 метр баландликгача бўлган баландликдаги барглари саралаб, ҳар бир ўсимликда бир неча барг узиб оладилар ваз у тарзда жуда катта ҳудудни айланиб чиқадилар. Бундай озуқланиш эса ўсимликларга жиддий зарар етказмайди. Ҳар сафар оғиз бўшлиғига йиғилган озуқаларни 40-

50 мартоба чайнайдилар. Тиканли ўсимликларни чайнаётганда оғзини очиб турадилар.

Туяларнинг баҳор мавсумида озиқланадиган ўсимликдан асосийлари шувок, бошоқли ўсимлик ҳисобланади. Ёз мавсумида эса дуккакли ўсимликлар, куз мавсумида шувок, янтоқ ҳисобланади, қиш мавсумида эса шувок, янтоқдир. Туяларнинг биологик хусусиятларидан бириуларнинг саҳро ва ярим саҳро минтақаларида сувсизликка чидамлилигидир. Бошқа қишлоқ хўжалик хайвонларига нисбаттан туялар кўп кунгача сувсизликка чидам бераолади. Кўчманчи Ғарбий Африка яъни Алжир ҳалқи туяларни чидамсизликка бардош бериш учун алоҳида молиқ қилдиради. Туяларни

сувсизликка неча кун бардош бериш аниқлаш учун тажриба ўтказилган. 17 кун фақат қуруқ озуқа берилган, анча озганлиги аниқланган, аммо касалланган. Ёз кунлари шу давр ичида 27 фоиз тирик вазнини йўқотган, лекин ўлмаган.

Туяларни иш бажариш ва тирик вазнига қараб озуқлантириш меъёри. Туяларнинг тинч турган пайтидаги сарфланган энергиясини бошқа ҳайвонлар билан таққослаб кўриш натижалари шуни кўрсатадики отларга нисбаттан бир кг тирик вазнига нисбаттан 38 % кам энергия сарфланганлиги олимлар томонидан аниқланган. Ишлаётган туялар рационни.

Уларнинг семизлик даражасини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади. Ариқ туялар рационни тузишда уларнинг тирик вазни ва семизлик даражасини тиклаб олиш имкониятини бериш мақсадида қўшимча озуқа бирлиги берилади. Қиш мавсумида туялар махсус қураларда 40-50 бошдан ташкилтопган гуруҳларда сақланганлиги сабабли улар химояда озуқлантиришнинг имкони

бўлмайди ва у сабаб куннинг қўшимча озуқа беришни бутун гуруҳ бўйича ташкил қилинади. Агар туянинг ўртача кунлик қўшимча озуқасининг миқдори 14 кг бўлса 10 кг ейилиб 4 кг нушхурт (қолдиқ) қоладиган бўлса уларнинг бир кунда ўртача 17-18 кг табиий пичан берилиш керак. Рационни тўғри тенглаштириш

учун нафақат туяга берилган озуқа миқдорини, балки қолдирган нушхурд миқдорини ҳам тарозидан ўтказиш керак.

14-Мавзу: Ўқув машғулотининг технологик харитаси

Мавзу -14. “Туяларнинг маҳсулдорлиги.” маърузасидаги таълим технологияси модели

<i>Иш босқичлари ва вақти</i>	<i>Фаолият мазмуни</i>	
	<i>Таълим берувчи</i>	<i>Таълим олувчилар</i>
1- босқич Ўқув маишулотига кириш (10 дақиқа)	1. Туяларнинг жун маҳсулдорлиги 2. Туяларнинг гўшт маҳсулдорлиги 3. Туяларнинг сут маҳсулдорлиги 4. Туяларнинг етилувчанлиги.	Тинглайдилар, ёзиб оладилар Аниқлашадилар, саволлар берадилар.
2 - босқич Асосий (60 дақиқа)	Маъруза бўйича Б.Бх,Б. усулида савол жавоб орқали билимларини фаоллаштирадилар.	Жавоб берадилар, ёзадилар. Тинглайдилар.
3 - босқич Якуний (10 дақиқа)	3.1. Мавзу бўйича якун ясайди. Қилинган ишларни келгусида касбий фаолиятида аҳамиятга эга эканлиги муҳимлигига талабалар эътиборини қаратади. 3.2. Мустақил иш учун топшириқ беради ва унинг баҳолаш мезонлари билан таништиради.	Саволлар берадилар. Топшириқларни бажарадилар. Ўз-ўзини баҳолаш ўтказадилар.

Вақт: 2 соат	Талабалар сони: - 120-130та
Ўқув машғулотининг шакли ва тури	Маъруза, маълумотли
Ўқув машғулотининг тузилиши (маъруза режаси)	1. Туяларнинг жун маҳсулдорлиги 2. Туяларнинг гўшт маҳсулдорлиги 3. Туяларнинг сут маҳсулдорлиги 4. Туяларнинг етилувчанлиги.
Ўқув машғулоти мақсади: Туяларнинг маҳсулдорлиги. бўйича тушунчаларни бериш.	
Педагогик вазифалар: 1. Туяларнинг жун маҳсулдорлиги 2. Туяларнинг гўшт маҳсулдорлиги 3. Туяларнинг сут маҳсулдорлиги 4. Туяларнинг етилувчанлиги.	Ўқув фаолияти натижалари:
Таълим усуллари	Баён қилиш, тушунтириш, намоиш, мунозара, муҳокама, ақлий ҳужум
Таълим шакли	Оммавий
Таълим воситалари	Презентация маълумотлари, жадваллар, видеоматериал, маъруза матни, техник воситалар
Таълим бериш шароити	Оддий аудитория шароитида
Мониторинг ва баҳолаш	Блиц - сўров

14 мавзу. Туяларнинг маҳсулдорлиги

РЕЖА

1. Туяларнинг жун маҳсулдорлиги
2. Туяларнинг гўшт маҳсулдорлиги
3. Туяларнинг сут маҳсулдорлиги
4. Туяларнинг етилувчанлиги.

Туялар ҳам бошқа турдаги чорва ҳайвонлари каби халқ хўжалигида салмоқли ўринни эгаллайди. Улар юқорида қайд қилиб ўтилганидек сувсиз дашт ва саҳро зоналарида иш ҳайвони бўлиши билан бирга туялардан гўшт, сут, жун ва тери маҳсулоти олинади.

Маълумотларга қараганда, Россиянинг барча дашт ва чўл зоналарида 240 мингга яқин туя бўлиб, уларнинг 34% и дромедар, 44% и бактериан ва 22% и дурагай туялар ҳисобланади. Айтиб ўтилганидек, туялар йил мобайнида дашт ва саҳро яйловларидаги ўт, янтоқ каби ўсимликлар билан озиқланади. Уларга фақат оғир шароитда ва қочириш мавсумидагина кўлдан пичан ва ем берилади. Туяларнинг гўшти сифатига кўра қорамол гўшtidан пастроқ баҳоланади. Гўшт чиқиши ўртача 50% атрофида бўлади. Бир ўрқачли туялар асосан Туркменистон, Тожикистон ва Ўзбекистонда кўпайтирилса, икки ўрқачли туялар совуққа чидамли бўлгани ҳолда Қозоғистон, Қирғизистон, Ўзбекистоннинг шимолида, Қалмиқ ва Тува вилоятида ҳамда Волгоград, Астрахан, Чита вилоятларида учрайди. Мутахассисларнинг кўрсатмасига кўра туялар Қалмиқ, Қозоқи ва Мўғул зотларига бўлинади. Бу зотларнинг ичида энг йириги қалмиқ зоти ҳисобланиб, эркаклари 770 кг, урғочилари 680 кг келади.

Бир ўрқачли туялар икки ўрқачлиларга қараганда бирмунча серсут бўладилар. Бинобарин, улардан йил давомида ёғдорлиги 4,5% бўлган 1000—1100 кг сут соғиб олинади. Икки ўрқачли туялардан эса ёғдорлиги 5,4% бўлган 750—800 кг гача сут соғиб олинади.

Туя сути ўзининг шифобахш ва мазали бўлиши билан бия сутидан қолишмайди. Қимиз тайёрлаш технологияси каби туя сути ачитқичлар ёрдамида ишланади ва қисқа вақт ичида ниҳоят ажойиб ичимлик олинади. Бу ичимлик қозоқ тилида «шубат», туркман тилида «чал» деб номланади. Умуман қозоқ ва туркман халқларини туя сутига бўлган эҳтиёжи анча юқоридир.

Туялар суткасига 2—4 марта соғилади ва ҳар соғишда уларнинг ёши, вазни ва бошқа хусусиятларига кўра 0,5—1,0 л сут соғиб олинади. Айрим маълумотларга қараганда туялар орасида ниҳоят серсут вакиллари ҳам учраб

туради ва улар суткасига ўртача 13—15 л сут беради, сутидаги ёғи 5—6 % ни ташкил қилади.

Туяларни жун маҳсулдорлиги ҳам ўзига хос кўрсаткичга эга. Бунда икки ўрқачли туялар сержун бўлгани ҳолда, улардан йилига 5—10 кг, айрим ҳолларда 12 кг гача жун қирқиб олинса, бир ўрқачлиларидан ўртача 2—4 кг атрофида жун олинади. Жун қирқими асосан апрел ойида ўтказилади. Икки ўрқачли туяларнинг жуни бирмунча сифатли ҳисобланиб, унинг таркибида деярли 85 фоиз тивит бўлади. Шунинг учун ҳам бундай жун юқори даражада баҳоланади. Туя жунидан турли хил жунли кийимлар, трикотаж, одеяллар тайёрланади. Шунингдек, сифатли жундан пайпоқ, қўлқоп ва рўмоллар ишлаб чиқарилади.

Эркак туяларнинг жун миқдори урғочилариникига қараганда бирмунча кўпроқдир.

Туяларни етилувчанлиги.

Туялар бошқа ҳайвонларга нисбатан, кеч етилувчан ҳайвон ҳисобланади. Улар 2,5—3 ёшлигида жинсий балоғатга етади. Бу даврда эркак туяларни урғочиларидан ажратиб қўйиш талаб этилади. Акс ҳолда улар жуфтлашиб ўсиш ва ривожланишдан тўхтайди. Шунга кўра урғочи туялар биринчи марта жуфтлашишга 3—4 ёшлигида, эркаклари эса 4—5 ёшлигида қўйилади.

Туялардан асосан 20 ёшга киргунча фойдаланиш мумкин. Сўнг уларнинг тишлари едирила бошлайди ва ем-хашакни ҳазм қилиш хусусияти пасаяди. Бинобарин бунда туялар семиртирилиб гўштга топширилади. Лекин қариб қолган туяларнинг гўшти чайир ва дағал бўлади.

Туяларнинг бўғозлик даври ҳар хил бўлади. Масалан, дромедар туяларда бу давр 13 ой давом этса, бактерианларда эса 14 ойга боради. Бўталоклари оналарини 18 ойлигига қадар эмади. Ҳар бир туя асосан битта ва камдан-кам иккита туғади.

10.АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР УЧУН УСЛУБИЙ ТАВСИЯЛАР

1 Мавзу: Отларнинг экстерьерини ўрганиш.

Дарснинг мақсади: отларнинг экстерьерига **караб** тана тузилишини, тана қисмларини ва отларнинг номланишини, улардаги топографик жойланишни ўрганиш. Талабалар ўқитувчи раҳбарлигида муляж ва скелетдан фойдаланиб, тананинг анатомик тузилиши билан танишадилар, топографик жойини аниқлайдилар ва номларини ўрганадилар.

Керакли жикозлар: машғулоти китоби, муляж, **от** скелети, суратлар, плакатлар ва контур.

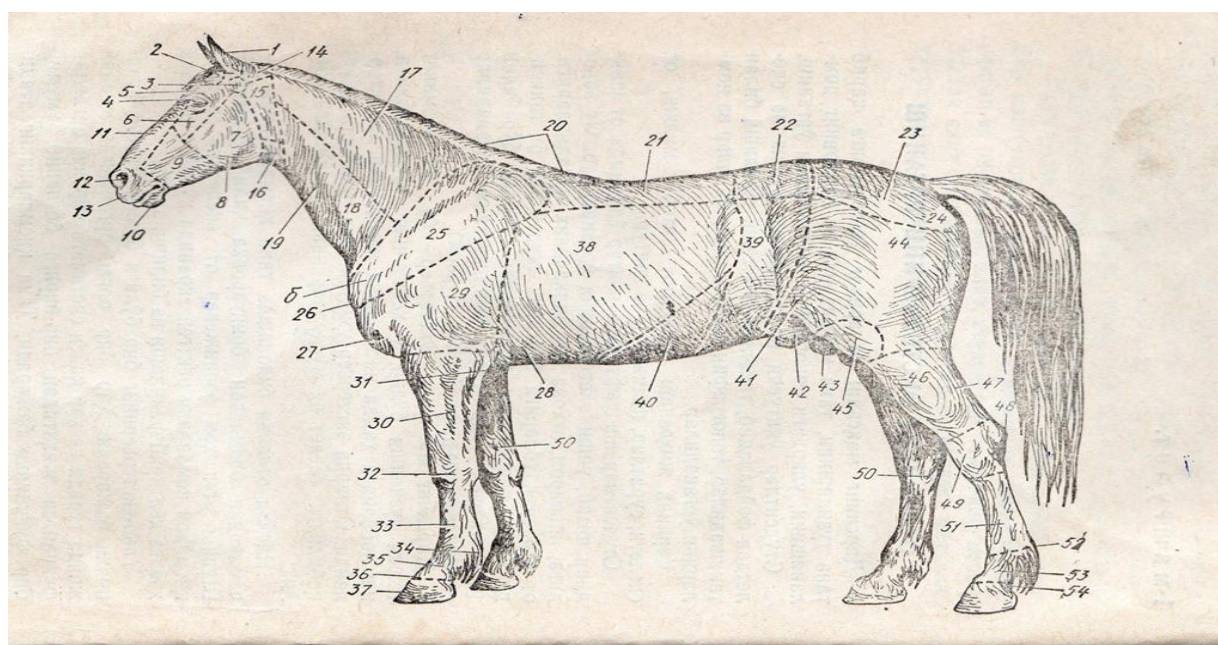
Талабалар иш дафтарига контур ёрдамида **от** шаклини чизиб, унинг экстерьерини ўрганадилар. **От** заводига, ипподром, **отхона** ёки йилкичилик хужаликларига. **от** спорти клубларига борганда студентлар **от** танасида унинг

топографик қисмларини рангли бур билан (агар от очик тусда булса) чизиб мустакил урганадилар ва шаклини таърифлайдилар (1-расм).

Дарснинг мазмуни. Экстерьер — бу организмнинг ташки тузилиши булиб, у хайвоннинг махсулдорлиги, иш қобилияти ҳамда наслдорлик қимматини характерлайди. Отларда экстерьер умумий тана тузилиши ва иш қобилияти, скелет ва мускулларининг тузилишига боғлиқ;

Наслли отларни баҳолашда тана қисмларининг улчамларини билмасдан бонитировка қилиб булмайди. Шунинг учун ҳам зооинженер от скелетини ва тана қисмлари ноларини рентген экранда қуриб) тургандек ҳаёлга келтириб фикрлаши ва билиши зарур.

тана-экстерьернинг бир булагини булиб, махсус функцияни бажаради. ҳар бир орган организмда муайян жойда туради ва)ҳар қайси системага қирувчи органлар функцияси жиҳатидан бир-бирига боғланиб, умумий бир функцияни бажаради. Тана қисмларининг аталлишини, анатомик тузилишини яхши билиб олгандан кейин тана қисми улчамларининг узаро муносабатда булиши, узига хос хусусиятларини ривожлантириши, шакл ва функциясини, шунингдек уларда учрайдиган нуксон ва камчиликларни ҳар хил зотга мансуб булган отларда аниқлаш мумкин.



1-расм. От танасининг тузилиши (қисмлари):

1 — от қўлқлари; 2 — бош суягининг тена қисми; 3 — қўз усти чуқурчаси; 4 — қўзлари; 5 — пешонаси; 6 — қўз ости қисми; 7 — чаккаси ва чайнаш мускуллари; 8 — пастки жагининг орқа бурчақлари (ганаш); 9 — сет юз қисми; 10 — пастки лаб; 11 — бурун орқаси; 12 — бурун тешиги; 13 — юқори лаб; 14 — — энса қисми; 15 — қўл олди без қисмлари; 17 — бўйин ва ён қисми; 18 — бўйин ёнбоши; 19 — бўйин таривги; 20 — қартиғайи; 21 — орқаси; 22 — бели; 23 — сағриси; 24 — ўтиргич дўнглиги; 25 — қурағи; 26 — елка курак дўнглиги; 27 — кўкрак ва кўкрак ости; 28 — тўши; 29 — елка; 30 — билак; 31 — тир-як; 32 — билак узук бўғими; 33 — кафти; 34 — бақай бўғими; 35 — бақай; 36 — милки; 37 — туёқ; 38 — қовурғалари; 39 — оч биқин; 40 — сохта қовурғалари; 41 — чов; 42 — жинсий орган; 43 — мойк жалтачаси; 44 — сочи; 45 — тизза; 46 — солдир; 47 — аҳилла пайи; 48 — говон; 49 — сакраш бўғими; 50 — каш-талари; 51 — кейинги кафт; 52 — кейинги бақай бўғими; 53 — кейинги бақай; 54 — милки; 55 — туёқ.

2. Мавзу: Отларда экстерьер камчиликлар, нуксонлар ва ярамас одатлар.

Дарснинг мақсади; отларнинг тана тузилишида, оёқларида учрайдиган камчилик ва нуксонлар билан танишиш ҳамда ярамас одатларини урганиш.

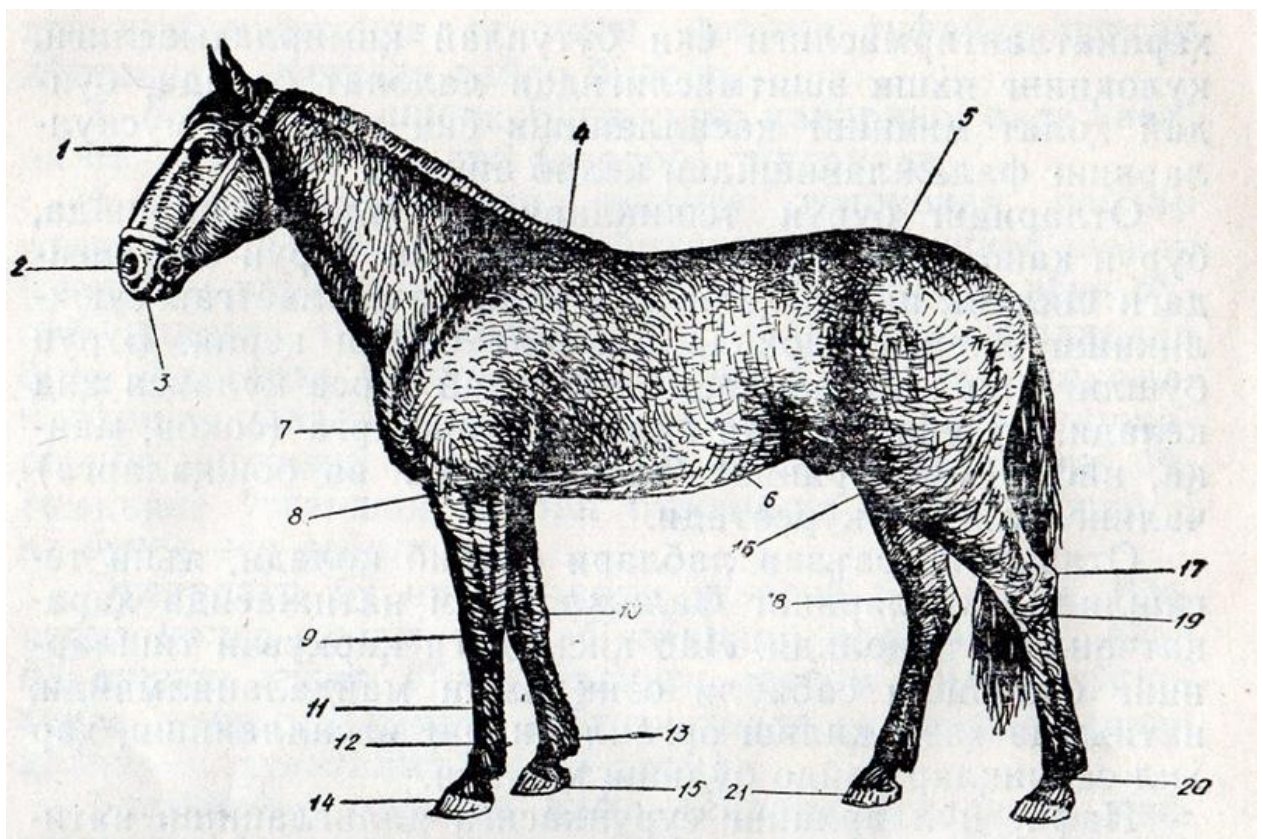
Керакли жиҳозлар: амалий машгулот китоби, суратлар, плакатлар ҳамда контур. Тема аудиторияда урганилгандан сунг студентларнинг билимини мустаҳкамлаш мақсадида тажриба хужалик отхоналарида, от спорта - клубларида, шунингдек от заводларига бориб шу камчиликлар амалда курсатилади.

Дарсинг мазмуни: Тана кисмларининг мақсадга мувофиқ физиологик нормал ривожланмаслигига *камчилик*, орган ва туқималарнинг узгариши натижасида пайдо буладиган белгиларга эса *нуксон* деб аталади.

Отларда учрайдиган ҳар бир нуксон ва камчилик унинг иш қобилиятига, насл қийматларига, сотиш баҳосига таъсир этади. Бундай нуксонларга купрок эчки оёқ, хурос юриш (шпат), курба ва бошқалар қиради. Иш қобилиятига унчалик таъсир этмайдиган, от бошининг келишган ва чиройли бўлмаслиги унинг камчилигига қиради.

Тана кисмларини объектив баҳолашда зооинженер чуқур билимга эга бўлиши керак. Шундагина у отларнинг тана кисмларидаги камчилик ва нуксонларни билиб олиши мумкин (2-расм).

От бошининг жуда катта, танасига нисбатан пропорционал бўлмаслиги конституциясининг куполлигидан, аксинча, кичик бўлиши эса унинг нозиклигидан далолат беради.



2-расм. От танасида учрайдиган умумий камчилик ва нуксонлар:

3 Мавзу: Отларни тана тузилишини ўлчаш, индексларини чиқариш ва тирик вазнини аниқлаш.

Дарснинг мақсади: От танаси айрим аъзоларининг тузилишига характеристика бериш камда уларни юргизиб бақолашни урганиш.

Керакли жихозлар: бу машгулот уқитувчи рахбарлигида отхона, ипподром, от спорти клубларида утказилади. Машгулотда бир неча хил зотга мансуб отлар танланади. Зотли отлар булмаган такдирда муляж, суратлар, плакатлар ва укув кулланмадан фойдаланилади.

Дарснинг мазмуни. Отларни куздан кечиришда асосий эътибор тананинг умумий тузилишига берйлади. Отларнинг оёк босишига, кадамининг узунлигига, юриш тезлигига баҳо бериш учун уларни юргизиб, чоптириб курилади.

Отнинг ёнидан туриб кузатганда, оёгини паст ёки баланд кутариши, кадамини узок ёки яқин ташлаши аникланади. Олдидан ёки орасидан туриб кузатганда эса, кадамини кенг ёки тор ташлаши, оёқларини тугри ёки нотугри босиши кузатилади. Шунинг учун отни махсус майдончада кузатиш тавсия этилади.

Отларнинг экстерьерига характеристика бериш учун уни махсус тайёрланган майдончада турган ёки ҳаракатланаётган пайтида кузатилади. Майдончанинг текис булиши отнинг тана қисмларини тугри баҳолашда асо- сий роль уйнайди (1-жадвал).

Юргизиб баҳо беришда олдинги ва кейинги оёқларнинг тугри қуйилганлигини отни олд ва ён томонидан 5—6 м масофада туриб аникланади.

Олдинги оёқларнинг қуйилиши. Отларнинг типига, курагининг кенглигига қараб олдинги оёқлари нормал, кенг ва тор қуйилиши мумкин. Текис жойда параллел турган вақтда икки туёк; уртасида яна бир туёк эркин жойлашса *нормал* кенгликда, иккита туёк сикса *кенг*, бир туёк сикмаса, *оёғи қуйиши тор* от дейилади.



4 Мавзу: Отларнинг туслари ҳамда белгиларини ўрганиш.

Дарснинг мақсади: отларнинг туслари ва белгиларини, уларнинг бир-биридан фарк килишини аниқлаб, тамралаш усулларини урганиш.

Керакли жихозлар: машгулот аудиторияда утказилади, амалий машгулот китоби, дафтар, расмлар, муляжлар, альбомдан фойдаланилади. От заводи, ипподром, от спорти клубларига борганда ҳам бир неча зотга мансуб отларнинг туси ва белгилари урганилиб, иш дафтарига ёзиб борилади.

Дарснинг мазмуни: туслар ва белгилар асосий нишона хисобланганлиги, шунингдек уларни бир-биридан фарк килиши учун ишлатилади. Отларни инвентаризация килиб, зоотехния ва ветеринария хисоботини олишда, наслдорлик гувоҳномаларини ёзишда ана шу белгилар катта аҳамиятга эга.

Тус деб теридаги пигментларнинг узгариши туфайли жунларнинг товланишига ва терининг рангига айтилади. Тусларнинг турлича булишида пигментлар асосий роль уйнайди. Отларнинг туси меланином пигменти хисобига пайдо булади. Отларни урчитишда, зотларнинг келиб чиқишида туслар нишона булиб хисобланади. Тилла- малла, тилла-саман, човкар ва бошка туслар юкори бахоланади. Йилкичилик заводларида кулуннинг туси ва белгиси у тугилганидан сунг, 3 кундан кейин ёзилади, онадан ажратишда, тойлар группасига утказишда, бонитировка килишда (кайд килинади. Отларнинг кора, турик, жийрон, саман ва кук туслари асосий туслар хисобланади. Отларнинг тусларини ёзишда факат умумий гавда тусларини ёзмасдан, ёл, дум, кокил жунлари ранги курсатилади. Кокил, ёл, дум жунлари *химоя жунлари* деб аталади. Тус отлар ёши ошган сари узгариб боради. Ола отлар танасининг куп қисмида пигментлар етишмаганлигидан конституцияси унчалик мустахкам эмас. Отларнинг тусини

аниклаш ва бир-биридан фарклай би-лиш зооинженернинг асосий вазифаси ҳисобланади.

5 мавзу: Отларнинг ёшини аниқлаш.

Дасрнинг мазмуни: отларнинг тишига қараб ёшини аниқлаш. **Керакли жикозлар:** машгулот аудиторияда, от заводларида мустақил утказилади. Унда табиий қирқувчи тишлар коллекцияси, тишлар муляжлари, плакатлар, укув қулланмаларидан фойдаланилади.

Отларнинг жинси ва ёшига қура тишларнинг сони, булиниши, ҳар қайси гурппа тишларнинг номланиши, анатомик тузилиши, сут тишлари ва доимий типларда қузатиладиган узғаришлар урганилиб, иш дафтарига ёзилади.

Дарснинг мазмуни. Талабалар дарсда текширилаётган отдан ёки скелетдан оғиз бушликларини қуриб, тишларини қуздан кечирадилар ва унинг ёшини аниқлайдилар.

Отларнинг ёшини ҳужжатдаги ёзма маълумотларга асосланиб аниқлаш энг тугри усул ҳисобланиб бу усулдан от заводларидаги наслчилик ишларига дойр маълумотларда ҳам фойдаланилади. Лекин уни ҳамма ҳужаликларда қуллаб қулмайдди, чунки йилкилар уярда боқилганда қулунларнинг тугилганлиги тугрисида ёзма

хужжатлар булмаслиги кам мумкин. Бундай холларда отнинг ёши унинг тишига *караб* аникланади.

Отнинг ёшини тишига караб аниклаш учун отнинг чап томонида туриб унинг огзига унгул (тишсиз томонидан) киритиб курсаткич ва урта бармоқлар билан тили тортилади. Чап билан бурунни лаб қисмлари билан ушлаб, баландга кутарилади. Тишлар яққол қурингач уларга караб отнинг ёши аникланади.

6 Мавзу: Қулун ва тойларни ўсиш ва ривожланиш қонуниятлари ҳамда уларни асраш ва озқлантириш.

Дарснинг мақсади: Қулун ва тойларни эмадиган ва сутдан ажратиш даврида ўсиш ва ривожланиш қонуниятларини урганиш ҳамда уларни асраш ва озқлантириш шарт-шароитлари билан танишиш.

Керакли жихозлар: Талабалар бу машгулотда китобдан, схема ва топшириклардан фойдаланадилар. Амалий машгулот укув ишлаб чиқариш практикасида, укув-тажриба хужалик отхоналарида, от спорти клубларида, от заводларида ёки илгор хужаликларда утказилади. Талабалар отбоқарлар билан биргаликда той ва кулунларнинг усиши ва ривожланишини куздан кечирадилар, парваришlash шароитлари билан танишадилар.

Дарснинг мазмуни. Амалий машгулот дарсида усиш ва ривожланиш ҳамда мутлок ва нисбий усиши тугрисида қисқача тушунча берадиган топширикларни ишлайдилар. Хужаликлардаги кулун ва тойларнинг усиши ва ривожланиши анализ қилинади. Усиш ва ривожланиш она қорнидан бошланади ва тугилгандан сунг давом „ эттирилади. Организм массасининг ошиб бориши тананинг узунлигига, энига, кенглигига ошиши — унинг *усиши* дейилади. Организм функция ва структурасининг мураккаблашиб, такомиллашувига *ривожланиши* дейилади.

Усиш ва ривожланиш икки даврга бўлинади: она қорнида ва тугилгандан кейинги даври.

Тугилганда кулунларнинг тирик вазни она тирик вазнининг 10% ини ташкил қилади. 7—8 кунлигигача эса янги *тугилган даври* дейилади. Тугилгандан 1—2 соат вақт утар-утмас у мустақил ҳаракат қила бошлайди.

Ёш отларнинг тана тузилиши катта ёшдаги отлардан кескин фарқ қилади. Оёқлари узун, гавдаси ихчам ва катта, куқраги юзарок бўлади. Агар бугоз биялар ёмон озиклантирилса хомиланинг усиши сустлашади, трубкасимон суяклар усишдан тухтайди, натижада кулун оёқлари катта бўлиб тугилади ва ҳаётининг охиригача бу нуқсон сақланиб қолади (эмбрионализм).

7 Мавзу: От зотлари.

Дарснинг мақсади: От зотларини ўрганишда нималарга эътибор беришни, янги зотларни яратиш талабларини, зотларнинг классификация типларини ва С отларни зотлар буйича районлаштиришни урганиш.

Керакли жикозлар: машғулот аудиторияда ўтказилади. Унда амалий машғулот китоби, расмлар, диапозитивлар, альбомлар, муляжлардан фойдаланилади. От зотларини мукаммалроқ урганиб, уларни бир-биридан фарқини аниқлаб олиш учун талабалар от заводларига, ипподромларга, от спорти клубларига бориб билимларини амалда тадбиқ этишга муваффақ буладилар.

Дарснинг мазмуни. Дунё буйича 250 га яқин от зоти ва зот группалари бор, шулардан 40 га яқини Урта Осиёда тарқалган.

От зотларини куйидаги план асосида урганиш мақсадга мувофиқдир: Зотнинг келиб чиқиш тарихи қачон, қаерда, қандай иктисодий-социал ҳамда табиий шароитда вужудга келганлиги ва қайси зотлардан фойдаланилганлиги зотни яратишдан мақсади дастлабки (бошлангич) зот маълумотлари зотни яратиш методикаси; тана тузилиши (экстеръери) нинг узига хос хусусиятлари; тана тузилишининг уртача улчамлари ва тирик вазни; асосий туслари; иш қобилияти ва махсулдорлиги; зоналар буйича тарқалиши; зотнинг асосий линиялари ва оилалари; ҳозирги вақтда зотдан қайси мақсадларда фойдаланилиши; зотни такомиллаштириш буйича тадбирий чоралар.

Янги зотларни яратиш буйича йилкичиликда олиб борилган ишларнинг якуни куйидагиларга асосланади:

а) келиб чиқиши, экстеръери ва конституцияси, иш қобилияти ва наслдорлик сифатлари, хулқ-атвори, махсулдорлиги ва насл бериши жиҳатидан умумий хусусиятга эга бўлиши, отлар сони камида 2000 бош бияни ташкил этиши;

б) чорва молларнинг янги зотларини купайтирадиган 1—2 та наслчилик совхозлари ва бир канча наслчилик фермаларининг булиши;

в) маълум структурадаги янги зот апробацияга такдим этилишида: айгирларининг камида 5—6 та катори ва бияларининг камида 12 та оиласи кариндоши булмаслиги;

г) янги зотга мансуб отлар ичида иш қобилияти, махсулдорлиги, тана тузилиши ва шароитга мослашиш "ёки хусусиятлари буйича зонада урчитиладиган от зотларидан устун келадиган ва сифат курсаткичлари билан бошқа зотлардан фаркланадиган, энг мухими, асос қилиб олинган зотлардан ажралиб турадиган булиши;

д) янги зот отларнинг иш сифатидаги курсаткичлари, махсулдорлиги, экстеръери ва бошқа хусусиятларини соф ҳолда урчитишда ва бошқа зотлар билан чапиштиришда, белгиларини наслга утказишда тургун булиши;

е) келиб чиқиши, наслдорлиги, иш сифатларини тасдиқловчи ҳужжатларининг булиши;

ж) апробацияга такдим этиладиган янги от зотлари урчитиладиган от зотларига нисбатан иқтисодий самарадорлигининг юқори булиши.

8 Мавзу: Отларни иш қобилиятини ўрганиш улардан қишлоқ хўжалигида ҳамда транспорт сифатида фойдаланиш режаларини тузиш.

Дарснинг мақсади: Хўжаликда ҳамда транспортда отларнинг иш қобилияти ва қувватидан тўғри фойдаланишни урганиш.

Дарснинг мазмуни. Талабалар отларнинг иш қобилияти, бажарадиган ишларининг сифати, ҳажми, отнинг тортиш қучи, юриш тезлиги, юриш усуллари, қуввати билан танишадилар, от қучидан тугри фойдаланиш усулларини ўрганадилар.

Арава ёки қишлоқ хўжалик қуроолларини тортиб юришда сарфланган қувват (зур бериши) *отнинг тортиш қучи* деб аталади. Тортиш қучи отнинг саломатлиги, машқ (чиниқиш) даражаси, семизлиги, бажарадиган иши ва зотига боғлиқ; ҳолда узғариб боради.

Отларнинг тортиш қучи уч қўрсаткич билан белгиланб, у хақиқий, нормал ва максимал тортиш қучи сифатида аниқланади.

Отнинг арава ёки кишлок хужалик куроллари тортиш пайтида сарфланган кучига *отнинг хакикий тортиш кучи* дейилади. Отни яхши озиклантириб, унинг ойлар мобайнида сарфлаган тортиш кучига *нормал тортиш кучи* деб тушунилади. Бундай шароитда от уз огирлигинн нормал ҳолатда саклайди, орикламайди.

0-; соғлигига зарар етказмасдан ҳар замонда бир марта сарфланган энг юқори даражадаги хакикий тортиш кучига *максимал тортиш кучи* дейилади. Отларнинг максимал тортиш кучини махсус синашлар оркали аниқланади.

9 Мавзу: Бияларни қочириш.

Дарснинг мақсади: Бияларни қочириш усуллари, жинсий циклини, сперма олиш усулини ва сперма сифатига баҳо беришни урганиш.

Дарснинг мазмуни. Машғулоти ўқув-тажриба хўжаликларида олиб бориладиган ишлаб чиқариш практикалари давомида бажарилади. талабалар бияларни қочириш ва қулунлатиш пайтларида бевосита иштирок этадилар. Улар бияларни қочириш ва қулунлатиш планларини тузадилар, сперма олиш усулини ва сперма сифатига баҳо беришни урганадилар. Бияларни қочиришга тайёрлаш даврида студентлар мутахассис раҳбарлигида бия ва айгирларни қулдан қочирадилар, бияларни қочириш ёки сунъий уруғлантиришда қатнашадилар.

Қочириш кампаниясини муваффақиятли ташкил этиш қўл жихатдан айгир ва бияларни мавсумга яхши тайёрлаш қочириш планини тузишга, қочириш пункти учун жойни тўғри танлашга, наслдор айгирлар ажратишга, айгир ва бияларни қочиришга қўл жихат тайёрлашга боғлиқ

Қўл жихат: машғулоти учун (сунъий қочиришда) сунъий қин, металл цилиндр, резина камера, сперма қабул қилғич, вагина (студентларнинг қўли тайёрлайди) резина халқа, найча.

Отларни кочириш ёши. 1—1,5 ёшида от жинсий жихатдан вояга етади, лекин уларни камида 3 ёшга етганда кочириш тавсия килинади.

Жинсий жихатдан энг кеч етиладиган отлар уюр холда бокилган махаллий зот отлари хисобланса, энг тез етиладиганлари огир юк тортувчи хамда салт минулувчи соф конли зотлардир. Одатда жинсий жихатдан тез етиладиган отлар тез ривожланади ва барвакт карийди. Айғирлар эса бияларга қараганда жинсий жихатдан кеч етилади, лекин улардан наслчилик мақсадларида фойдаланиш муддати бияларникига қараганда анча узоққа чўзилади.

10 Мавзу : Ишчи отларни парваришлаш, озуклантириш, суғориш ва сақлаш.

Дарснинг мақсади: Ишчи отларни парваришлаш, озиклантириш, суғориш ва сақлаш тартибини ўрганиш.

Керакли жихозлар: чўтка ва мовут парчаси, кашлагич, похол бовлик, туёкни тозалаш учун ёғоч пичок ёки илмок, челак ва бошкалар.

Дарснинг мазмуни. Машғулот имкони борица ўқув хўжалик отхонаси, от спорти клублари, от заводлари ва хужаликларида ўтказилгани маъкул. Талабалар отбокарлар, чавандозлар, бригадирлар ва зоотехникларнинг ёрдамчилари билан бирга ишлаб озиклантириш, суғориш ва сақлаш тартибини урганиб олишлари

керак. Отларни парвариш килиш отхона ва охурларни тозалашдан бошланади. Унинг узига хос элементлари бор. Масалан, отларни тозалаш, терисини парвариш килиш, туёгини тозалаш, уларни чумилтириш ва бошқалар.

Отлар билан хушмуомала бўлиш керак. Отларга яцкинлашишдан олдин, тусатдан хуркитиб юбормаслик учун секинлик билан товуш чиқарилади. Отни станокда турган пайтда буришга мажбур этиш ярамайди, станокдан чиқариладиган булса оркасига тисармок лозим.

Тозалаш учун от калта килиб боглаб куйилади. Тозалаш чап томонидан туриб бош кисмидан бошланади. Бунда чуткани чап кулга, кашлагични эса (тишини устига каратган холда) унг кулда ушланади.

Отнинг энса кисмидан бошлаб юкоридан пастга, кулоги хамда кузлари атрофини камраб олган холда тозаланади. Сунгра чап томони, буйни, олдинги чап оёги ва танасини, сагриси ва орка оёгини тозалагандан сунг унг томони тозаланади.

От чуткалангандан кейин жун копламида колган чанг ва казгоклардан кул мовут парчаси билан тозалаб артилади. Артиш тозалашдаги каби юнгининг карама- карши хамда унинг йуналиши буйича булади.

11 мавзу: Отларнинг гўшт ва қўшимча маҳсулотларини ўрганиш.

Дарснинг мақсади: Отларнинг семизлигини, семизлик категориясини, суйим вазнини, гўшт чиқимини, нимталарини сортларга бўлиб чопилиши ва улардан олинадиган қўшимча маҳсулотларни ўрганишдан иборат.

Керакли жихозлар: машғулот аудиторияда ўтказиладиган бўлса муляжлардан, амалий машғулот китобидан, суратлар ва жадваллардан фойдаланиб ўрганилади, шунингдек гўшт комбинатида ва мол сўйиладиган пунктларда ҳам ўтказилиши мумкин.

Дарснинг мазмуни. Талабалар дарс вақтида отларни гўшт комбинатига жўнатиш тартибини ўрганадилар. Улар икки группага бўлиниб, бир неча той ва катта отларни ажратиб семизлиги бўйича категориясини аниқлайдилар. Суйиш тартиби, суйим вазнини, гушт чиқими, нимталарни сортларга бўлиб чопиш, шунингдек отлардан олинадиган тери, ошкозон шираси, бия кони, кон зардоб, вакцина, от кили ва гунг чиқиндилари билан танишадилар.

Отларнинг корин бўшлиғида, ковурағалар орасида, мускул тўқималарида, тери остида, ички органларида ва туқималари орасига ёғ тупланиши микдорида *семизлик даражаси* деб айтилади (18-жадвал).

Отларнинг семизлиги бўйича белгиланган СССР давлат стандартига (ГОСТ 20079—74) га мувофиқ, гуштининг майинлиги-ширадорлиги, ёғдорлик даражаси,

дагал толалигини ва давлат харид нархларини ҳисобга олиб, от гушти ёшига қараб уч группага бўлинади.

- 1- группа — қулун гушти (ёши 1 ёшгача бўлган қулунлар шу даврда тирик вазни 120 кг дан қам бўлмаслиги қерак).
- 2- группа той гушти (1—3 ёшгача бўлган тойлар).
- 3- группа 3 ёшдан катта бўлган отларнинг гушти катта отлар группасига қиради.

Шундай қилиб отнинг семизлик даражаси унинг ташқи қуринишига. тана айрим қисмларини ушлаб қуриб, суйилгандан сунг ички органлари олингандан кейин долган нимтаси шу отнинг суйишдан олдинги тирик вазнига солиштириб аниқланади.

Семизлиги буйича белгиланган стандартга мувофик от гушти категорияларга булинади: биринчи ва иккинчи категорияга катта отлар ва тойлар гушти, биринчи категориям эса факат кулун гушти киради.

12 Мавзу : БИЯЛАРНИНГ СУТ МАХСУЛДОРЛИГИ ВА УНИ ХИСОБГА ОЛИШ

Дарснинг максади. Елиннинг анатомио – физиологик тузилишини, сут махсулдорлигини ва уни хисобга олиш усулларини ўрганиш.

Керакли жихозлар: машғулот аудиторияда ўтказилиб, амалий машғулот китоби, расмлар, муляжлар, альбомлар, плакатлар ҳамда жадваллардан фойдаланилади. Бияларнинг елин тузилиши, сут махсулдорлиги ва уни хисобга олиш усуллари ўрганилиб, иш дафтарига ёзиб борилади.

Дарс мазмуни. Бияларнинг сут махсулдорлиги уни бокиш ва асраш даражасига, зот хусусиятига, ёшига, елинининг шаклига, индивидуал хусусиятларига, экстерьер ва конституциясига боғлиқлигини ўрганиш.

Биянинг сут махсулдорлигини оширишда елинининг шакли ва сут ишлаб чиқариш физиологиясига эътибор бериш керак. Бия елинининг анатомио-физиологик тузилиши ҳамда сут ишлаб чиқариш физиологияси жихатидан бошқа чорва молларидан тубдан фарк қилади. Биянинг елини айланаси 54—72 см булган икки палладан иборат. Елин сургичларининг узунлиги 3—5 см, чуқурлиги 10—15 см, сургичлар ораси 3—7,5 см. Софин биялар елинининг массаси 1.300—3.000 г, сутдан чиққанларники эса 300—500 г. Биялар елини косасимон, айланасимон шаклда ва эчки елин булиб, паллалари бир-биридан бириктирувчи туқималар орқали ажралади. Хар бир палла икки—олдинги ва кейинги булакка булинади. Уларнинг сут йули ҳам алохида-алохида булиб, бир-бири билан туташмайди. Хар бир булакда сут идиши ва сургич канали бор. Демак бия елини хар бирида ик- китадан сут ажралиш тешиги булган икки сургичдан иборат.

Бия елини сут инстернаси кичик булиши билан бошқа хайвонлардан фарк қилади. Уларнинг сут СИГИМИ жуда кам. Цистерналардан сут йуллари томон тармокланиб кетган. Ана шу сут йуллари тармокланган сари уларнинг диаметри кичрайиб

сони ортиб боради. Унинг энг ингичка сут йули тор каналчаларга ухшаш булиб, факат микроскоп остидагина куринади. Улар альвеолаларга, альвеололар эса сут ишлаб чиқарадиган эпителиал туқималарга бориб такалади.

13 Мавзу: Қимиз тайёрлаш технологиясини ўрганиш.

Дарснинг мақсади: қимиз тайёрлаш технологиясини ўрганиш.

Керакли жихозлар: машғулот иложи борица қимиз тайёрланадиган цехда ўтказилгани маъкул. Аудиторияда ўтказиладиган булса, талабалар схема, плакат, йўриқнома ва амалий машғулот қўлланмасидан фойдаланиб ўрганадилар.

Дарснинг мазмуни. Қимиз асосан (ГОСТ 46—189—83) стандартлари асосида тайёрланади. Қимиз соғлом биялардан олинган, бегона таъм ва хидлардан холи бўлган, таркибида патоген микроблари бўлмаган, кислоталилиги 7° тернер, зичлиги 1,030—1,033 га тенг булган сутлардан тайёрланади. Бунинг учун махсус ачитки ишлатилади. Ачитки сифатида олдинги қимиздан ёки унинг порошок шаклидаги казеинидан фойдаланилади.

Тайёр қимиз— ачиткининг кислоталилиги 120°—140° тернер булиши, унда хамиртуруш хужайраси ва куплаб сут кислотаси таёкчалари булиши шарт. Натурал қимизки тайёрлашда ишлатиладиган хомашё стандарт талабларига жавоб бериши керак. Биринчи навбатда, биялардан соғиб олинган сут мумкин қадар тоза булиши учун бияларни бокишда гигиена қоидаларига риоя қилинади, сут соғилалиган майдон тозаланиб дезинфекция қилиб турилади. Соғишдан олдин бияларнинг елинлари 45°С илик сув билан ювиб, курук сочик билан артилади, сунгра 0,5 фоизли йод хлорид эритмаси билан хулланган доқа ёрдамида артиб тозаланади. Шунингдек, соғиш аппарати ва инвентарлар махсус А, Б, В ювиш порошокларининг 0,5% ли эритмаси ҳамда сульфанола эритмалари билан ювилади. Дезинфекция қилишда натрий гипохлорит, кальций хлорид ва хлорли охакдан фойдаланиш самарали натижа беради.

Идишлар, соғиш аппаратлари чутка ҳамда симчутка билан ювилади. ҳар галги соғишдан кейин аппарат оркали 10 литр 35—40°C иссиқ сув утказилади. Хафтада икки марта қисмларга ажратилган ҳолда ювиб дезинфекция қилинади. Соғиб олинган сут капрон ва лавсан матодан тайёрланган филтёрда утказилади. Агар маълум вақт сақлаш керак бўлса, сутни холодильник ёки оқар сувда совутилади. Бу мақсадда тоғлардан оқиб тушаётган шаршара сувидан чашма ва кудук сувларидан ҳам фойдаланиш мумкин.

14 Мавзу: “Йилқичиликда наслчилик ишлари”.

Дарснинг мақсади: йилқичиликда наслчилик ишларини, танлаш ва саралаш усуллари билан уларнинг сифат курсаткичларини ошириш ҳамда отларнинг насл сифатини яхшилаш ва қупайтириш усулларини урганиш.

Дарснинг мазмуни. Мазкур машғулотда талабалар йилқичиликдаги наслчилик ишлари билан танишадилар. Танишиш давлат наслчилик китобидан (ДНК) бошланади. Отларни наслдорлик хусусиятларини яхшилашга қаратилган комплекс ташкилий ва зоотехник тадбирларга *наслчилик ишлари* дейилади, Йилқичиликнинг йуналиши ва қайси мақсадда урчитилишига қараб наслчилик ишларининг усуллари ва йуналиши ҳар хил бўлади. Талабалар йилқичиликда танлаш, саралаш ҳамда урчитиш усуллари билан танишадилар. Шунингдек улар отларнинг шажарасини тузишни, анализ қилиш ва уларга баҳо беришни ўрганадилар, отларнинг зотдорлигини, инбридинг даражасини, линиялараро урчитилиши, линия кросси, қатиштириш турини белгилайдилар, линия ва оиласига оид генеалогик жадвалларни тузадилар.

Отларнинг шажарасини тузиш ва уларни анализ қилиш учун биринчи навбатда Орлов йуртоқи зот отнинг энг кўзга қуринган қадимги айгирлари танланади. Йуртоқи отларнинг шажарасида отнинг лақабидан ташқари ДНК номери (уларнинг лақабидан олдин), кейин эса уларнинг 1600 метр масофага қопиш бўйича қуйган рекорди ва тугилган йили қурсатилади. Йилқичиликдаги наслчилик ишлари — бу отларнинг халқ хужалигида ва от спорти учун зарур бўлган типдаги зотларни сақлаб қолиш,

такомиллаштириш, узгартириш ва янги зотларини яратишдан иборат.

Йилкичиликдаги наслчилик ишлари деганда отларни урчитиш усуллари, танлаш, саралаш, саклаш, бокиш, машк килдириш, синаш технологиялари ва отларга баҳо бериш ва бошкалар тушунилади.

От заводи (наслдор отларни кўпайтирувчи) олдига мураккаб вазифа куйилган. Биринчидан, завод типда етиштирилган от зотларини инбридинг, линия кросслари, конини янгилаш, кон куйиш, чатиштириш ва отларни урчитишдаги бошка хамма усуллардан фойдаланган холда, завод типдаги отларни соф конли урчиш йули билан такомиллаштириш; иккинчидан, чатиштириш йули билан, отларнинг янги зотларини ва зот гуруҳларини яратиш.